

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

Sefcsich György: Az észak-vajdasági régió ipara
és energiagazdasága

Somogyi Sándor: Közép- és Kelet-Európa,
valamint Jugoszlávia pozíciói az Európai Unióhoz viszonyítva

Pénzes János: Evangelizációs mintaelőadás

Mirnic Károly: A nemzetiségek iskolázottsági szintje
a Vajdaságban

Szöllősy Vágó László: A pusztai iskolák
és a laikus tanítók intézménye Észak-Bácskában
a 19. század második felében

Predrag Matvejević: Háború és emlékezés

Nagy Sívó Zoltán: Székelyeink a századfordulón

Borsi Ferenc: A népi citerajáték

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXVIII. évfolyam, 1998. 1–2. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

Fő- és felelős szerkesztő:

Dr. Várady Tibor

E számot szerkesztette:

Bordás Győző mgr.

A kéziratokat gondozta:

Márton Júlia és Buzás Márta

Műszaki szerkesztő:

Szilák Ibolya

Folyóiratunk támogatói: Nyílt Társadalomért Alap – Jugoszlávia, a Szerb
Köztársaság Művelődési Minisztériuma, Illyés Közalapítvány, Budapest

TARTALOM

Sefcsich György:	Az észak-vajdasági régió ipara és energiagazdasága	5
Somogyi Sándor:	Közép- és Kelet-Európa, valamint Jugoszlávia pozíciói az Európai Unióhoz viszonyítva	27
Pénzes János:	Evangelizációs mintaelőadás	51
Mirnic Károly:	A nemzetiségek iskolázottsági szintje a Vajdaságban	69
Szöllősy Vágó László:	A pusztai iskolák és a laikus tanítók intézménye Észak-Bácskában a 19. század második felében	90
Predrag Matvejević:	Háború és emlékezés	110
Nagy Sívó Zoltán:	Székelyeink a századfordulón	114
Borsi Ferenc:	A népi citerajáték	138

Sefcsich György

AZ ÉSZAK-VAJDASÁGI RÉGIÓ IPARA ÉS ENERGIAGAZDASÁGA

*Tanulmányvázlat egy regionális/interregionális gazdaság- és terület-
fejlesztési stratégia megfogalmazásához*

1. BEVEZETŐ

Egy átfogó területfejlesztési projektum előkészítése során vált szükségessé – egyebek mellett – a régió ipari lehetőségeinek és természeti (mindenekelőtt energetikai) erőforrásainak számbavétele is. A tanulmányvázlattal támogatni kívánt stratégiai projektum deklarált célkitűzései a következők voltak: Megfogalmazni és támogatni az észak-vajdasági régió önszerveződését és optimális fejlesztését, ill. megalapozni a magyarországi észak-bácskai régióval (és esetleg más szomszédos régiókkal is) kialakítható együttműködést, amely a jugoszláv–magyar (vagy akár több országra is kiterjedő) interregionális együttműködés „próbaterpe” is (kell hogy) legyen.

Miután a tanulmányvázlat földrajzi és ágazati keretei viszonylag lazán megfogalmazottak, adatbázisa bizonytalan és/vagy fragmentáris, mutatószámai térben és időben nehezen viszonyíthatók – az nem projektum formájában kimunkált objektivizált megfontolásokat fogalmaz meg, hanem szubjektív (sőt esetenként személyes és kifejezetten intuitív) színezetű, és/vagy egy inhomogén (ad hoc) munkacsoport közösségi „műhelymunkája” során felvetett/megvitatott meglátásokra épül. Mivel kiinduló feltételrendszere nyitott és kötetlen, a tanulmányvázlat is óhatatlanul tartalmaz(hat) kritikátlanul átvett sztereotípiákat, (kellően) nem megalapozott (fél)igazságokat, sőt akár téves/félrevezető következtetéseket is. Ezért azt – a kiemelt (fontosnak ítélt vagy tűnő) problémákat és megoldási lehetőségeket felvető (vagy csak felvillantó) gondolatébresztő (vagy -provokáló) vitaanyagnak kell és szabad tekinteni csupán.

Hasonló meggondolásokból kiindulva, a tanulmányvázlat – felvállalva a más, párhuzamosan készülő vitaanyagok tematikus átfedéseinek (pl. az élelmiszer- és vegyipar, valamint az építőipar tekintetében) és ellentmondásainak ódiumát – az „ipar” fogalomkör alatt mindenfajta ipari méretű/szervezésű (áru)termelési tevékenységet, „erőforrások” alatt pedig az ipari tevékenység végzéséhez és a lakossági igények kielégítésére szükséges és/vagy rendelkezésre álló, természetes vagy mesterséges, fogyó és megújuló forrásokat érti és vizsgálja.

2. A RÉGIÓ TERÜLETI MEGHATÁROZÁSA

A tanulmányvázlat – ebben a megfogalmazásában – egy a Vajdaság északi peremvidékét és a Tisza melléket felölelő, a jugoszláviai tömbmagyarság életterét magába foglaló, és kifejezetten Szabadka központú, de földrajzilag nem szigorúan körülhatárolt és közigazgatásilag széteső (vagy legalábbis pillanatnyilag nem összefogott), ideiglenesen „észak-vajdasági régió” megnevezésű területrésze összpontosít.

Az észak-vajdasági régió térsége:

<i>Község</i>	<i>Terület km²</i>	<i>Lakosság (1991-ben)</i>		
		<i>összes</i>	<i>aktív</i>	<i>mezőgazd.</i>
<i>1. Szabadka</i>	<i>1 007</i>	<i>150 534</i>	<i>66 682</i>	<i>16 863</i>
<i>2. Kanizsa</i>	<i>399</i>	<i>30 668</i>	<i>14 483</i>	<i>7 909</i>
<i>3. Zenta</i>	<i>293</i>	<i>28 779</i>	<i>13 007</i>	<i>5 304</i>
<i>4. Becse</i>	<i>487</i>	<i>42 685</i>	<i>17 826</i>	<i>6 838</i>
<i>5. Ada</i>	<i>227</i>	<i>21 506</i>	<i>9 637</i>	<i>3 894</i>
<i>6. Topolya</i>	<i>596</i>	<i>40 473</i>	<i>17 127</i>	<i>7 375</i>
<i>7. Kishegyes</i>	<i>181</i>	<i>14 394</i>	<i>5 499</i>	<i>1 748</i>
<i>Összesen</i>	<i>3 190</i>	<i>329 039</i>	<i>144 261</i>	<i>49 931</i>

Miután ez a terület az elmúlt időszakban valójában sohasem képezett egységes és/vagy összetartozó gazdaságpolitikai egységet, és egy ilyen célú restrukturalásra a belpolitikai színtéren nincsenek is reális esélyei – ténykérdés az a kézenfekvő megállapítás, hogy egy ilyen régió megfogalmazásának csupán egy valós igényeket/lehetőségeket kielégítő, nemzetközi támogatottságú interregionális együttműködés keretében van/lehet értelme és realitása.

Mindenképpen meg kell ezért fontolni azokat az igen komoly érveket, amelyek (egy későbbi együttműködés lehetőségét megalapozva a szomszédos temesvári, ill. az észéki régióval) a régió keleti (Kikinda és

Becskerek) és nyugati (Kúla, Zombor, Bezdán/Apatin községekkel) kiszélesítésének indokoltságát támasztják alá. Persze akkor már felvetődik a teljes Vajdaság (mint ténylegesen is létező és – most ugyan csupán formális – autonómiával is rendelkező földrajzi, politikai és gazdasági egység) bevonásának kérdése is – amit végül is (a nemzetközi és a magyar–román támogatottságot is élvező ún. Duna–Tisza–Körös–Maros Eurorégió keretében) igen kitartóan szorgalmazznak a jugoszláv/szerbiai kormányservek is.

A tanulmányvázlat a régió fogalom alatt ugyan következetesen a szűkebb értelemben vett (tehát az észak-vajdasági) régiót érti, megállapításai azonban értelemszerűen vonatkoztathatók a (nyugat–keleti irányban) bővített régió területére is, sőt bizonyos (mindenekelőtt az újvidéki és a pancsovai ipari és közigazgatási agglomerációk specifikus jellege és összetett kapcsolatrendszere miatti) fenntartásokkal – akár a teljes vajdasági térségre is.

3. ERŐFORRÁSOK ÉS POTENCIÁLOK

A régió erőforrásainak és potenciáljainak (a tanulmányvázlat megfogalmazása és értékrendszere szerinti) teljességigényű számbavétele és minőségi/mennyiségi felmérése sajnos nem áll rendelkezésre. Egyes, a közvetlen kitermelés/értékesítés szempontjából attraktív természeti erőforrásokról (ásványi kincsekről) készültek ugyan esetenként igen alapos felmérések, de – az időközben megváltozott technológiai és gazdaságpolitikai feltételek figyelembevételével – azokat is újra kellene értékelni.

Nem vitás ugyan, hogy ezt a tárgykört mindenképpen a projektum (egyik) kulcskérdésének kell tekinteni, a tanulmányvázlat tartalmi és terjedelmi korlátai azonban csupán egy számbavétel jellegű és inkább csak kvalitatív értékszemléletre szorítkozó felsorolást tesznek lehetővé:

a) Földrajzi és klimatikus jellemzők

- A régió általános földrajzi helyzete és száraz kontinentális klímája (a Kárpát-medencének, az északnyugati hideg időjárás frontoktól védett, és az uralkodó délnyugati enyhe áramlatok hatása alatt viszonylag enyhe klímája miatt, csapadékszegénysége ellenére is) egészében előnyösnek; a mezőgazdasági termelésre (mindenekelőtt gabona- és gyümölcsstermesztésre, konyhakertészetre és állattartásra) kifejezetten alkalmasnak mondható;
- altalaja igen stabil, törésvonalak nem haladnak rajta keresztül, a szeizmikus tevékenység jelentéktelen;

- domborzata egyhangú, tipikusan sík vidéki; az egyébként szegényes vízháztartást nagy és állandó vízhozamú, lassú folyású, viszonylag (túl)szabályozott folyóvizek (Duna, Tisza, Maros, Dráva) tartják viszonylagos egyensúlyban;
- a regionális méretű környezeti katasztrófák (földrengések, árvizek, hófúvások, orkán erejű szélviharok) veszélye és valószínűsége csekély/elhanyagolható.

b) Makrogazdaság-politikai potenciálok

Közlekedéspolitikai szempontból – annak ellenére, hogy az infrastrukturális hálózat kiépítettsége, műszaki állapota és színvonala sem kielégítő – a régió földrajzi helyzete (mindenekelőtt a nemzetközi/transzkontinentális átmenő utas- és áruforgalom szempontjából) igen előnyösnek ítéelhető:

- Mindenképpen indokoltnak fogadható el az a megállapítás, hogy „a régió Jugoszlávia és (a Balkán) Európa kapuja”, hiszen azt súlypontjában szeli át a Duna–Morava tengelyre támaszkodó kiemelt jelentőségű észak–dél irányú transzkontinentális London–Bécs–Budapest–Belgrád–Isztambul (közúti és vasúti) útvonal, amely ősidők óta a legrövidebb és legbiztonságosabb szárazföldi útvonal Nyugat-, Észak- és Közép-Kelet-Európa számára Kis-Ázsián keresztül a Közel-Kelet felé; a Duna–Rajna-csatorna megépülésével pedig maga a Duna folyam is igen fontos nemzetközi hajózási úttá vált.

- A régió számára igen nagy jelentőséggel bír, hogy (a legutóbbi krétai konferencián) az E75-ös útvonal visszakerült a transzkontinentális hálózatba, mert várhatóan fokozatosan visszahozza (a hosszabb, gyengébb minőségű és kisebb kapacitású román utakról) a Balkánra és Kis-Ázsiába irányuló tranzitforgalmat. Ehhez kapcsolódik azonban az a megállapítás is, hogy (a szerbiai prioritásoknak megfelelően) ugyan a közelmúltban a jugoszláv oldalon már egészen a határig elkészült a (fél)autópálya, de a hiányzó magyarországi (Röszke–Szeged–Kiskunfélegyháza) összekötő szakasz megépítése még mindig várat magára.

A régió településrendszerét összekötő belső (lokális) és kapcsolódó (regionális jelentőségű) közúti úthálózat kiépítettsége ugyan igen magas, meg kell állapítani azonban, hogy az utak átbocsátókapacitása csekély, műszaki állapotuk kimondottan rossz, közlekedésbiztonságuk elégtelen, logisztikai támogatottságuk nincs.

- A régió vasúthálózata a szintén transzkontinentális jelentőségű „észak–déli” Bécs–Budapest–Szabadka–Belgrád–Isztambul nemzetközi fővonalra támaszkodik. Másrészt viszont megállapítható, hogy a Temesvár–Szabadka–Eszék–Zágráb(–Fiume) „kelet–nyugati” transzverzális a két világháborút követő politikai átrendeződésekkel elveszítette ugyan

korábbi jelentőségét, de egy (akár négy országra is kiterjedő) interregionális együttműködési koncepcióban újra igen fontos szerepet nyerhet, mint a régiók közötti kommunikáció (fő)útvonala (természetesen azzal a megkötéssel, hogy a Budapest–Szabadka–Belgrád–Bar tengeri kijárat minden bizonnyal már a (közel)jövőben messze előnyösebb lesz a közép-európai országok számára, mint a korábban erősen favorizált nagy-tradíciójú fiumei kikötő igénybevétele).

A régió vasúthálózatának sűrűsége és kiépítettsége (annak ellenére, hogy már évtizedekkel ezelőtt igen sok lokális jelentőségű mellék/szárnyvonalat felszámoltak) igen magas, a teljes vasúti infrastruktúra azonban elavult, állapota rossz.

A lendületesen beindított vasútkorszerűsítési (és villamosítási) program a 90-es évek elején megrekedt, ma már a fővonalakon is igen gyakoriak a radikális sebességhatározások, úgyhogy az üzemi sebességek kritikus szintre (60 km/ó alá!) csökkentek, a szárnyvonalakon megengedett csekély tengelynyomások és sebességek pedig erősen korlátozóak a viszonylag még korszerű gördülőanyag (teherkocsipark) felhasználhatóságát. A vasút sem technikában, sem szervezésben (logisztikai háttérben) nem készült fel az egységrakomány alapú, korszerű kombinált fuvarozási rendszerek kiszolgálására.

- A régiót ugyan kiemelt (nemzetközi) jelentőségű vízi utak (Duna, Tisza) érintik, és/vagy szelik át, azokon meglepően csekély volumenű szállítást valósít meg. Ennek oka vélhetően az (apatini, a zentai, a becsei, a zombori, a verbászi és a cservenkai) kikötői fogadó- és átrakókapacitások szerény felszereltsége, a régió nagyvolumenű áruforgalmat bonyolító ipari kapacitásainak (gabonaszárítók/tárolók, műtrágyagyárak, takarmányfeldolgozók, élelmiszer- és vegyipar) nem célszerű (?) területi megosztása, és a kombinált fuvarozási formáktól való idegenkedés.

A régió szempontjából – a főleg tranzit jellegű fő vízi utak mellett – semmiképpen sem elhanyagolható jelentőségű a Duna és a Tisza folyamokra többszörösen is támaszkodó, jól kiépített Duna–Tisza–Duna-csatornarendszer (jelenleg ugyan csupán jelentéktelen mértékben hasznosított) belső vízi közlekedési/szállítási potenciálja sem.

c) Természeti erőforrások

Ki kell hangsúlyozni, hogy Észak-Vajdaság területe természeti erőforrások tekintetében kifejezetten szegény és – a termőhumuszon, agyagon, homokon, felszíni és rétegvizeken, kisebb kőolaj/földgáz-, csekély lignit/tőzegtartalékokon, valamint elszigetelt (építőipari felhasználásra, mészegetésre és/vagy cementgyártásra alkalmas) kőzeteken kívül – szinte semmilyen szűkebb értelemben vett bányakincssel nem rendelkezik.

● A termőtalaj (humusz) mint – átgondolt és környezetbarát agrotechnikával/technológiával tartósan megtartható – folyamatosan rendelkezésre álló, megújuló természeti erőforrás ebben a megközelítésben közvetlenül ugyan nem tekinthető iparfejlesztési nyersanyag-potenciálnak; a ráépülő klimatikus, hidrológiai és egyéb környezeti adottságokkal együtt képviselt mezőgazdasági „termőerejét” azonban már mindenképpen a régió elsőrendű és legfontosabb természeti erőforrásaként kell számon tartani, hiszen az erre a „termőerőre” támaszkodó elsődleges mezőgazdaság (és erdőgazdaság) termékei már egyértelműen további ipari feldolgozásra alkalmas (megújuló, tehát nyersanyag-potenciálként tartósan megjelenő és rendelkezésre álló) „másodlagos bányakincseknek” tekinthetők.

Ilyen megfogalmazásban a régió mezőgazdasági termelésre alkalmas, és rendelkezésre álló „termőerejének” (saját igényeit többszörösen is meghaladó) méretei igen jelentősnek, minősége átlagon felülinek és/vagy kifejezetten előnyösnek értékelhető. Megállapítható az is, hogy ez a „termőerő” tekinthető a régió egyetlen valóban jelentős volumenű és kitermelési költségek tekintetében viszonylag előnyös, (áru)cserelapalként hosszú távon is rendelkezésre álló természeti erőforrásának.

Mind a mezőgazdasági „termőerőnek” a régió gazdaságára gyakorolt (ugyan közvetett, de) kiemelt jelentősége miatt, mind pedig általános környezet- és természetvédelmi okokból is – elsőrendű fontosságú a primáris mezőgazdasági termelés (a közelmúltból) örökölt mennyiség-központú „rablógazdálkodásának” mielőbbi radikális átszervezése, és a termőtalajok további degradációjának megszüntetése, hiszen a termőtalajok folyamatos elszikesedésének problémája (az egyébként is gyengébb termőerejű bányási részek mellett) napjainkban már a régió egészét is veszélyezteti.

● A régió feltárt és kitermelésre rendelkezésre álló kőolaj- és földgáz-, valamint (azokhoz szervesen kapcsolódó) termálvíz- és széndioxid-tartaléakai volumenükben ugyan nem tekinthetők jelentősnek (hiszen a kitermelt kőolaj és földgáz alig haladja meg Szerbia energiamérlegének az 5 %-át), a régió belső energiamérlege szempontjából azonban meghatározó jelentőségük van.

Ugyan a régió gazdasága számára a területén kitermelt kőolaj energiaértéke mellett mint vegyipari (alap-)nyersanyag is kiemelt jelentőségű, ezzel a bányakincssel a régió valójában nem rendelkezik (következésképpen a kitermeléséből eredő jövedék döntő részével sem), mert az a köztársasági szinten (a Vajdaság területén egyedül működő pancsovai olajfinomítót is beleértve) központosított Szerbiai Kőolajipari (Köz-)Vállalat (NIS – Naftna industrija Srbije) kizárólagos illetékességi (jog)körébe tartozik. A helyi önkormányzatok hatáskörében ez ideig

csupán a feltárás és kitermelés környezetterhelő és -károsító következményei maradtak.

A kőolaj/földgáztartalékok (igen alaposan elvégzett) feltárása keretében derült ki, hogy a régió viszonylag igen gazdag a terciális (mélyrétegi) üledékkőzetekből kinyerhető, többnyire közepes és/vagy kis vízhozamú, alacsony hőmérsékletű (hőfokuk csak néhány lokáción éri el a 100 °C-t), változatos ásványanyag-tartalmú, jelentős gyógyászati és (a kitermelés/felhasználás korlátozottsága mellett is) nem elhanyagolható energiaértéket képviselő termálvizekben is.

- A köztársaság vízgazdasága egészében véve kifejezetten kedvezőtlennek tekinthető, de azon belül az észak-vajdasági régió helyzete a legproblematisabb, Észak-Bácskái pedig kimondottan kritikus, hiszen itt a lakosonként rendelkezésre álló vízmennyiség a kívánatosnak töredéke csupán, a kielégítő víz(után)pótláshoz a csapadék kevés, és a (folyamatosan csökkenő) felszíni vizek mennyisége sem kielégítő. Ezért (mindenekelőtt a régió szűkebb területén) hamarosan foglalkozni kell majd a terület felszíni vízellátásával és az altalajból származó (réteg)vizek kiváltásával.

Az elégtelen vízháztartás mellett kiemelt fontosságú problémának kell tekinteni a régió területén található felszíni vizek egyre súlyosabb elszennyeződését is, amelynek mértéke már megközelíti azt a határt, amely felett (főleg a DTD-csatornarendszer vizei esetében) azokat már az öntözésben sem lehet majd felhasználni.

Mindenesetre feltétlenül igazoltnak látszik az a szakértői megállapítás, amely szerint a régió területén – mind a gazdasági, mind az infrastrukturális fejlődés tekintetében – a vízgazdálkodás egyértelműen rigid meghatározó/korlátozó tényező és feltétel.

- A régió területén elszórtan (hosszú távon javarészt csak a lokális felhasználás és a kis/középméretű ipari feldolgozás igényeit kielégítő tartalékok szintjén) igen nagy mennyiségű (közepes/jó minőségű) cserép- és téglaféregészre, esetenként finomkerámia-gyártásra is alkalmas agyag, építőipari felhasználásra megfelelő üledék/hordalék -homok és -kavics, néhány lokáción mészféregészre és cementgyártásra alkalmas (mész)kő is található.

- A régió területén helyenként fellelhető gyenge minőségű lignit- és tőzegrétegek agyaggal/földdel szennyezettek, nehezen kifejtethetők, kitermelésük körülményes, többnyire nem gazdaságos.

d) Energiaháttér

A sokéves külkereskedelmi mérleghiány mellett a jugoszláv gazdaságpolitika legsebezhetőbb pontja a mindenkori energiamérleg jelentős mértékű (közel 40 %-os) importfüggősége volt és ez (a belső szerkezeti

különbségek ellenére) a megmaradt mai („Kis-”) Jugoszlávia tekintetében sem változott, sőt a 2020-ig terjedő elfogadott energetikai fejlesztési stratégia (Strategija razvoja energetike SRJ) is egy kényszerűen tovább (57–62 %-ig) emelkedő importfüggőséggel számol. A finális energiafogyasztás kialakult szerkezete (az 1990-es „utolsó” statisztikai bázis-évben 15,4 % szilárd, 47,2 % folyékony, 17,0 % gáznemű fűtőanyag és 20,0 % elektromos energia) hazai forrásokból egyébként sem lenne biztosítható, hiszen a feltárt energiatartalékok közel 84 %-át túlnyomórészt külszíni fejtésből származó (rossz/közepes minőségű) fiatal barnaszenek (lignit) képezik. De meg kell jegyezni, hogy a stratégiai elképzelések szerint a jövőben várhatóan tovább fog (egészen 11,0 %-ig) csökkenni a szilárd tüzelőanyagok fogyasztása, és azzal arányosan (24 %-ra) növekszik majd a gázfogyasztás is.

A Vajdaság energetikai importfüggősége még kifejezettebb (közel 70 %-os!), és energiafogyasztásának szerkezete (miután a felhasznált primáris energiának mindössze 5–6 %-a szilárd fűtőanyag, 44 %-a kőolajszármazék, 28 %-a gáz és kb. 22 %-a villanyáram) is előnytelenebb. Az észak-vajdasági régió energiagazdálkodására vonatkozó adatokkal ugyan nem rendelkezünk, de az feltehetően alig térhet el a Vajdaság egészére vonatkozó mutatószámoktól (igaz ugyan, hogy a vajdasági kőolaj- és földgáztermelés túlnyomórészt a régió területére szorítkozik, de ugyanakkor a jelentős energiapotenciált képviselő (újvidéki és becskerekí) kombinált távfűtő- és hőerőművek, valamint a vaskapui nagy vízerőmű is – a szűkebben vett régió határain kívül esnek).

A régió kifejezett energetikai importfüggősége (miután az importból származó energiahordozók hosszú távú biztosítására országos szinten kell majd megnyugtató megoldást találni) ugyan önmagában nem tekinthető a fejlesztési lehetőségeket szigorúan behatóról „kemény korlátnak”, vitathatatlan, hogy ezt a körülményt a gazdaságfejlesztési elképzelések kialakítása során mint „puha korlátot” kell szem előtt tartani és figyelembe venni.

A gazdasági tevékenység energetikai hatékonyságának fokozatos, de folyamatos javítása (tehát a fajlagos- és az össz-energiafogyasztás csökkentése) mellett a régió energetikai importfüggősége csak a rendelkezésre álló saját források fokozott kihasználása révén csökkenthető. E tekintetben a régió gazdasága számára az egyetlen járható út (a fosszilis energiahordozókhoz viszonyítva drágább és kevésbé komfortos) másodlagos/megújuló energiaforrások intenzív alkalmazása lehet.

A megújuló „nem konvencionális” energiaforrások (szél- és napenergia, geotermális és környezeti energiák, hulladékégetés, biogáz, stb.) ugyan általában legfeljebb csak az energiamérleg 5–7 %-át tudják fedezni, a régió esetében az energetikai valorizációra hosszú távon rendelkezésre álló biomassa azonban kivételes értékű energetikai poten-

ciált képez. A Vajdaság területén folyamatosan újratermelődő kb. 13 millió t/év biomassza jelentős része (kb. 8,1 millió t/év) mezőgazdasági melléktermék, és annak igen nagy része (kb. 4,9 millió t/év) áll rendelkezésre energetikai (vagy egyéb, ipari célú) hasznosításra. E biomassza-mennyiség (mindenekelőtt búzaszalma és kukoricaszár) energiatartalma kb. 1,3 millió t/év kőolaj-egyenértékű, a tartomány teljes kőolaj-kitermelésével azonos nagyságrendű, energiamérlegének kb. 37 %-át tudná fedezni, és jelentős mértékben meghaladja a mezőgazdasági termelés (az energiamérleg 18,6 %-át kitevő) teljes energiaigényét. Ezek az arányok egyértelműen és változatlanul vonatkoztathatók a régió területére is.

e) Természeti környezet

A régió természetes környezete (mindenekelőtt felszíni vizei, de nem kevésbé talaja, levegője, sőt urbánus környezete is) az elmúlt évtizedek során súlyos és nem könnyen, vagy egyáltalán nem regenerálódó károsodásokat szenvedett; közvetlenül fenyegető környezeti katasztrófák veszélye nélkül tovább nem terhelhető. A felszíni vizek (mindenekelőtt a DTD-csatornahálózat vizének) szennyezettsége veszélyesen magas, a városok/községek levegője füstös/bűzös szmoggal terhelt, a talajok elszikesedése egyre elterjedtebb jelenség, a vegyipar és a mezőgazdaság intenzív vegyszerhasználata maga is súlyosan terheli a környezetet. Statisztikailag kimutatható, hogy Szabadka és környéke (mindenekelőtt a Zorka vegyipari gyár és a Nitrogénművek környezetromboló kockázati tényezői miatt) már most is kifejezetten veszélyeztetett terület.

A már meglévő környezeti ártalmak (mindenekelőtt a felgyülemelő kommunális szemét, a kiáramló nem vagy félig tisztított szennyvizek és nem ritkán a masszív vegyipari hulladékgáz-kibocsátások) felszámolása önmagában is rendkívül súlyos feladat, ezért a regionális fejlesztési koncepciók szempontjából a természetes környezet további terhelhetetlenségét igen szigorú korlátozó feltételnek kell tekinteni.

Kiemelt fontosságú kérdéskör e tekintetben a kialakulóban lévő (?) Duna–Tisza közti homokhát egységes (két országra kiterjedő) természetvédelmi terület értő kezelése, megóvása és revitalizálása is, hiszen az átgondolt környezetgazdálkodás ma már nemcsak a régió területén élő lakosság életminősége miatt fontos, hanem az ott megtermelt áruk versenyképessége miatt is, hiszen a számunkra fontos igényes exportpiacokon „erre mindinkább odafigyelnek a vevők”.

f) Humán erőforrások

A Vajdaság és ezen belül a régió ugyan Jugoszlávia sűrűbben lakott területe, de (az alig 100 fő/km^2 feletti) lakosságsűrűsége – a hasonló gazdasági szerkezetű (közép-)európai térségekhez viszonyítva – inkább átlagosnak mondható; megállapítható azonban, hogy a mezőgazdasági lakosság létszámban igen erősen visszaszorult annak ellenére, hogy fejlett mezőgazdasági régióról van szó. Jellemző jelenség a lakosság igazgatási/községi központokba tömörülése is, hiszen ma a lakosság 30 %-a a tartomány két legnagyobb városában (Újvidéken és Szabadkán), több mint 57 %-a pedig a 8 jelentősebb vajdasági városban él.

Ennek ellenére a (mesterségesen felduzzasztott) újvidéki, és részben (a belgrádi vonzáskörbe tartozó) pancsovai agglomerációk mellett a régióon belül csupán a Szabadka központú Észak-Bácska urbanizáltsága tekinthető előrehaladottnak.

Az albán etnikai túlsúlyú Rigómező (Kosovo-Metohija) szinte elsöprő ütemű demográfiai növekedésével szemben, Jugoszlávia többi területein demográfiai stagnálás vagy csökkenés mutatható ki, míg a Vajdaság (és azon belül a régió) természetes szaporulata kifejezetten alacsony, sőt negatív irányzatú, de (főleg az utóbbi évek intenzív, többirányú, politikai/gazdasági háttérű migrációs folyamatainak eredményeként) még lakossági migrációs veszteségek is kimutathatók. Ehhez a folyamathoz kapcsolódik a lakosság fokozatos elöregedésének jelensége is.

Itt meg kell jegyezni, hogy az észak-vajdasági régió (észak-)bácskai térsége a kb. 340 000 fős jugoszláviai magyarság még tömbökben élő közel felének az élettere. Ezt a népességet és természetes életterét különösen súlyosan érinti a (környezetéhez képest is kifejezettebb) tartós demográfiai fogyatkozás, de a (viszonylag gyakori) vegyes házasságok okozta leforgácsolódás és a mindkét irányú (a saját etnikum elvándorlása, és idegen etnikumok betelepülése) migráció is. Ugyanakkor napjainkban már kiapadóban van a (gazdaságilag hátrányosabb helyzetű) bánsági részekből és a szórványvidékekről idetelepülők korábbi életerős utánpótlás-tartaléka is.

A mezőgazdasági lakosság – annak ellenére, hogy fejlett mezőgazdasági régióról van szó – az utóbbi évtizedek gazdasági folyamatainak köszönhetően létszámban fokozatosan visszaszorult és elvárosiasodott, a felszabadult munkaerő pedig egyre inkább a viszonylag életerős/életképes ipar és fejlett másodlagos/harmadlagos tevékenységek felé orientálódott. Ennek megfelelően a munkaviszonyban levők száma is viszonylag magas, bár ágazati megoszlásuk a régióon belüli igen jelentős fejlettségi és belső szerkezeti különbségekre utal.

Az észak-vajdasági régió foglalkoztatottsága:

Község	Össz-lakosság	A foglalkoztatottság megoszlása				
		aktív	mezőg.	gazdas.	magánv.	egyéb.
1. Szabadka	150 534 45,7 %	66 682 44,3 %	16 863 11,2 %	30 594 20,3 %	10 706 7,1 %	7 286 4,8 %
2. Kaniža	30 668 9,3 %	14 483 47,2 %	7 909 25,8 %	4 650 15,2 %	782 2,5 %	1 096 3,6 %
3. Zenta	28 779 8,7 %	13 007 45,2 %	5 304 18,4 %	4 982 17,3 %	1 393 4,8 %	1 324 4,6 %
4. Becse	42 685 13,0 %	17 826 41,8 %	6 838 16,0 %	8 710 20,4 %	1 581 3,7 %	1 308 3,1 %
5. Ada	21 506 6,5 %	9 637 44,8 %	3 894 18,1 %	2 998 13,9 %	1 160 5,4 %	654 3,0 %
6. Topolya	40 473 12,3 %	17 127 42,3 %	7 375 18,2 %	8 280 20,5 %	614 1,5 %	1 432 3,5 %
7. Kishegyes	14 394 4,4 %	5 499 38,2 %	1 748 12,1 %	1 934 13,4 %	547 3,8 %	304 2,1 %
Összesen	329 039 100,0 %	144 261 43,8 %	49 931 15,2 %	62 148 18,9 %	16 783 5,1 %	13 404 4,1 %

A régió lakosságának iskolai alapképesítése gyakorlatilag teljes körű, az analfabetizmus elenyésző. A korábban elismert, kiváló szakmai képzettségéről és példás munkaszokásairól ismert munkaerő (szak)képesítési szintje az utóbbi években/évtizedekben (részben az intenzív migrációk, de az egyre inkább eluralkodó érdektelenség és hamis értékszemlélet miatt is) erősen visszaesett. Felduzzadt a képesítés nélküli „betanított” munkások részaránya, de a „képzett” szakemberek szakismerete is egysíkú, szegényes lett, amely megfelel ugyan az ipari termelés munkamegosztási elvárásainak, a sikeres vállalkozói fellépéshez szükséges szélesebb szakmai ismeretekkel és általános intelligenciával/kultúrával rendelkezők száma azonban már elenyésző, és inkább a kifulladás középkorú generációra korlátozódik. A szakmai továbbképzés iránti igény és érdeklődés gyakorlatilag megszűnt, korábbi tömegessége és (igen magas) szakmai szintje mára elsorvadt.

A régió területén teljes vertikumában jól kiépített, működőképes iskolahálózat létezik, amely mereven központosított irányítása és elavult (esetenként archaikusnak mondható) beállítottsága ellenére is – viszonylag gyorsan átállítható (lenne) egy konkrét piaci (munkaerő)igényeket és fejlesztési stratégiákat jobban szolgáló, célirányosabb munkára. Az elmúlt évtized terheit (egyrészt a kiszolgált gazdaság végsőig beszűkült igényei és lehetőségei, másrészt pedig a társadalmi értékrendnek a szellemi teljesítmények kárára történt átrendeződése miatt) sajnálatos módon a felsőoktatás és tudósképzés, valamint maga a tudományos munka sínylette meg leginkább; elveszítve káderállományának

legütőképesebb rétegét és utánpótlását is – egyre inkább egysíkúvá vált, és a közepszerűségbe merült.

Egzsztenciális bizonytalanságba kényszerülve, értelmiségi/tudományos háttérüket feladva és elveszítve, a politikai hatalom kemény (etnikai/politikai irányítottságú) „tisztoztató” módszereitől megfélemlítve – a még megmaradt jó képességű szakemberek is elriadtak a gazdasági (és politikai) szerepvállalástól, idegenkednek, sőt menekülnek a közszereplés minden formájától. Ezért ma már igen kevés az olyan – gazdag szakmai és (vállalat)vezetői gyakorlattal rendelkező, idegen nyelveket beszélő, szakmai tekintélyt/elismerést kivívott – szakember, aki felvállalhatja, levezetheti és/vagy levezényelheti majd a gazdaság esedékes szerkezet- és tulajdonváltását. Különösen hangsúlyozottan vonatkoztatható ez a megállapítás az (egyébként is halmozottan hátrányos helyzetű) magyar/kisebbségi káderállományra. Leszögezhető, hogy ebben a pillanatban a régió fejlesztési lehetőségeit legmarkánsabban mindenképpen a szakmai/vezetői/tudományos elit minőségi/mennyiségi „kemény” korlátai határozzák meg.

A régió bilaterális együttműködése és kommunikációs kapcsolatrendszere szempontjából igen fontos komparatív előnyt jelent a lakosság jelentős részének teljes vagy részleges kétnyelvűsége. Az utóbbi évek politikai/etnikai homogenizációs folyamatai és az intenzív migrációk eredményeként, sajnos, a kétnyelvűség egyre inkább a magyar lakosságra korlátozódik, és ezért az etnikumok közötti kommunikáció is fokozatosan elveszíti korábbi gazdagságát és többrétegű jellegét. A (szűkebb) régió területén (tartalmi/tantervi hiányosságai mellett is) még mindig (jól/elfogadhatóan) működik a magyar (anya)nyelvű alap- és középfokú, sőt (az ugyancsak részlegesen megszervezett) felsőoktatás is; az azon keresztül megszerzett/megtartott kétnyelvűség azonban (a ténylegesen is kétnyelvű közéleti és szakmai nyelvhasználati gyakorlat, és a szűkebb szakmai és tudományos szaknyelv és terminológia ismeretének hiányában) kényszerűen mindinkább „köznyelvi kétnyelvűséggé” szűkül.

4. A RÉGIÓ IPARÁNAK ÉS ENERGIAGAZDASÁGÁNAK STÁTUSA

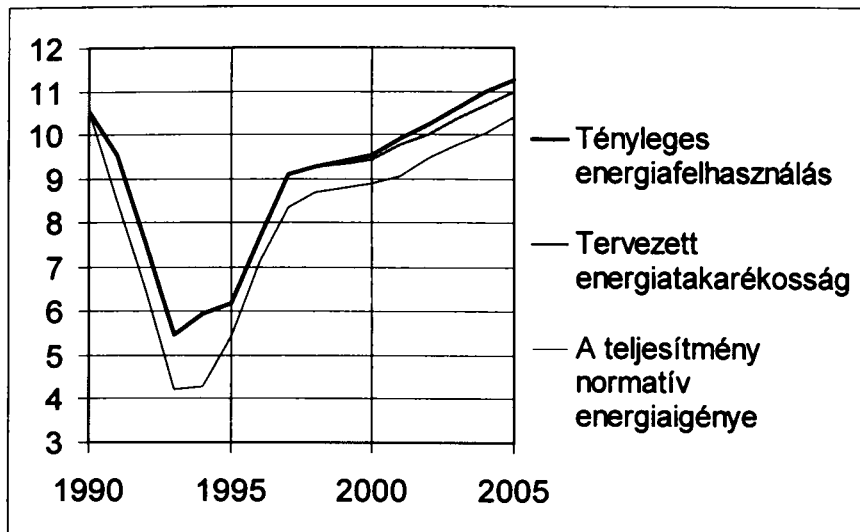
A tanulmányvázlat célkitűzései, de terjedelmi kötöttségei sem teszik lehetővé a régió ipari és energetikai rendszerének, és a szűkebb/szélesebb ipari és gazdaságpolitikai környezet és háttér interakcióinak teljeségigényű feltárását/taglalását – ezt a kérdéskört egyébként is egy bevezető tanulmány elemzi, és tárgyalja behatóbban. Ezért a szerző itt csupán (felvállalva a szubjektív értékítéletek kockázatát) a már leszűrt

és kiforrott ténymegállapítások közlésére/megfogalmazására szorítkozik, anélkül, hogy azok helyességét adatokra és/vagy forrásokra hivatkozva indokolná és bizonyítaná.

a) A gazdaság(politikai) környezet fontosabb jellemzői

A gazdaság teljesítőképességét meghaladó adósságállomány, életszínvonal és államigazgatási terhek ellenére a 80-as évek végén a jugoszláv gazdaságpolitika (a környező tranzíciós országokhoz viszonyítva) egészében nyitottnak és viszonylag hatékornak/sikeresnek volt mondható; belső szerkezeti és működési hiányosságai azonban már akkor egyre inkább a felszínre kerültek. A korábbi periódusban létesített (az alkalmazottak/munkások több mint felét foglalkoztató és az állóeszközök közel 70 %-át birtokló) „szocialista” nagyvállalatoknak nemcsak a privatizációja, de átszervezése is elmaradt, és ezért egyre kevésbé eredményesek (náluk jelenik meg a kimutatott veszteségek több mint 70 %-a is). A kifejezetten monetáris jellegű, rigid gazdaságirányítási és -szabályozási rendszer mellett a gyenge vállalati hatékonyság fő okát a vállalatirányításban még mindig (el)uralkodó elosztásközpontúságban kell keresni. A privát és a külföldi tőke részvétele a gazdaság termelőágazataiban igen szerény, sőt (összvolumenét tekintve) jelentéktelennek mondható.

Jugoszlávia (össz)energia-felhasználása 1990–1996 (tényadatok) és 1997–2005 (tervezett értékek) között

A 90-es évek elején ezt az egyébként is „üveglábakon álló” gazdaságot megtörték, és térdre kényszerítették a radikális belső (nyersanyag- és készáru-) piaci átrendeződések, súlyos (kvázi)háborús terhek és a kíméletlen nemzetközi szankciók. A mellékelt (egy 2020-ig terjedő energetikastratégiai program igen megbízható bázisadataiból készült) diagramon igen szemléletesen követhető nyomon a gazdasági tevékenységnek az 1992–94. időszakban bekövetkezett, szinte már katasztrofális méretű beszűkülése, de rámutat az energetikai hatékonyság (kényszerűen bekövetkezett) radikális csökkenésére – és arra a minden kétséget kizáró megállapításra is, hogy az ország gazdasági felépülése (az 1990. évi teljesítményi szint elérése) még igen optimista becslések szerint is legkorábban 2005–7-re várható.

A radikálisan, a társadalom végső tűréshatáráig (az 1990 előttiinek töredékére!) csökkent életszínvonal, a szociális/egészségügyi és a kommunális ellátottság ellenére a gazdaság statisztikailag is kimutatott veszteségei és tartós külkereskedelmi hiánya arra utalnak, hogy az ország továbbra is tőkéjét/tartalékait éli fel. Ezt a helyzetet még súlyosbítja az a tény, hogy az országban még megmaradt működő tőke (és természetesen az azt kísérő gazdasági aktivitás is) kivonja magát a társadalmi ellenőrzés alól, és egyre inkább az árnyékgazdaságba költözik át. A fenti megállapításokat igazolva az 1997. évre közzétett legfrissebb (előzetes) gazdasági eredmények is azt a meggyőződést támasztják alá, hogy a gazdaság és az (ipar)vállalatok működésének alakulásával kapcsolatos minden rövid távú optimizmus alaptalan.

b) A régió ipara gazdasági helyzetének megítélése

Ugyan a volt Jugoszlávia tartósan nettó importőr volt, de Szerbia, valamint Szerbián belül a Vajdaság (és feltehetően a régió is) mindig képes volt exporttöbbletet kitermelni. A Vajdaság elismerten az ország legfejlettebb területe, erőforrásai és előnyös pozíciója ellenére azonban sohasem volt, és nem is válhatott igazán a fejlődés metacentrumává – (etnikai/politikai megbízhatatlansága miatt) gazdaságilag mindig is a perifériára kényszerített/tartott, könyörtelenül exploátált közösség maradt. Ennek ellenére a Vajdaság (és azon belül a régió) biztos és nagy teherbírású nyersanyagbázisra (az elsődleges mezőgazdaságra) és sok évtizedes (gyökereiben nemegyszer évszázados) ipari hagyományaira és a már kiépülő polgári középosztályra támaszkodó gazdasága – az ország belsejének rurális kisvárosi környezeteiben az ingázó kétlaki egzisztenciájukban még „földhöz kötött” munkavállalókra épült aránytalan méretű ipari óriásokhoz, vagy akár a belgrádi ipari agglomeráció gyökerét vesztett kényszerproletariátusát foglalkoztatni hivatott ipari létesítmé-

nyeihez képest is – viszonylag rugalmasabb, és ezért nem is sínylette meg olyan megsemmisítő következményekkel az átélt kríziséveket.

Az élelmiszeripar a régió gazdasága szempontjából meghatározó jelentőségű, hiszen a Vajdaság adja az ország mezőgazdasági eredetű össztermékének a 40 %-át és az élelmiszer-gazdaság végtermékeinek 60 %-át, de a régió szerepe még ezen belül is túlsúlyos. Ismeretes, hogy a valamikori Jugoszlávia nettó élelemimportőr volt, de Szerbia akkor is úgy tartotta, hogy a köztársaság önmagában nettó exportőr; ez pedig azt jelenti, hogy a Vajdaság (és a régió is) a mindenkori hazai igényeket meghaladó, jelentős élelmiszeripari termékfeleslegekkel rendelkezik.

Miután az élelmiszeripar (egy erősen beszűkült felvevőpiacra kényszerítve és aránytalanul hátrányosabb gazdasági körülmények mellett ugyan, de) mindvégig működni tudott, a legsúlyosabb károkat a nyersanyagbázis és/vagy felvevőpiacok nélkül maradt, kényszerűen exportorientált elektrogépipar és vegyipar szenvedte el.

Megállapítható azonban, hogy a régió (mindenekelőtt) elektro-, gépipari iparvállalatai – annak ellenére (és vélhetően, annak is köszönhetően), hogy túlnyomórészt életerős, saját erőből felnőtt és kívülről nem (vagy alig) támogatott „vadhajtásokként” éltek/fejlődtek, az ország belsőjében székelő és központosított forrásokból gazdagon (meg)támogatott rokoncégekhez képest – még mindig működőképesen talpon tudtak maradni.

Az ország energiagazdasága (hiszen nem terheltek a termelőiparéhoz hasonló piaci gondok) – a többi szolgáltató ágazathoz hasonlóan, monopolhelyzetét kíméletlenül kihasználva – viszonylag jól átvészelte a legsúlyosabb krízisidőszakot, bár azt állóeszközeinek és kapacitásainak kritikus mértékű leértékelődésével maga is erősen megsínylette. Ez a megállapítás értelemszerűen vonatkoztatható a régió energiagazdaságára is – hiszen az maga is egy hallatlan mértékben központosított, és a legfelsőbb államhatalom közvetlen irányítása alá helyezett országos rendszer része.

5. STRATÉGIAI ÉRDEKEK ÉS FEJLESZTÉSI CÉLKITŰZÉSEK

Egy – a mai Jugoszláviához hasonló – a végsőig kiegyensúlyozatlan, csapongó indulatok és rejtett érdekek vezérelte gazdaságpolitikai közegben szinte lehetetlen minden projektív tervezés. A számos elképzelhető, lehetséges és valószínű kibontakozási forgatókönyv-változat számbavétele és gazdaságpolitikai modellezése (a térségben működő politikai erők felismerhetetlensége, megfelelő adatbázis és közvetlenül alkalmazható metodológia hiányában) szinte megvalósíthatatlan fel-

adatnak látszik. Ezért a régió jövőbeni célszerű/optimális „viselkedési formáit”, és azokon belül a „legjobb” vagy „legkevésbé rossz” terület-, gazdaság- és iparfejlesztési stratégiákat és célokat is úgy kell megfogalmaznunk, hogy azok – bármelyik és bármilyen ütemezésben megvalósuló kibontakozás esetén is – mindenkor megfeleljenek a régió lakossági érdekeinek, de ugyanakkor még a legvalószínűtlenebb változatok veszélyeit/bukatóit is elkerüljék. Tehát nem a jövőbelátás és jövőtervezés sziszifuszi munkáját kell felvállalnunk, hanem erőforrásainkat és a környezetünk adta lehetőségeket/korlátokat kell számba vennünk, és (ki)elemeznünk viselkedési lehetőségeinket, valamint azok megvalósíthatóságát és veszélyeit. A teljesség igénye nélkül, és nem taglalva azokat a makro-gazdaságpolitikai kérdéseket, amelyek a regionális szintű hatásmechanizmusokon eleve kívül esnek, inkább csak gondolatébresztő szándékkal – erre tesz a szerző szerény kísérletet a továbbiakban:

a) Stratégiai érdekek és célok

- *Dinamikus, de fenntartható gazdasági fejlődés.* A régió alapvető és mindennél fontosabb stratégiai célkitűzése (hiszen ahhoz minden előfeltétellel rendelkezik!) a gazdasági környezetéhez viszonyított mindenkori hatékonyabb és dinamikusabb gazdasági és ipari fejlődés kell hogy legyen. Nem lehet vitás, hogy a másodlagos célok (a magasabb foglalkoztatottság és életszínvonal, jobb szociális és kommunális ellátás stb.) elérése csak a nagyobb gazdasági teljesítmény útján biztosítható. A fejlesztési igényeknek és elvárásoknak azonban határt szab a rendelkezésre álló (mindenekelőtt) természeti erőforrások korlátozott és/vagy a működő gazdasági/politikai környezet korlátozó volta, ezért ez a stratégiai megfogalmazás nem (vagy legalábbis nemcsak) „kitörési pontokat” keres, hanem a teljes létező (korábbiól megörökölt) gazdasági struktúra fokozatos átalakításában/megreformálásában (nem forradalmi átrendezésében) gondolkodik.

- *Exportorientáció.* A (környezethez viszonyított) hatékonyabb gazdasági fejlődés nem lehetséges a régió gazdasága exportképességének és -orientáltságának radikális növelése nélkül. Ez egyrészt az „eurokonform” marketingmódszerek, minőségbiztosítási és környezetvédelmi szabványok széles körű meghonosításával, másrészt pedig regionális szinten (is) támogatott és koordinált sokrétű kommunikációs rendszer működtetésével érhető el. Ebbe az eszköztárba sorolható be a regionális/interregionális gazdasági/ipari együttműködés is, hiszen az nem lehet öncélú vagy politikai célzatú kapcsolatrendszer, mert az valós/működő gazdasági érdekek és tartalom nélkül igen gyorsan elsorvadna.

- *A termékszerkezet piacorientált átalakítása.* A harmonikus gazdaságfejlesztés alapvető kérdése mindig is a (rendelkezésre álló) erőforrások

és az (elérhető) piacok igényei közötti konfliktus feloldása volt. A korábbi („szocialista”) természeti erőforrás orientált gazdaságfejlesztési modellt fel kell adnunk, hiszen (a távol-keleti sikergazdaságok tapasztalatai szerint is) a „fizetőképes kereslet” sikeres kielégítése során a hiányzó/elégtelen természeti erőforrások jól helyettesíthetők (olcsó, termelékeny és rugalmas) humán erőforrásokkal. A régió szempontjából ezért optimálisnak tűnő a következő felállás:

– A „mezőgazdasági termőerőre” (mint legfontosabb és igen nagy volumenben hasznosítható és hagyományosan használatban is lévő helyi természeti erőforrásra) épülő élelmiszer-gazdaságnak (és -iparnak) óriási, de szegény hazai felvevőpiaca van. Ezért ezt az ágazatot (a korábban uralkodó mennyiségorientált koncepcióktól radikálisan eltérve) alapvetően két irányban lehet/kell fejleszteni, ezek: a technológiai vertikum fokozatos bővítése (az egyre teljesebb és magasabb szintű feldolgozottság) és az exportképes (csúcsminőségű, helyi specifikus jellegzetességeket hordozó, környezetbarát) termékképeségek meghonosítása.

– Az (ugyan valóban nyersanyagbázis nélküli és a felvevőpiacoktól távoli, ezért korábban indokolatlanul kegyvesztett) hangsúlyozottan humán erőforrásokra támaszkodó, de életképes elektrogépipart ilyen megközelítésben mindenképpen a gazdaságfejlesztés „húzó ágazatának” kell tekinteni. Az élőmunkaigényes gépgyártás (ugyan nem annyira végtermékeire, hanem inkább talán beszállítói) kapacitásaira egyre jelentősebb igény mutatkozik a fejlett nyugat-európai térségben; az elektro-, de főleg az elektronikai ipar pedig világszerte (sajnos újra csak a világpiacot uraló multinacionális rendszerek valamelyikének beszállítójaként) változatlanul dinamikus, és kifejezetten extenzív fejlődést mutat.

– A régió „keményen” korlátozott energiamérlege, vízháztartása és környezeti terhelhetősége miatt (ugyan a „fejlett világ” változatlanul erősen érdekelt a „szennyes” technológiáknak új befogadó országokba/régiókba való telepítésében) nincs lehetőség a (nagy termékvolume-nű) vegyipar további fejlesztésére, sőt még a meglévő ilyen típusú vegyipar további működésének gazdasági indokoltságát és környezetterhelő hatásait is felül kell vizsgálni.

– A régió területén (kis/közepes kapacitású helyi, mindenekelőtt hőszolgáltató egységek kivételével) az energiamérleget masszívan befolyásoló, ipari méretű energiatermelő kapacitások létesítésére (pl. újabb Dunai/Tiszai vízlépcsők kialakítására, vagy atomerőmű építésére) reális lehetőségek/adottságok nincsenek, ilyenekkel számolni a (közel)jövőben nem lehet.

● *Az ipar szerkezeti átalakítása.* A közelmúltból örökölt „szocialista” nagyvállalati struktúrákat – néhány valóban piacképes termék(ek)kel, folyamatos fejlesztéssel és tényleges (világ)piaci részesedéssel rendelke-

ző (nagy)vállalat kivételével – rugalmas és hatékony kis/közép-vállalatokra kell lebontani, a tovább működő és életképes nagyvállalatok köré pedig kis/közép-vállalati beszállítói kört kell kiépíteni. Támogatni kell a beszállítói, (áru)termelő és szolgáltató kisipari vállalkozások minden formáját.

● *A vállalatirányítási rendszer megreformálása.* Igen sürgősen és alapjaiban meg kell reformálni a múltból örökölt, merev, lomha és archaikusan elosztásorientált vállalatirányítási módszereket; elsőrendű stratégiai érdek a korszerű piac- és nyereségközpontú irányítási, vezetési és döntési rendszerek/módszerek meghonosítása. Sajnos, ezen a területen „kemény” korlátozó körülmény, hogy a régió (sem) rendelkezik kellő számú, a feladathoz felnőtt, megfelelő képzettségű, tapasztalatú és erkölcsi súlyú vállalatvezető (management) szakembergárdával; ezért az ilyen profilú szakember(át)képzést (is) elsőrendű fontosságú, halaszthatatlan feladatnak kell tekinteni.

● *A kutatási-fejlesztési tevékenység megreformálása.* A gazdasági fejlődés irányát és hatékonyságát alapjaiban meghatározó (ill. korlátozó) tényező a megfelelő káderbázisra, célirányos szervezési struktúrára és biztos anyagi háttérre támaszkodó kutatási-fejlesztési („K+F”) tevékenység. A kétségkívül meglévő előfeltételek (az egyetemi karok mellett úgyahogy működő kutatási egységek és az ipar még meglévő saját fejlesztési potenciáljai) ellenére a gazdaság saját (végsőig beszűkült) teljesítményéből leválasztható akkumuláció és (az elvándorlásokkal, politikai retorziókkal) legyengített/megfogyatkozott „szellemi elit” eleve nem elégséges ehhez; ezért egy sokrétű és erőteljes, komoly anyagi háttérrel rendelkező (vagy ilyenre támaszkodó) támogatási rendszer sürgős kiépítésére és bevetésére van ezen a területen elengedhetetlenül szükség.

● *Friss (működő) tőke bevonása.* A fenti gazdaság- és iparfejlesztési célok megvalósításának előfeltétele jelentős volumenű friss (működő) tőke szelektív (a megfogalmazott/elfogadott stratégiai célok megvalósítását preferáló) beáramlása és/vagy beáramoltatása a régió gazdaságába. Ennek lehetséges forrásai (miután az országon belül a régió irányában működő gazdasági mechanizmusok inkább tőkeelvonó, mintsem tőkeodairányító természetűek), csak:

– a még „talpon álló” és egészséges vállalatok célirányos (nem „bármilyen áron” végrehajtott, hiszen ebben a megfogalmazásban a tulajdonváltás is eszköz csupán, nem cél önmagáért) privatizációjából származó (mindenképpen tőkeemeléssel, adalékos beruházásokkal, technológiatranszferrel és/vagy piaci részesedéssel kombinált) „privatizációs tőke”; és/vagy

– külön a célból (talán egy erre a célra létesített, jelentős alapítótőkével rendelkező, független vagy vegyes tulajdonú fejlesztési/beruházási bank révén) a régióba irányított, hosszú lejáratú (de a minimális gazda-

sági alapokat nem nélkülöző) beruházás- és fejlesztéstámogató (bank)eszközök lehetnek.

● *Nyugodt, stabil politikai környezet kiépítése/megtartása.* A megfogalmazott gazdaságpolitikai célok megvalósíthatósága szempontjából igen fontos a régió térségében stabil, súlyos konfliktusoktól/megrázkódtatásoktól mentes (bel)politikai klímát kialakítani/megtartani. Ez a stabilitás (még akár az egyébként igen fontosnak és/vagy feladhatatlannak ítélt politikai/etnikai érdekek és célok kárára történő megtartása is) elsőrendű fontosságú regionális gazdasági/politikai érdek és cél, hiszen az ország és az egész makrorégió politikai bizonytalansága és konfliktusterhes veszélyszindrómája (és nem annyira a már megtörtént és elszennvedett események) riasztják vissza a komoly és tökéletes üzleti világot a beépüléstől. Miután a régió belüli fejlesztés egy szélesebb, határon átnyúló interregionális környezetre kíván támaszkodni, a megkívánt politikai stabilitás értelemszerűen az érdekelt szomszédos országok közötti (kül)politikai kapcsolatrendszerre is megkívánt/vonatkoztatható.

b) Veszélyek és kockázati tényezők

● Egy kifejezetten exportorientált regionális fejlesztési elképzelés alapvető kockázati tényezőit mindenképpen a potenciális felvevőpiacok tényleges elérhetősége (gazdasági és politikai nyitottsága, védettségének mértéke) és a lehetséges/veszélyes versenytársak adottságai és fellépése/viselkedése képezik. Ezek (legalábbis egy-egy régió számára) objektív adottságok/körülmények, amelyek nem a kitűzött célokat kell hogy megkérdőjelezzék, hanem az optimális taktikára és a célok eléréséhez szükséges erőösszpontosítás mértékére kell hogy utaljanak. Igen fontos körülmény azonban, hogy a közel azonos vagy (legalábbis) igen hasonló erőforrásokkal rendelkező és (véltetően) hasonló stratégiai felállású (tehát elvben közvetlen vetélytársaknak tekinthető) szomszédos régiókkal összehangolva/koordinálva kialakított interregionális kapcsolatrendszer jelentős mértékben (le)tompíthatja az ilyen típusú veszélyek/kockázatok életét.

● Mindenképpen kockázati tényezőnek kell tekinteni a régió határainak olyan megfogalmazását, amely egybeesne az Észak-Vajdaság és a Tisza mente magyar többségű és önkormányzatú községeinek területével. Kétségtelen (magyar) kisebbségvédelmi előnyei ellenére egy ilyen módon behatárolt, széteső szerkezetű, sőt erőszakosan megcsönkített (de etnikailag mégsem homogén!) gazdasági struktúra működőképessége erősen megkérdőjelezhető; de ugyanakkor (már felvetésének pusztán tényével is) súlyosan irritálná az etnikai elkülönülésre/kiválásra egyébként is (túl)érzékeny szerbiai/jugoszláviai politikai hatalmi struktúrát. Egy hatékony interregionális gazdasági együttműködés előfeltétele vi-

szont mindenkor a politikai hatalmi szervek (legalább passzív) hozzájárulása vagy támogatása, ezért mindenképpen célszerűbbnek tűnik a kérdést a (mindhárom) államhatalom részéről (erőteljes napi politikai színezettel és deklaratíván ugyan, de hangsúlyozottan és nyilvánosan) támogatott Duna–Tisza–(Körös)–Maros Eurorégió koncepció oldaláról és/vagy abba beépítve/beépülve megközelíteni. Hiszen nem lehet vitás, hogy éppen egy ilyen kapcsolatrendszer lehet a gazdasági és politikai elszigeteltségben vergődő jugoszláv gazdaság legjelentősebb kitörési pontja az áhított európai integráció felé.

6. A MEGVALÓSÍTÁS FELTÉTELEI, MÓDSZEREI ÉS ESZKÖZTÁRA – MONITORING

Már a tanulmányvázlat is rámutatott arra a tényre, hogy egy regionális szinten megfogalmazott gazdasági (ön)szerveződés és fejlesztés, és egy arra épülő határokon átnyúló interregionális gazdasági együttműködés mindenképpen előnyös lehet mind a régió lakossága és gazdasága, mind pedig az együttműködésben részt vevő szomszédos országok, sőt a nemzetek feletti (európai) integrációt támogató nemzetközi szervezetek számára is. Ezért mindenképpen indokoltnak látszik egy olyan megvalósíthatósági tanulmány (Fisibility Study) kidolgozása, amely az itt felsorakoztatott kvalitatív értékeléseket kvantitatív mutatókkal is alátámasztaná. Egy ilyen tanulmány (lehetséges) fontosabb feladatai és tartalmi jellemzői a következők:

- *Naprakész és hiteles adatbázis és információs rendszer kiépítése/fenntartása.* A régió egészére vonatkoztatott/vonatkoztatható – a rendelkezésre álló erőforrásokat és gazdasági teljesítményeket részleteikben és összességükben is – feltáró, megfelelően strukturált és folyamatosan naprakészen tartott, hiteles adatbázis és információs rendszer hosszú távon a projektív tervezés nélkülözhetetlen alapfeltétele.

Sajnos, a most meglévő (országos és/vagy regionális szinten) rendelkezésre álló és (korlátozott mértékben ugyan, de) hozzáférhető adatbázisok és gazdaságpolitikai adatok/információk nem ilyenek. A tanulmányban meg kellene fogalmazni egy regionális gazdaságpolitikai (statisztikai?) adatbázis és információs rendszer és/vagy szolgálat felállításának és működtetésének célkitűzéseit, szervezési struktúráját, (adat/információ)forrásait, eszközeit és módszereit.

- *A stratégiai érdekek és célok megfogalmazásának módszerei.* Gyakran felvetett és hangoztatott vélemény, hogy a saját erőforrások hiányos (gyakran téves) ismerete, a (szűkebb/távolabbi) környezet viselkedési megítélhetőségének bizonytalansága és/vagy a pillanatnyi gazdasági (és politikai) helyzet kilátástalansága miatt most talán (főleg regi-

onális szinten) nem is érdemes hosszú távú stratégiai elképzelések és viselkedésformák megfogalmazásával foglalkozni. Saját érdekszemléletű jövőstratégiát (és mindenekelőtt éppen a válságos időszakokban!) minden egyértelmű identitással rendelkező egyénnek, kis- és nagyközösségnek joga és kötelessége megfogalmazni, hiszen fennmaradásának és gyarapodásának ez az egyetlen záloga. Ezért itt csupán a megfelelő (vagy leginkább célravezető) vizsgálódási és döntéselőkészítő módszerek megválasztása lehet kérdéses csupán.

Közismert tény, hogy a közösségi léptékű gazdaságpolitikai állásfoglalásokat/döntéseket gyakran szűkös/elégtelen vagy megbízhatatlan információk alapján kell meghozni, felvállalva a kimenetelt erősen befolyásoló kívánatos/nemkívánatos események bekövetkezésének (vagy be nem következésének), sőt a kérdésben szintén érdekelt (támogató, vagy kifejezetten ellenséges felállású) szubjektumok előre nem látható viselkedésének kockázatait is. Tovább bonyolítja a problémát az is, hogy az ilyen döntéseket igen nagy számú és erősen eltérő súlyú, esetenként egymásnak ellentmondó, parametrikus formában egyértelműen gyakran meg sem fogalmazható (cél)kritérium figyelembevételével kell meghozni. Ilyen esetekben viszont lehetetlen a (minden kritérium szerint optimális) „tökéletes” döntés, sőt elméletileg is csak több „elfogadható” (ugyan többé vagy kevésbé előnyösnek értékelhető, tehát a döntéshozó érdektére szempontjából rangsorolható és akár súlyozható) kompromisszumos megoldást lehet megfogalmazni.

Az ilyen elégtelenül/rosszul strukturált, de ugyanakkor igen nagy horderejű kérdések elemzésére/megoldására ezért a korszerű játékelméletek, több forgatókönyves (számítógépes) szimulációs modellek, szakértői (expert)módszerek és a többkritériumos döntési technikák célszerű kombinációja látszik célravezetőnek.

- *Munkateam, szervezési felállás.* Egy ilyen, a régió további fejlődése és jövője szempontjából meghatározó jelentőségű tanulmányprojektnak csak akkor van/lesz értelme, ha kidolgozásában – nemzeti hovatartozástól és politikai felállástól függetlenül – a szűkebb/tágabb környezet legkiválóbb képességű és legjobban tájékozott gazdasági szakemberei és tudományos kutatói vesznek aktívan részt és/vagy vállalnak (legalább) támogató szerepet.

A tanulmány elkészítését 7–10 fős („témafelelős”) szerzői gárdára és 50–70 fős külső szakember- (expert)hátterre támaszkodó, legfeljebb 3–5 fős munkateam és egyetlen (körükből választott/megbízott) projektvezető kell hogy lefolytassa; a munkát a régió lehető legszélesebb körű szakmai és politikai bázisát (is) reprezentáló programtanács kell hogy kísérje, ellenőrizze és hitelesítse.

- *Tájékoztatás, népszerűsítés.* A projekt tanulmányban megfogalmazásra kerülő stratégiai fejlesztési és viselkedési elképzelések megvalósításá-

nak előfeltétele a politikai és gazdasági elit, de adekvát formában a teljes lakosság kimerítő és folyamatos tájékoztatása és (azon keresztül) aktív támogatásának megnyerése. Ezért már kezdettől fogva igen nagy jelentőségű egy aktív, átgondolt és céltudatos, a többnyelvű és rétegkultúrák specifikumaihoz jól alkalmazkodó PR-kapcsolat (Public Relations) kiépítése és ápolása.

● *Monitoring.* A gazdasági folyamatok és azok változásai csak folyamatos visszacsatolásokkal uralhatók és vezérelhetők a kijelölt célfüggvényeknek megfelelően. Ezért a megbízható és naprakész adatbázis és információs rendszer jelentősége nem annyira a stratégiai célösszefüggések és -függvények megfogalmazása, hanem mindenekelőtt az input-output összefüggések feltárása, és a ténylegesen megtörtént változások irányának és intenzitásának kimutatása szempontjából fontos. Egy majd felállításra kerülő regionális adatbázis- és információs szolgálat feladat körébe kell hogy tartozzon a monitoringtevékenység is, amelynek keretében mindenekelőtt a gazdasági/ipari tevékenység fajlagos mutatóinak változásait kell időben (a bázisidőszakkal) és térben (a megválasztott viszonyítási régiókkal) összevetve jegyezni és elemezni.

7. ZÁRÓGONDOLATOK

Egy viszonylag laza szerkezetű és korlátozott terjedelmű tanulmányvázlat keretében alig lehetne egy régió jövőbeni gazdasági és társadalmi fejlődésének minden kérdését egyértelműen és végérvényesen megválaszolni. Nem is ez volt a szerző szándéka. Gyakran újszerű és gondolatébresztő, esetenként provokatív meglátásaival, és nemegyszer a végéig leegyszerűsített „mérnökies” gondolkodásmódjával – fel kívánta vetni egy komolyabb és nagyobb lélegzetű projekt tanulmány előkészítésének és megvalósításának/megvalósíthatóságának fontosabb gondolati anyagát és keretfeltételeit. Remélhetően sikeresen.

Szabadkán, 1998. március 28-án

Somogyi Sándor

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA, VALAMINT JUGOSZLÁVIA POZÍCIÓI AZ EURÓPAI UNIÓHOZ VISZONYÍTVA

A kölcsönös segítség és együttműködés vagy a konkurencia a természet törvénye?

Egyszerre mindkettő.

Ha régióbeli konkurenseinkkel összefogva megoldjuk problémáinkat, önállóságunknak csak kis részét adjuk fel.

Ha a megoldásokat mások kényszerítik ki, akkor az általuk meghatározott kényszerpályán haladhatunk önállóan.

BEVEZETŐ

Közép- és Közép-Kelet-Európáról (KKE), gazdaságáról, elsősorban az élelemtermeléséről nehéz átfogóan, elfogadható idődimenzióban gondolkodni, beszélni, és ugyanakkor megpróbálni a jövőbe tekinteni.

Itt történelmi hagyományuk van a jobb teljesítményt gátló politikai, nemzeti, vallási és nem utolsósorban gazdasági érdekütköztetéseknek.

Jól állapította meg Berend akadémikus egy cikkében, hogy Nyugat-Európában a gazdasági fejlődéshez kötődött a nemzetekké válás. Ebbe a régióba – egy gazdaságilag fejletlen közegbe –, értelmiségiek hozták és vitték a köztudatba a nemzeti eszméket.

Úgy tűnik, hogy jóval kevesebbet tettek a gazdasági felzárkózást, szervezettséget támogató eszmék terjesztéséért. Így történhetett meg, hogy hallhatunk szellemi, politikai, földrajzi Közép- és Kelet-Európáról, de szinte semmit a gazdaságiról, fejlesztési, környezeti problémáiról és az itt élők életminőségéről.

Az értelmiségiek kialakították a nemzeti mítoszokat, és azok a nemzetté válás eszközei lettek, de az ellentéteket is felfokozták, és ez nem befolyásolta pozitívan a gazdasági fejlődést. Példaként említsünk meg néhány ma is működő mítoszt. A csehek mítoszáat képezi, hogy a legjobbaknak tartják magukat. Magyar mítosznak tekinthető, hogy az élet-színvonalukat olyannak tartják, amit féltetni kell a határon túli magyaroktól. Hasonló a magyar negatív önmítosz, mely szerint mindenki az ellenségünk.

Ma is azokon a népcsoportokon belül jelentkeznek a legnagyobb feszültségek, amelyeknek nemzetté válása még nem fejeződött be, amelyek úgy érzik, hogy a hazaalapítást sem fejezték be. Szűkös eszközeiket ennek megfelelően használják fel, ami további lemaradást, s újabb feszültségek forrását jelenti.

A nagyhatalmi rendezések sem voltak egyértelműen pozitívak, ami teljesen érthető.

A problémákat saját érdekeik diktálta kritériumok alapján ítélték és oldották meg. Pl. az első világháború utáni, igazságosnak vélt, nemzetállamokat formáló határárszabások ebben a régióban megbontották az addig kialakult infrastrukturális és gazdasági kapcsolatokat, növelték a térség dezintegráltságát, kiélezték a nemzeti és egyéb ellentéteket, és növekedett a térség gazdasági függősége a nagyhatalmaktól.

Az itteni népek elveszték az érdekellentétek „dajkálásában” a helyett, hogy készültek volna az integrációra, gazdasági függőségük csökkentésére. A szinergetikai hatások inkább negatívak, mint pozitívak, nem egymást támogattuk, hanem egymást akadályoztuk. Egyrészt igaz, hogy a krízishelyzetekben sem a nyugati, sem az orosz üzenetek nem voltak túlságosan egyértelműek. Lényegében az oroszok ellenzik az itteni együttműködést, de a nyugatiaknak sem felelne meg a szorosabb mezőgazdasági együttműködés.

Szükségszerű tudatosítani, hogy egyenként nincsenek esélyeink. Csak másodrangú európai bedolgozók lehetünk. Csak akkor lábalhatunk ki a problémáinkból, ha a nemzeti logika mellett észrevesszük, hogy vannak közös érdekeink is. A KKE-i összefogás hívei nem véletlenül fogalmaznak annyira frappánsan, hogy Brüsszel nem Moszkva, de lehet rosszabb is, ha nem viselkedünk racionálisan. Az országok közötti együttműködés fontosnak tekinthető azért is, mert a Magyarország határain kívül élő magyarságnak csak egy egyesült Európában van esélye arra, hogy az egész nemzettestnek megfelelő életminőséget biztosítsunk. Ezért a magyarságnak nem érdeke, hogy olyan határ húzódjon az EU-tagok és a többi ország között, amelyen kívül marad nagyobb számú magyarság. Ebben a vonatkozásban tűnik különösen fontosnak a kis régiók határokon átnyúló együttműködése is. Észak-Vajdaság és a magyarországi Bács-Kiskun megye határ menti régiójának együttműködése különös fontosságúnak tűnik az itt élő lakosság miatt, de azért is, mert ez a régió képezi majd Jugoszlávia kapuját Európa felé.

A RÉGIÓ TÁRSADALMI-GAZDASÁGI POZÍCIÓIRÓL

Ez a régió sohasem volt a gazdasági fejlődés metacentruma, és nem is válhatott azzá. Gazdaságilag mindig a perifériához vagy félperifériához tartozott. A gazdasági következmények közismertek.

A fejlettek diktálták a nyersanyagok és a periferikus régiók termékeinek alacsony árát, de a saját késztermékeik, termelőeszközeik, technológiai know-how-ik árát is. A periferikus régiók kénytelenek voltak mindig megelégedni a termelésbe fektetett munkaerejük értékesítésének alacsony árával, és ugyanakkor drágán megfizetni a fejlettek által termelt áruhoz felhasznált munkaerőt.

A gazdasági fejlődés metacentruma ebben az évszázadban eltolódott az USA irányába, és továbbtolódik Kelet-Ázsiába. Jelenleg a századunkban felfejlődött Amerika diktál annak a Nyugat-Európának, amelyre Közép-Európa is „szemet vetett”, s ahova értelemszerűen integrálódni szeretne.

Végeredményben Nyugat-Európára is, de különösen a mi régiókra érvényes, hogy a viszonyok a harmonizáció-diszharmonizáció és az integráció-dezintegráció skáláin mozognak. Érdekek, ellenérdekek véget nem érő harca zajlik szemünk előtt, és ennek vagyunk részesei.

Bekapcsolódásunkat a nyugat-európai folyamatokba nehezíti, hogy környezetünkben az átalakulás elhúzódó válságot okoz.

A fejlettek nem ideológiai, hanem gazdasági okokból segítették az életképtelen tervgazdálkodási, vagy más néven hiánygazdálkodási modell bukását a volt szocialista országokban. Azt remélték – tekintettel az amerikai és az európai piac telítettségére –, hogy rövid távon is új piacot nyitnak maguknak, ami átlendítheti a recessziótól szenvedő gazdaságuk lenkerekét a holtpontra.

Az események megmutatták, hogy a régióban igazán működőképes – a fogyasztói társadalomra jellemző – piac nincs. Mélyreható változásokra van szükség, de nincs elegendő tőke a piac motorjainak beindítására sem. Ugyanakkor a gyenge infrastruktúrával, feszültségekkel, bizonytalanságokkal, a szocializmusból visszamaradt korai jóléti társadalmi viszonyokkal és demotiváltsággal terhes feltételek nem nyújtanak olyan biztonságot a nemzetközi tőkének, hogy az szívesen jöjjön ide.

Magyarország esete jól bizonyítja, hogy mennyi kedvezményt kell nyújtani a külföldi tőkének annak érdekében, hogy ide telepedjen „profitot termelni” a jó képességű és olcsóbb munkaerővel.

Teljes társadalmi katarziszra és újraszerveződésre van szükség ahhoz, hogy a gazdasági átállás olyan gyors legyen, mint azt sokan néhány éve optimistán gondolták, s elérjük, hogy ne csak az olcsó munkaerő, hanem a szervezettségünk is komparatív előnyt jelentsen.

Az átalakulás válságát ezeknek az országoknak bizonyos belső jelenségei is terhelik.

Nem könnyen belátható, de nagymértékben igaz, hogy az átalakulás fő nyertesei a gazdasági vezetők. Döntő kérdés az, hogy megszabadultak a pártbürokráciától. Nem határolja be őket a kizárólagosan követendő irányvonal. Az új tulajdonjogi viszonyok igazán még nem alakultak ki. Akik tulajdonhoz jutottak, most még elsősorban a vagyonfelhalmozással foglalkoznak, és nem a tőke mozgásban tartásával, gazdasági jellegű fiasztatásával. Így a gazdaságvezetők viszonylag önállóan mozognak. Ez még akkor is igaz, ha a lassan eszmélő tulajdonosok ellenőrző próbálkozásai és az állam befolyásoló hatása – a múltban megszokott túlszabályozás – között őrlődnek.

Valószínű, ebben a kérdésben is kivétel Jugoszlávia, mert a hatalmas társadalmi-gazdasági válság, tetőzve a centralizált állami irányítással és a régi szokásokat alkalmazó párt befolyásával, másmilyen hatást gyakorol a gazdasági vezetőkre.

Viselkedésünk diszharmonióját mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy nem működik a közismert modell, amely szerint a munkaadók, a munkavállalók (szakszervezetek) és az állam háromszögében rendezik a gazdasági dinamikából adódó ellentéteket.

A munkaadók törvényszerűen fejlesztésre akarnak minél többet elvonni.

A munkavállalók fogyasztásra.

Az állam közös fogyasztásra, a szociális béke biztosítására, védelemre stb. kíván elvonni.

Ha az első kettő nem tud megegyezni, akkor az állam arbitrálni, vagy ha kell, akkor az erő pozíciójáról lép fel.

Mi történik a legtöbb volt szocialista országban?

Mindenki az állammal egyezkedik, az államra haragszik. A munkavállalókat képviselő szakszervezetek is csak a nagy közszolgálati szférában lépnek fel az állami bevételek újraelosztása terén.

Van egy új jelenség is. Sok gazdasági vezető közelíti valamelyik pártot és a pártok „helyesnek vélt vonalát”. Ilyen úton belekeverednek a pártokon belüli folyamatokba. Nem túlzás azt állítani, hogy a pártokban jelenleg még értelmiségiek próbálják leküzdeni saját zavarukat, őrlődnek a mindennapi realitások és a radikális ideológiák között. Sajnos, ezt ki is sugározzák környezetükre szellemi válságot is okozva ezzel.

Tehát az ellentétek, a válságok, az ellentétes folyamatok korát éljük. Sokszor felmerül a kérdés a nehezen áttekinthető helyzetben: van-e kiút?

Van.

Úgy hívják, hogy együttműködés, közös érdekek, célok keresése, integrálása.

Nem fog ez mindenkinek tetszeni, nem fogja mindenki támogatni, de Nyugaton sem egyöntetűek az integrációval kapcsolatos vélemények.

A KKE GAZDASÁGI VÁLTOZÁSAINAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE

A közép- és közép-kelet-európai országok: Lengyelország, Magyarország, Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Románia, Bulgária, Litvánia, Lettország és Észtország fontos földrajzi és demográfiai része Európának. Célszerű Jugoszláviát is ide sorolni, mert hosszú távon európai orientáció segítheti ki az országot a jelenlegi problémákból. Vitathatatlan hogy Jugoszlávia integrációja érthető okokból nem igazán indult meg, de ez nem is várthat magára sokáig a teljes leszakadás veszélye nélkül.

A régió legfontosabb adatait az 1. táblázat tartalmazza.

A KKE és az EU összehasonlítása

Ország	Népesség	Terület					GDP/cap (ECU)
		Össz. mill. ha	mezőgazd. mill. ha	%	megművelh. mill. ha	%	
Lengyel.	38.5	31.3	18.6	59	14.3	0.37	1907
Magyar.	10.3	9.3	6.1	66	4.7	0.46	3150
Csehorsz.	10.3	7.9	4.3	54	3.2	0.31	4586
Szlovákia	5.3	4.9	2.4	49	1.5	0.28	1643
Szlovénia	1.9	2.0	0.9	43	0.2	0.13	5018
Románia	22.7	23.8	14.7	62	9.3	0.41	961
Bulgária	8.5	11.1	6.2	55	4.0	0.48	1110
Litvánia	3.8	6.5	3.5	54	2.3	0.62	657
Lettorsz.	2.6	6.5	2.5	39	1.7	0.65	850
Észtorsz.	1.6	4.5	1.4	31	1.0	0.63	938
KKE	105.5	107.7	60.6	56	42.3	0.40	1786
EU 15	369.7	323.4	138.1	43	77.1	0.21	15972
KKE/EU	29%	33%	44%	–	55%		11%
Jugoszl.	10.5	10.2	6.2	60	4.9	0.47	1510*

* Az adat az 1995. évre vonatkozik

Tehát a KKE mint régió valamivel több mint egymillió négyzetkilométer, aminek 40%-a művelhető. Valamivel több mint 100 milliós a lakosság létszáma, így a lakosonkénti megművelhető terület 0,4 ha. Ez nagyon kedvezőnek tekinthető, mert az EU lakosonkénti megművelhető területének a kétszerese. Ugyanakkor a fejenkénti GDP csak 11%-a az EU-beli GDP-nek, ami azt mutatja, milyen szintű a régió gazdasági lemaradása.

A helyzetet csak tovább nehezíti, hogy az országok közötti eltérések is jelentősek. Pl. Csehország és Szlovénia fejenkénti GDP-szintje kétszer-háromszor magasabb, mint Romániáé és Bulgáriáé.

Jugoszlávia helyzetét jelzi, hogy a lakosság száma szerint csak Lengyelországnál és Romániánál kisebb, és megközelítőleg Magyarországgal és Csehországgal hasonló a lakosság száma. Területe csak Lengyelországnál, Romániánál és Bulgáriánál kisebb. A lakosonkénti megművelhető terület megfelel a KKE átlagának, és duplája mint az EU-ban.

Sajnos, a lakosonkénti GDP alacsonyabb a KKE átlagánál is, és mindössze 10%-a az EU-országok átlagánál. Ez önmagában is hatalmas hátrány, és szinte behozhatatlannak tűnik. Az egész régióra, de Jugoszláviára is vonatkozik, hogy az ilyen GDP-szint nem teszi lehetővé a megfelelő szintű befektetéseket a kutatásba és az oktatásba mint olyan kitörési pontba, amely bizonyítottan (lásd: Délkelet-Ázsia példáját) a leghatékonyabban fokozza a fejlődést hosszabb távon. Ezt bizonyítja az is, hogy a leggyorsabban fejlődő OECD-országok a GDP 2–3%-át költik a tudás intenzív fejlesztésének megalapozására. Ugyanakkor ez a mutató Magyarországon 1% alatt van. A lakosonkénti ráfordítás kutatásra és fejlesztésre Finnországban 316 USD, Írországból 138, Spanyolországban is 103, míg Magyarországon csak 35.

Ez a helyzet a tőkeerő és a piaci méretek következménye is. A pozíciók ebben a kérdésben is javíthatók lennének regionális együttműködéssel. Közismert, hogy még az USA vagy Japán sem aprózza el az erejét, és fejleszt minden technológiát széles fronton. Van, amit fejleszt, és van, amit megvásárol. Emellett a kevésbé fejlettek intézeteinek, egyetemeinek támogatást nyújtanak az olyan kutatásokra, amelyek eredménye számukra is fontos. Ma a KKE-ben is az a helyzet, hogy több együttműködés funkcionál a fejlett országokkal, mint egymás között.

Az utolsó években megkezdett átalakulás ezekben az országokban tranzíciós krízist, veszteségeket, vagyis a gazdasági tevékenység csökkenését okozta, mint az a 2. táblázatból látható.

A GDP csökkenése 1990–1992-ben általános jelenség volt. Évi átlagban –6,2, –10,1%, majd –3,5% volt. A javulás jelei 1993 óta mutatkoztak. Az 1991–1992-es árliberalizáció után volt az infláció a legmagasabb. Azóta csökken, de lényegesen magasabb, mint az EU-ban.

*A GDP alakulása a KKE-ben
(Az előző év %-ában)*

Ország	1990	1991	1992	1993	1994	1995*
Lengyel.	-11,6	-7,0	2,9	3,8	5,0	5,0
Magyar.	-3,3	-11,9	-4,3	-2,3	2,0	0,3
Csehorsz.	-1,2	-14,2	-6,4	-0,9	2,6	4,2
Szlovákia	-2,5	-14,4	-5,8	-4,1	4,8	4,5
Szlovénia	-4,7	-8,1	-5,4	1,3	5,0	5,0
Románia	-5,6	-12,9	-10,1	1,2	2,4	2,6
Bulgária	-9,1	-11,7	-5,8	-4,2	0,2	1,0
Litvánia	-3,3	-13,1	-34,0	-27,1	2,0	5,0
Lettorsz.	2,9	-10,4	-34,9	-14,9	-2,2	5,0
Észtorsz.	-6,5	-8,1	-14,3	-8,2	4,0	5,0
KKE	-6,2	-10,1	-3,5	0,2	3,4	3,7
EU 15	2,9	1,6	1,0	-0,5	2,8	3,2
Jugoszl.	-7,6	-8,2	-26,2	-26,9	6,5	

* 1995-re becsült adatok

A költségvetési hiány, az államadósság és a munkanélküliség mutatói többé-kevésbé szintén kedvezőtlenek, mint az a 3. táblázatból látható.

Egyéb gazdasági mutatók a KKE-ben

Ország	Infláció %		Munkanélküliség %		Költségv. hiány a GDP %-ában	
	1994	1995	1994	1995	1994	1995
Lengyel.	32,2	25,0	16,1	16,0	-2,6	-3,1
Magyaror.	19,1	28,0	10,5	12,0	-5,8	-3,5
Csehorsz.	10,0	9,0	3,2	4,0	1,0	-
Szlovákia	13,4	12,0	14,8	15,0	-5,7	-4,7
Szlovénia	19,8	10,0	13,8	13,3	-0,2	-0,2
Románia	62,0	29,0	10,8	11,6	-4,4	-3,3
Bulgária	121,9	80,0	12,4	15,0	-6,7	-6,0
Litvánia	45,0	25,0	3,8	6,2	-2,0	-2,0
Lettorsz.	25,0	20,0	6,5	10,0	-2,2	-2,0
Észtorsz.	48,0	30,0	5,3	6,0	-2,2	?
EU 15	3,2	3,2	11,2	10,7	-5,5	-4,5

* 1995-re becsült adatok

Sajnos, Jugoszláviára vonatkozóan nem rendelkezünk megbízható adatokkal, de az inflációs mozgások messze felülmúlták KKE többi államát. A mesterséges pénzhiánnyal elért eredmények nem jelentenek komoly gazdasági teljesítményt. Munkanélküliség tekintetében is Jugoszláviában messze a legsúlyosabb a helyzet, nemcsak a tényleges munkanélküliek miatt, hanem azért is, mert a munkaviszonyban levőknek a 30%-a is kényszerszabadságon van.

A MEZŐGAZDASÁG SZEREPE A KKE-BEN

A régió országaiban és Jugoszláviában is a mezőgazdasági termelés viszonylag fontosabb, mint az EU-ban, tekintettel a mezőgazdasági terület nagyságára és a GDP-hez, valamint a foglalkoztatottsághoz való hozzájárulására. Ezt mutatják a 4. táblázat adatai is.

A mezőgazdaság szerepe a KKE-ben

Ország	Mezőgazdasági			
	terület összter. %	termelés GDP %	foglalk. összfogl. %	kivitel összkiv. %
Lengyel.	59	6,3	25,6	12,2
Magyar.	66	6,4	10,1	21,8
Csehsz.	54	3,3	5,6	7,7
Szlovákia	49	5,8	8,4	5,9
Szlovénia	43	4,9	10,7	4,7
Románia	62	20,2	35,2	6,8
Bulgária	55	10,0	21,2	20,7
Litvánia	54	11,0	22,4	12,8
Lettorsz.	39	10,6	18,4	?
Észtorsz.	31	10,4	8,2	11,0
KKE	56	7,8	26,7	-
EU 15	43	2,5	5,7	8,0
Jugoszlávia	61	21,7	17,3	9,0

Az is könnyen belátható, hogy ebben a régióban is a kevésbé fejlett országok gazdasága függ jobban a mezőgazdaságtól.

Az átalakulás első éveiben, azaz 1989-től 1994-ig a mezőgazdaság hozzájárulása a GDP-hez megközelítőleg a felére csökkent, de így is kétszeres az EU országaihoz viszonyítva.

A mezőgazdasági foglalkoztatottság kérdése nagyon eltérő.

Lengyelországban nagyjából változatlan maradt. Bulgáriában és Romániában a foglalkoztatottság nőtt, a többi országban csökkent.

Átlagban a mezőgazdasági foglalkoztatottság még mindig nagyon magas, mert az össz foglalkoztatott több mint negyede dolgozik a mezőgazdaságban. Ez nemcsak százalékban több az EU-hoz viszonyítva, hanem abszolút számokban is. Az EU-ban a 370 millió lakosból 8,2 millió, KKE-ban a megközelítőleg 106 millió lakosból 9,5 millió, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. Az ilyen fejlettségi fok mellett az élelmiszer-kivitel is fontosabb szerepet játszik a bevételeket illetően.

Sajnos, a kivitel elé az EU mind komolyabb akadályokat gördít.

Említsük meg példaként az exporttámogatás csökkentésére vonatkozó követelményeket. Nyugaton pl. az exporttámogatás magas volt, hazánkban alacsony. Tehát a nyugati termelők a támogatás csökkentése esetén is megőrzik előnyüket. (Pl. a Visegrádi Négyek intervenciók árak 1994-ben az EU intervenciók szintjéhez viszonyítva a gabona esetében 51–71%, a marhahús esetében 30–44% és a tej esetében 28–65% volt.)

Hasonló hatása van a szabványok, a minőségi követelmények és a kvóták előírásának is. Bizonyos értelemben „kötött kereskedelemről” van szó. Végtermékek esetében a nyugati szabványoknak gyakran csak Nyugatról behozott gépekkel lehet eleget tenni.

A MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA A KKE-BEN

A mezőgazdaság átalakulására célszerű külön kitérni, mert a KKE-ben a mezőgazdaság gazdaságilag nagyobb fontossággal bír, nagyon komoly következményeket vont maga után, és nem utolsósorban Jugoszlávia, Észak-Vajdaság és az interregionális együttműködés számára is nagy fontosságú.

Sajnálatosan a mezőgazdaság fontossága ellenére is nagymértékben visszaesett az utóbbi években.

A mezőgazdasági termelés csökkenéssel jellemezhető alakulása nagymértékben az átalakulási folyamat hatásának tudható be. Az 5. táblázatból megállapítható, hogy Szlovénia és Románia kivételével a mezőgazdaság kibocsátása az 1989-es szint alá süllyedt. (Románia esetében hangsúlyozni kell, hogy a terményárak mesterségesen magasabban, az inputárak viszont alacsonyan voltak tartva.)

A mezőgazdaság bruttó kibocsátása a KKE néhány országában

Ország	Bruttó kibocsátás 1989 = 100				
	1990	1991	1992	1993	1994
Lengyel.	94,5	93,0	82,9	84,5	78,6
Magyar.	95,3	89,4	71,6	64,7	65,6
Csehorsz.	97,7	89,0	78,3	76,4	72,2
Szlovákia	92,8	85,9	74,0	68,4	74,6
Szlovénia	104,2	101,1	90,5	98,0	118,2
Románia	97,1	97,9	84,9	95,7	101,0
Bulgária	94,0	93,7	82,5	67,5	70,2
Jugoszlávia	92,8	101,9	83,6	80,8	84,0

Természetesen az ilyen eredményekre egyéb tényezők is kihatottak, pl.:

- az időjárás,
- a keresletcsökkenés,
- a fogyasztói támogatások csökkenése,
- az infláció,
- a termelői és a fogyasztói árak közötti rés növekedése,
- a piacvesztés,
- az inputárak közelítése a magasabb világpiaci árakhoz, azaz az agrárról szétnyílása,
- az előzőekben felsorolt tényezők jövedelemcsökkentő hatása,
- a privatizáció, az átalakulás és az átszervezés okozta bizonytalanság,
- a dezinvestíció stb.

Nettó élelmiszer-kereskedelmi mérleg a KKE néhány országában

Ország	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Lengyel.	413	978	313	-33	-520	-255
Magyar.	1334	1285	1614	1525	1008	1065
Csehorsz.	-308	-127	58	-74	-3	-225
Szlovákia	-106	1	70	78	-183	-179
Szlovénia	?	?	-48	-90	-217	-283
Románia	146	-799	-423	-538	-545	-222
Bulgaria	1255	1150	339	397	281	376
Jugoszlávia	-113	-302	-101	34	-49	-84

Ennek eredményeképpen ezeknek az országoknak az önellátó, illetve exportálóképessége is változott – mint az a 6. táblázatban látható.

Tehát Magyarország és Bulgária nettó exportőrök maradtak, de export–import mérlegük romlott. Lengyelország és Románia viszont nettó importőrök lettek. A volt Jugoszlávia nettó importőr volt, de ezen belül Szerbia, valamint Szerbián belül Vajdaság mindig képes volt többletet termelni. A gazdasági helyzet normalizálásával várhatóan ez a helyzet is rendeződik.

A MEZŐGAZDASÁGI ÜZEMSZERKEZET ÁTALAKULÁSA A KKE-BEN

KKE országokban, Lengyelország és Szlovénia kivételével, szinte a teljes megművelhető terület szövetkezetek és állami birtokok kezében volt. Ezek irányításának központosítottsága különböző volt. Szabály szerint a szövetkezetek mozgásszabadsága volt a nagyobb. Minden országban működtek magán- és háztáji gazdaságok, kialakult együttműködésük, elsősorban a szövetkezetekkel.

Több országban a régi tulajdonosok tulajdonjogának visszaállítását és a kártalanítást kombinálva kezdték meg az átalakulást (Magyarország, Csehország, Szlovákia). A kialakuló kisgazdaságok önellátásra, helyi piacok ellátására orientálódtak. A középméretű, nyugati típusú árutermelő gazdaságok, farmok száma viszonylag csekély. Mint az a 7. táblázatból látható, a bipoláris üzemszerkezet megromlott. A nagygazdaságok mérete csökkent, a kisgazdaságoké valamelyest növekedett. Egészében véve ez is hozzájárult a mezőgazdaság hatékonyságának csökkenéséhez.

Az átalakulás, a tulajdonviszonyok rendezése és a piacgazdálkodással konform megoldások bevezetése elkerülhetetlen volt. Sajnos, semmilyen tapasztalat nem létezett a tekintetben, hogyan kell a tervgazdálkodási modelltől áttérni a piacgazdálkodásra, hogyan kell a szocialista társadalmi rendszerről áttérni a kapitalizmusra.

Arról nem is beszélve, hogy ezt nehezíti a megfelelő gazdasági háttér nélküli „koraszülött jóléti társadalom” lebontása is.

*A KKE országainak mezőgazdasági üzemstruktúrája és méretei
(A mezőgazdasági terület %-ában)*

Ország	Szövetkezeti		Állami birtok		Magángazdaság	
	korábbi	jelenl.	korábbi	jelenl.	korábbi	jelenl.
Lengyelo.	4	4	19	18	77	78
Magyaro.	80	55	14	7	6	38
Csehorsz.	61	48	38	3	1	49
Szlovákia	68	63	26	16	6	13
Szlovénia			8	7	92	93
Romania	61	35	14	14	25	51
Bulgária		41	90	40	10	19
Litvánia		35	91	1	9	64
Lettorsz.		17	96	2	4	81
Észtorsz.	-	33	96		4	67
Jugoszlávia	1,2	2,5	19,3	14,2	79,5	83,3
(Átlagnagyság hektárban)						
Lengyelo.	335	400	3140	2000	6,6	6,7
Magyaro.	4179	1702	7138	1976	0,3	1,9
Csehorsz.	2561	1430	6261	498	4,0	16,0
Szlovákia	2654	1665	5162	2455	0,3	1,0
Szlovénia			470	303	3,2	4,1
Romania	2374	170	5001	2002	1,5	1,8
Bulgária		750	13000	1100	0,4	0,6
Litvánia		450	2773	124	0,5	2,6
Lettorsz.		706	3000	547	0,5	5,8
Észtorsz.		567	3500		0,5	2,1
Jugoszlávia		184	-	1127		0,7

Ma már megállapítható, hogy ez az átmenet fájdalmas volt, lehetett volna másképpen is vezérelni, talán hatékonyabban, de ez nem kelthet nosztalgiát a múlt iránt. Egy téves modell negyvenéves erőltetése okozta krízis, annak felszámolási problémái lehet, hogy egyesek számára kevésbé kecsegtetőek, mint a múlt biztonságos szegénysége, kényelmes hatékonytalansága, de visszafordulás nincs. Egyetlen út az előre menekülés.

Az átmenet problémáit talán az is okozta, hogy túl sokat foglalkoztunk a tulajdonjog problémáival, ugyanakkor keveset a gazdaság szervezettségével. A két problémakör gyakran összemósódott. Nem vitatva a tulajdonjogi problémák megoldásának társadalmi szerepét, el kell gondolkodni a dezorganizációs hatások következményeiről.

Tekintsük át két nézőpontból az átalakulás hatását a mezőgazdaság tekintetében.

Nyugat-Európa agrárközgazdászai szinte sohasem kerültek meg a tényt, hogy mezőgazdasági kapacitásaik méretei képezik a legnagyobb problémát, ami miatt mezőgazdaságukat, mezőgazdasági lakosságuk életszínvonalát csak magas szubvenciókkal tarthatják fenn.

Magyarországnak, a régió korábban legsikeresebb élelmexportőrének pl. olyan mezőgazdasága volt, amelyben kevesebb volt a méretökonomiai probléma. Igaz, voltak más problémák:

- a szükségtelen adminisztráció,
- munkaszervezési problémák,
- irányítási hiányosságok,
- motivációs problémák stb.

Ennek ellenére a munkaerő alacsonyan tartott árának köszönhetően, és az alacsony szubvenciók ellenére is, Magyarország mezőgazdasága versenyképes volt a világpiacra. Az ismert folyamatok (privatizáció, kárpótlás) hatása erősen visszahúzó volt. Integrációk bomlottak fel, termékvertikumok zilálódtak szét, amelyek korábban tudtak bánni a piaccal. Megszűnt a kivitelnek az a felszívó hatása, ami növelte a termelést és a hatékonyságot.

Sajnos, a döntéshozók nem hallgatták meg az agrárágazatból élőket és szakértőit. Másrészt szükség is volt a tőkeelvonásra, a dezinvesztícióra, hiszen a rendszerváltásnak más pénzügyi forrása nem volt.

A következmények hosszú távon nézve is súlyosak. A mezőgazdaság tőkeigényes, alacsony haszonkulcsú ágazat. Magyarország kiszorult egyes hagyományos piacairól, sőt saját piacán is a tőkeerős nyugati cégek termékei terjednek, mert azok a kapacitások vásárlásával piacot is vásároltak.

Sajnos, ezeket a dekoncentrációs, dezintegrációs folyamatokat akkor hagyták elszabadulni, amikor a fejlettek gazdasága más irányú fejlődést mutat.

AZ INTEGRÁCIÓ ÉS A KONCENTRÁCIÓ NÉHÁNY DILEMMÁJA

Az USA a koncentráció optimalizálása érdekében a jövő évszázad elejére tervezi – a jelenleg is nagyméretű – farmok összevonását.

Nyugat-Európa még nem tudja, hogyan válaszoljon az amerikai mezőgazdaság újabb hatékonyságnövelő kihívására.

Milyen értelemezavar jele az, hogy a KKE-ben egyesek ellenkező irányba akarnak haladni, és reményeket fűznek valamilyen hagyományra hivatkozva az ún. törpegazdaságokhoz. Nosztalgiaának is rossz, hiszen tudjuk, hogy a törpegazdaságok léte is hozzájárult ahhoz, hogy ebben az évszázadban annyi lakos választotta a gazdasági emigrációt. Sajnos, a kockázatot is vállalni merő, kezdeményezőképes lakosságot elszívó demográfiai veszteség azóta is folyamatos, csak ma már a képzetekre vonatkozik. (Quesnay, a nagy fiziokrata, már a XVIII. században azt állította, hogy az apró gazdaságok a nyomor világa. Young pedig egyenesen azt állította, hogy vedd el a tudást, ami a mezőgazdaság felvirágzásához vezetett, és marad a kisgazdaság. Tegyük hozzá azt is, hogy szinte minden államban az utolsó években – sokszor neves szerzők tollából – jelentek meg olyan vélemények, hogy majd a mezőgazdaság foglalkoztatja az iparból felszabaduló munkaerőt. Ennek az irreális voltát bizonyítja, hogy a nyugati országokban majdnem 35 millió munkanélküli van, és mégis évi 2–4%-kal csökken a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma.)

Az előzőek azonban csak az egyik szempontot jelentik. Másik szempont a vertikális integráció. A mezőgazdaság az agrárbiznisznek csak a kezdő lépése. Ide tartozik a feldolgozóipar, a raktározás, a szállítás, a kereskedelem és a beszállítók is. A fogyasztót a végeredmény érdekli, szükségleteinek jó minőségű, hatékony kielégítése. Ezzel a céllal alakulnak a logisztikai láncok, amelyek integrálják a folyamatokat a szántóföldtől a fogyasztó asztaláig.

Várhatóan a koncentrációs és integrációs folyamatok, a földpiac és a bérleti rendszer működésének köszönhetően a kisgazdaságok esetében is megindul az üzemméretek növekedése és a hatékonyság javulása. Az áruellátás növekedésének, hatékonyságának javulása akkor várható, ha:

- javul a gazdasági környezet állapota,
- stabilizálódik a régió makroökonómiai helyzete,
- befejeződik a privatizáció,
- beindul az erőteljesebb gazdasági növekedés és a jövedelemjavulás,
- működni kezdenek az új szükségletekkel összhangban az olyan fontos szektorok mint a hitelezés, az inputellátás, a kutatás, az oktatás stb.

Ha integrálódni akarunk a fejlettekkel, akkor nem követhetünk olyan utakat, amelyekkel gyengítjük velük szembeni pozícióinkat. Ahogy a szocializmus-kapitalizmus irányú társadalmi átalakulás nem támaszkodhatott a tapasztalatokra, úgy a szervezetszociológiai indíttatású funkcionalista integrációelméletnek sincs válasza a régióban felvetődő kérdésekre:

- Hogyan gyorsítani a régió megszakadt, elmaradt modernizációját?
- Hogyan segíteni a leszakadt régió felzárkózását Európához?
- Hogyan elősegíteni a régió belső integrációját a további dezintegráció helyett?

ÖKOLÓGIAI PROBLÉMÁK? FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS

A FEJLŐDÉST ÉS A JELENLEGI ÖKOLÓGIAI HELYZETET BEFOLYÁSOLÓ KORÁBBI JELENSÉGEK

A fenyegető környezeti problémák mindennap észlelhetők, és a médiumoknak köszönhetően közismertté válnak valamilyen formában. Ezek a problémák fokozatosan alakultak ki, ezért vissza kell tekinteni az elmúlt évtized néhány társadalmi-gazdasági jelenségére, amelyek elősegítették a problémák kialakulását, és utóhatásuk ma is érezhető:

- A FAO 1965-ben kezdte meg a felméréseket a világ élelmezési helyzetéről, és megállapította, hogy az emberiség fejlődésének legkritikusabb periódusa kezdetén áll. A FAO által szervezett élelmezési konferencia (1974) pesszimista képet festett az élelmezés és az emberiség jövőjéről. Megállapították, hogy az emberiségnek csak 30%-a táplálkozik jól vagy kielégítően, míg a többi gyengén, vagy éhezik.

- Ilyen pesszimista hangulatban neves tudósok és csoportok végeztek lényegében véve Malthus-típusú prognózisokat. (Emlékezzünk, hogy a szocialista államok teljesen elvetették Malthus tanait. Ezen prognózisok viszont inkább dicsérik és finomítják Malthus meglátásait.)

- Leontief és munkatársai elkészítették a világgazdaság és élelemtermelés növekedését kezelő Input-Output modellt. Lehetségesnek ítélték az élelemtermelés jelentős növekedését, és kimutatták ennek környezetromboló, szennyező következményeit is. A környezetszennyezésre úgy tekintettek, mint a növekedés logikus és törvényszerű következményére.

- Medows és szerzőtársai 2050-re prognózálták a gazdasági növekedés okozta globális környezeti katasztrófát.

- Mesarovich és Pestel ettől eltérően regionális katasztrófákat prognózáltak. Lényegében ezek a prognózisok is pesszimsztikusak voltak.

- Kahn és a Bariloche-csoport mellett természetesen az orosz kutatók is vitatták a prognózisok értékét. Fontos hangsúlyozni, hogy az oroszok először a prognózisok kritikájában ismerték el, hogy a fejlődés a véges földön csak véges lehet.

- Mesarovich és Pestel munkái figyelmet érdemelnek, mert hangsúlyozták a regionálisan differenciált, de globálisan egyensúlyt teremtő fejlesztés szükségességét. Megítélésünk szerint ez a fejlettek kollektív egoizmusát érintette. A fejletlenek differenciáltabb, egyensúlyba hozó fejlesztése csak a fejlettek fogyasztásának visszafogásával történhet meg.

- Az élelmezési konferencia, Leontief elemzései és a prognózisok is oda hatottak, hogy kialakultak azok a FAO-akciók, melyeknek a lényege

úgy is értékelhető: „Mindent az élelemért.” Ezeknek az akcióknak a hatására az élelemtermelés növekedése tényleg felgyorsult, és meghaladta a demográfiai növekedést, de:

- a) nem csökkent az éhezők aránya a világon,
- b) az élelemtermelés növekedését 2–2,5-szer meghaladta a mezőgazdaság energiafogyasztásának növekedése,
- c) a drága technológiák gyorsabban növelték a mezőgazdaság költségeit, mint a megnövekedett hozamok a jövedelmét.

– Az ENSZ első környezetvédelmi világértelmezlete (Stockholm, 1972), Lester Brown környezeti problémákat átfogóan kezelő monográfiája (Building a Sustainable Society, 1981) fontos kiindulópontjai a környezeti problémák szélesebb körű ismertetésének.

– Az alapvető problémák megfogalmazása után sem állt be gyökeres változás. A Rio de Janeiróban 1992-ben tartott konferencia csak azt állapította meg, hogy a világ globális környezeti állapota tovább romlott. A gazdagok és szegények közötti szakadék tovább növekedett.

– A KKE mint régió a kevésbé fejlettekhez tartozik, kisebb anyagi javakkal és kiélezettebb környezeti problémákkal rendelkezik, aminek szintén van társadalmi előzménye is. A lenini gondolkodás a kapitalizmus bukását jósolta, ugyanakkor a szocializmus fejlődési lehetőségeit határtalannak kiáltotta ki. Ennek alapján a Szovjet Szövetség a fejlődést az általuk gazdagnak ítélt nyersanyagforrásokra alapozták, és abban a meggyőződésben, hogy lehetőségeik kimeríthetetlenek, extenzív fejlesztést végeztek. Sajnos, ezt a felfogást terjesztették ki a fennhatóságuk alá került, valamivel fejlettebb KKE-i országokra is, aminek katasztrofális következményei, különösen az élelemtermelésben (kivéve Magyarországot), közismertek.

Felvetődik a kérdés, hol a kiút a világ és régióink számára?

A fejlettek és a fejlődőek közötti eltérések megkövetelnék a differenciált fejlődést. Olyan modell szükségeltetik, amely a mennyiségi és minőségi fejlődést is felöleli. Teljesen érthető, hogy a fejlődők, tehát régióink esetében is a mennyiségi, míg a fejlettek esetében a minőségi fejlődésnek kell előtérbe kerülnie. Az a fontos, hogy bármilyen is a fejlesztési súlypont, a környezetkímélő technológiák és az erőforrás-takarékoság legyen az alapvető kritérium.

ÖKOLÓGIAI PROBLÉMÁK ÉS A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS ELTÉRÉSEI A FEJLETT ÉS KEVÉSBÉ FEJLETT RÉGIÓKBAN

Az ökológiai problémák állandóan napirenden vannak. A fejlettek-nél a kívánt életminőség miatt. A fejlődőknél a mennyiségi fejlődés

szükségessége miatt. Tehát a fejlettek és fejletlenek problémái, céljai ebben a kérdésben is eltérőek.

A fejlettek fenn kívánják tartani gazdasági dinamikájukat és fogyasztási szintjüket. Ennek érdekében több lehetőséget is kihasználnak:

- tisztább energia- és anyagtakarékos technológiákat vezetnek be,
- a környezetszennyező technológiákat a szegény országokba telepítik,
- felhalmozásuk egy részét a környezetszennyezés ellen használják, és megfelelő kutatásokba, fejlesztésekbe fektetik,
- szigorítják az előírásokat,
- a tudományos ismeretek jól átgondolt tálalásával, hitelfeltételekkel és minden más lehetséges módon úgy irányítják a kevésbé fejlettek fejlődésének szektorális arányait, ahogy az nekik megfelel.

– Előszóval mutatnak rá a hiányos erőforrás-gazdálkodás következményeire, intik a fejlődőket az erőforrások kímélésére. Talán itt is igaz, hogy „a történelmet a győztesek írják”, mert arról a fejlettek hallgatnak, hogy fejlődésük korai fázisában ők is saját erőforrásaik terhére, most pedig a kevésbé fejlettek erőforrásainak terhére gazdálkodtak/gazdálkodnak. A felsoroltak még akkor is igazak, ha azt tapasztaljuk, hogy a fejletteknél is működnek a különböző lobbyk, és a fejlődés ott sem egyenes irányú.

A kevésbé fejlettek, tehát e régió környezeti problémái is másképpen jelentkeznek. Nemcsak abban keresendők az okok, hogy a kevésbé fejlettek törvényszerűen a természeti erőforrások terhére gazdálkodnak. (A Samuelson–Nordhaus-modell segítségével végzett elemzések egyértelműen bizonyítják, hogy a fejlődő országok gazdasága hajlamos az erőforrások terhére gazdálkodni.) Ebben a régióban ezt a fejlesztési törvényszerűséget Lenintől errefelé ideológiai okok is erősítették. Az említett ideológiai álláspontok is táplálták a nyersanyag és energia, az erőforrás-pocsékoló, alacsony hatékonyságú tömegtermelés fenntartását. Közismert, hogy Lenin tagadta a mezőgazdasági termelés közismert csökkenő hozamnövekedését is.

A régió országai az előzőekből kifolyólag az átalakulás minden terhe mellett az ökológiai problémák, a fenntartható fejlesztés terheit is viselik.

Egyrészt a fenntartható fejlesztés népeink életminősége miatt az egyetlen megoldás, másrészt joggal veti fel Ferry, hogy:

„Miért csak a politikai bal- és jobboldal esetén beszélünk totalitárius diktatúráról?

Mi a fogyasztó társadalom?

Nem egy demokráciába álcázott totális fogyasztói diktatúra-e, ami a környezetünknek nem biztosít megfelelő helyet, egyenlőséget a humán szférával szemben. Joggal nevezik a jogászok, politikusok, humán gondolkodók a népiertást emberiség elleni bűntettnek. Miért nem beszélünk az ökoszféra (végeredményben az ember) ellen elkövetett bűntettekről is?”

A FENNTARTHATÓ MEZŐGAZDASÁG ÉS A TECHNOLÓGIAI FEJLESZTÉS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

A korábban említett okokból a mezőgazdaság esetében is a minőségi és mennyiségi fejlesztés kombinálása a kívánatos. Ahol éheznek, ott egyértelműen mennyiségi fejlesztést kell végezni, hogy elegendő élelmet tudjanak termelni, vagy a bevételek lehetővé tegyék az élelembiztosítást a világpiacról. Ahol van elegendő élelem, ott a minőségi javulást kell megcélózni. Ehhez a társadalom és a gazdaságpolitika teljes vertikumát a fenntartható fejlődés koncepciójára kell alapozni. Nem vitás, hogy a konkrét fejlesztéseknek környezetkímélőknek, erőforrás-takarékosoknak, egészséges élelmiszert biztosítóknak kell lenniük, azzal, hogy biztosítsák a biodiverzitás megőrzését és a gazdálkodók érdekeltségét is.

Jelenleg a régióban folyamatban van az átalakulás, s mindinkább előtérbe kerül a technikai-technológiai fejlesztés újabb fázisa. Hangsúlyozni kell azonban, hogy nem hagyatkozhatunk csak az analógiára (összehasonlításra) a korábban alkalmazott megoldásokkal, hanem új fejlesztési koncepciókra kell alapozni.

Nem az elmúlt periódusban fejlesztett technológiákban kell gondolkodni, amelyek a föld, a nyersanyag és az energia problémáit mellőzték, hanem az olyan új technológiák bevezetésében, amelyek föld-, energia- és nyersanyag-takarékosságot ígérnek. Emellett a hulladékok lebontását is segítik, tehát nem lineárisak, hanem a természetes folyamatokhoz hasonlóan cirkulárisak. Az ilyen technológiák kutatása viszont tökeigényes, komoly szellemi és menedzsment jellegű munkát igényel, s erre megfelelő feltételeket csak a fejlettek tudnak biztosítani.

Az innovációk terjedési problémáival is számolni kell.

Elvben az innovációdifúzióval kapcsolatban lehet optimisztikusan a további gyorsulással számolni. Ezt bizonyítani is lehetne, ha extrapolálnánk az eddigi trendeket. Azt is tekintetbe kell venni azonban, hogy a recesszió miatt leromlott feltételek között az új igények diktálta követelmények mellett (környezetvédelem, erőforrás-kímélés, energiatakarékosság, hulladékmentesség, amelyek csak nagyobb tudásráfordítással és kreativitással oldhatók meg) nagyobb költségekkel kell számolni, ami a tőkekorlátok miatt lelassíthatja a diffúziót. Különösen igaz lehet ez régiókban, ahol a nagy befektetést igénylő kutatások elmaradtak a szükségletektől, s az új megoldásokat kénytelenek lesznek megvásárolni. Ez a tőkekiáramlás, féltő, hogy tovább fogja növelni a fejlett-fejletlen, gazdag-szegény különbségeket.

Ha a jelenlegi technológiák felhasználásából vagy lecseréléséből indulunk ki, könnyen beláthatóvá válik a további lemaradás veszélye. Egy fejlett ország esetében feltétlenül azzal kellene számolni, hogy fejlődésük a használatban levő technológiára alapozva a logisztikus S görbén

már túlhaladta a progresszív növekedést, és elérte a csökkenő hozadékkal jellemezhető növekedés fázisát.

Ugyanennek a technológiának a bevezetése a növekedés érdekében egy kevésbé fejlett országban a logisztikus S görbe progresszív növekedést jelző fázisát követné. Kézenfekvőnek tűnik, hogy az adott technológia mennyiségi fejlesztése, további terjesztése növekedést biztosít.

Feltételezhető azonban, hogy a fejlettek új minőségi technológiák bevezetésével új progresszív növekedési pályára állnak, s akkor a fejlődők lemaradása minőségileg és mennyiségileg növekszik, és könnyen érzékelhető lesz.

Tehát a technikai-technológiai fejlesztés és a fenntarthatóság biztosítása komoly dilemmák elé állítanak bennünket. Nem mindegy, hogy milyen stratégiát választunk, meglevő technológiákat, vagy új fejlesztéseket veszünk, fejlesztünk, vezetünk be, mert a lemaradás, vagy a felzárkózás a tét.

MILYEN GLOBÁLIS VÁLTOZÁSOKAT CÉLSZERŰ ELÉRNI A MEZŐGAZDASÁGBAN

A mezőgazdaság agrárpolitikai céljai régiókban a következők lehetnek:

- magas szintű élelmiszer-ellátás hosszú távon,
- élelmiszerexport,
- vidéki foglalkoztatás,
- kiegyensúlyozott vidékfejlesztés,
- javuló hatékonyság és versenyképesség,
- termőtalaj és más erőforrások óvása.

Az előző célok megvalósítása a tartósan egészséges környezet fenntartása mellett azt feltételezi, hogy a mezőgazdasági erőforrások:

- hasznosítása szabályozva legyen,
- védelme biztosítva legyen,
- mivel az erőforrások felújulóak vagy feltételelesen felújulóak, tervszerűen legyenek fejlesztve.

MIT JELENT AZ ERŐFORRÁSOK SZABÁLYOZOTT HASZNOSÍTÁSA

Az erőforrások szabályozott hasznosítása annyit jelent, hogy a:

- szükségletek kielégítése mellett biztosítva legyen felújulóképességük és megőrzésük a következő generációk számára,
- a hulladékasszimilációs képesség ne legyen túlterhelve,
- a fennálló ökoszisztémák ne legyenek veszélyeztetve.

MIT JELENT AZ ERŐFORRÁSOK VÉDELME

Az erőforrás-védelem olyan erőforrás-kímélő és alacsony energia-igényű technológiák fejlesztését, behozatalát, bevezetését feltételezi, amelyek biztosítani tudják a termelés hatékonyságát és a környezetvédelmi követelmények kielégítését.

Ez azonban nem korlátozódik csak a mezőgazdaságra, hanem felöleli:

- az inputtermelő ipar átállását a hulladékszegény, energiatakarékos termelésre

- a feldolgozóipar környezetszennyező hatásának csökkentését

- az infrastruktúra komplex – vidékmegőrző – fejlesztését, mert ezek begyűrző hatása is a mezőgazdaságban csapódik le.

MIT JELENT AZ ERŐFORRÁSOK TERVSZERŰ FEJLESZTÉSE

Az erőforrások tervszerű fejlesztése magában foglalja:

- az elkövetett mezőgazdasági erőforrás-károsodások felszámolását,

- a mezőgazdaság és a hozzá kapcsolódó input és output rendszerek olyan komplex cirkuláris működésű szuprarendszerré fejlesztését, amely a természetes lebontóképeség és a reciklázson keresztül a mezőgazdaság, valamint szélesebb értelemben vett élelemtermelés fenntartható fejlesztését jelenti.

FENNTARTHATÓ GAZDÁLKODÁSI RENDSZER A MEZŐGAZDASÁGBAN

A gazdálkodási rendszerek fejlődése a régióban nagyon eltérő. Van, ahol a kevésbé fejlett országokra jellemző tápanyag-visszapótlással, fogatos és emberi munkaerővel, az ipari inputok parciális alkalmazásával jellemzhető gazdálkodási rendszer uralkodik. Részben ezzel is magyarázhatók az előző periódusra jellemző élelmészési problémák. Ugyanakkor a magyar és a vajdasági mezőgazdaság ezen a fejlődési fázison már harminc éve túljutott. A magyar és a vajdasági mezőgazdaságot a komplex ipari inputokon alapuló rendszer fémjelezte, magas ipari input- és energiafelhasználással, magas hozamokkal és költségekkel, alacsony munkaerő-lekötéssel a közvetlen termelésben és környezetkárosító jelenségekkel.

Ez a rendszer ugyanúgy, mint az átmeneti gazdálkodási rendszerek, megmutatták gyengeségeiket, és megkezdődött az útkeresés.

A legvalószínűbben elfogadható, célszerű rendszer a fenntartható mezőgazdasági termelés rendszere.

MIT KELL TENNI A FENNTARTHATÓ MEZŐGAZDASÁG GAZDÁLKODÁSI RENDSZEREINEK KIALAKULÁSÁÉRT

A fenntartható mezőgazdaság gazdálkodási rendszere csak fokozatosan, nagyon sok tényező együttes hatása alatt fog kialakulni. A mezőgazdasági termelők tevékenysége és a gazdaságpolitika szabályozó hatása segítheti elő:

- a célszerű szerkezetváltást mind a növénytermelésben, mind az állattenyésztésben,
- a környezetkímélő tápanyag- (beleértve a szervesanyag-) gazdálkodást,
- a kevesebb vegyszeren alapuló növényvédelmet,
- a termőtalaj-javítást.

A SZERKEZETVÁLTÁS IRÁNYA

A növénytermelésben tapasztalható, de még jobban kifejezésre fog jutni, hogy a tömegtermelési szemlélet nem képezheti a fejlődés alapját. Nemcsak az lesz a döntő, hogy mit és mennyit termelünk, hanem az is, hogy milyen minőségben, hol és milyen ráfordításokkal és költségekkel.

Ebből következik, hogy csak a legjobb adottságú területeken lehet belterjes szántóföldi és kertészeti termelést tervezni. Az átlagos adottságú területek a kisebb anyagi és energetikai ráfordítású termelések helye lehet. Ez annak ellenére valószínű, hogy a kutatások kitágították a növények tűréshatárait a környezeti adottságokkal szemben. Előreláthatólag a piac fogja a termelés volumenét korlátozni, és nem lesz ok a gyengébb adottságú területek kihasználását erőltetni jobb tűrőképességű növényekkel.

A gyenge minőségű területek mezőgazdasági termelésből történő kivonásával – erdősítésével – is számolni lehet a területi hatékonyság szerkezetváltásos fokozásában.

Az állattartáson belül is javíthatók az arányok az abrakfogyasztó sertés- és baromfiágazat, valamint a kérődzők között, mert:

- nincs elegendő kérődző a rétek és legelők által kitermelt szerves anyag és azon belül a proteinek kihasználására,
- az elsősorban hústermelő sertés- és baromfiágazat számára fehérjét kénytelen a régió importálni,
- a meglevő arány növeli a szemes takarmányok termelésén keresztül a műtrágyafogyasztást, ami nem környezetkímélő bizonyos határon túl,
- növeli a környezetszennyező hígtrágya és baromfitrágya mennyiségét,
- növeli a beruházási igényeket.

A KÖRNYEZETKÍMÉLŐ TÁPANYAG-GAZDÁLKODÁS

Az átmeneti és komplex ipari inputokon alapuló gazdálkodási rendszerek bevezetésével elsősorban is a műtrágya-felhasználás növekedett. Jelentkeztek a műtrágyázás okozta környezetszennyezési gondok is:

- az első vízréteg és a tavak nitrátszennyezése,
- a talajsavasodás,
- a szerves-trágya-felhasználás hanyagolása,
- szerves növényi maradványok égetése.

A tápanyag-gazdálkodás kapcsán feltétlenül meggondolandó:

– az állandó talajmonitoring, amely lehetővé teszi, hogy a talajok biológiai, kémiai, fizikai állapotát kísérjék és optimalizálják a tápanyag-gazdálkodást,

- a műtrágyák talajállapottal összehangolt felhasználása,
- a talaj szervesanyag-tartalmának fenntartása és (lehetőségek szerint) gazdagítása, mert ez jelentheti a környezetkímélő tápanyag-gazdálkodás irányában a legfontosabb lépést,
- a másképpen nem hasznosítható mezőgazdasági melléktermékek talajállapottal összehangolt felhasználását a tápanyag-gazdálkodásban.

KÖRNYEZETKÍMÉLŐ NÖVÉNYVÉDELEM

Világviszonylatban a megtermelhető növényi termékek 40–50%-a megy veszendőbe a rovarok, a gombák, a baktériumok, a vírusok és a gyomok hatása miatt. Ez vezetett a mechanikai és agrotechnikai növényvédelmi módszerek kibővítéséhez vegyi módszerekkel. Igaz, ez vezetett később a vetésforgó elhanyagolásához is. Természetesen az is megmutatkozott, hogy nem lehet a „természetet legyőzni”. Egyrészt, a védőszer-termelők állításai ellenére megmutatkozott, hogy a vegyszerek károsítják az emberi környezetet, veszélyeztetik az embert is. Másrészt a vegyszerek rezisztens kártevők és kórokozók jelentkeztek, ami újabb és újabb vegyszerek használatát teszi szükségessé.

Célszerűnek mutatkozhat a következő irányú változtatásokkal számolni:

– olyan monitoring alkalmazásával, amely gondosan számba veszi a természeti erőket, a biológiai folyamatokat, és lehetővé teszi a káros folyamatok korlátozását, a dinamikus környezeti egyensúly fenntartását és fejlesztését,

– a kártevők és kórokozók pontos prognosztizálásával az előbb említett monitoringrendszer keretében,

– a monitoring jelzései alapján a mechanikai, vegyi, biológiai módszerek olyan kiegyensúlyozott alkalmazásával, amely a káros populá-

ciókat gazdaságilag káros szint alatt tartja a környezetkárosítás minimalizálása mellett,

– a növényvédelem és az agrotechnikai rendszer integrálásával, ami biztosítja az okszerű vetésváltást, a gyomirtást, a vegyszerek optimális kijuttatását a talajra vagy növényekre.

TERMŐTALAJ-JAVÍTÁS

A meliorációs módszerek a termőtalajok állapotát (fizikai, biológiai, kémiai tulajdonságait) hivatottak javítani tekintet nélkül arra, hogy korábbi károsodások kijavításáról van szó, állapotkonzerválásról vagy -javításról. Számba vehető a következő problémák megoldása:

- a nehéz gépek használata következtében leromlott talajszerkezet és altalaj-tömörülés megszüntetése,
- a talajsavasodás ellensúlyozása meszezéssel,
- a szikesek javítása,
- a talajnedvesség szabályozása lecsapolással, öntözéssel, talajműveléssel,
- a homokterületek, lejtős területek megkötése.

MILYEN FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁT VÁLASZTANI

Berend Iván szerint Közép- és Kelet-Európa lemaradása Nyugat-Európához viszonyítva 1:4, míg a tengerentúli fejlettekhez viszonyítva 1:5-re tágult. Sajnos, a fejletlenebb államok nem rendelkeznek anyagi és szellemi forrásokkal sem ahhoz, hogy sikerebben alkalmazkodjanak az új kihívásokhoz.

Szabály szerint rövid távú megoldásokat keresnek. Piacot keresnek versenyképtelen termékeiknek, munkahelyeket próbálnak teremteni elavult technológiák átvételével és alkalmazásával a fejlettektől.

Magyarország például ezt az utat kétszer kipróbálta az utolsó száz évben. Sajnos ez hosszú távon kudarc, mert újratermeli a periféria elmaradását a gazdasági centrum országaival szemben. Tehát a specializációban és a legmodernebb technológiákban kell keresni a megoldást, még ha az drágábbnak is tűnik.

Feltétlenül hibásnak tűnik:

- ha elmarad a felzárkózás a termelékenységben,
- a piacok túl korai és túl radikális megnyitása és
- a korábban meghonosodott vezető ágazatok gyors leírása az elavulási folyamatok miatt.

IRODALOM

1. *** Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries, European Commission Working Document.
2. Dr. Csáki Csaba: Agricultural Transformation in Central and Eastern Europe and the Former USSR: Issues of Land Reform and Farm Restructuring, EAAE Seminar, Gödöllő, 1995. szeptember
3. Dunai Péter: Ázsia és a XXI. század. Népszabadság, 1995. december 16.
4. Luc Ferry: Új rend: Az ökológia. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994
5. Láng István: A fenntartható fejlődés időszzerű kérdései a mezőgazdaságban, Georgikon Napok, Keszthely, 1995
6. Dr. Somogyi Sándor: Evolucija poljoprivrednih kombinata u integratore agrobiznisa. Zbornik radova, Beograd, Centar Sava, 1995
7. Dr. Somogyi Sándor: Agráripari projektumok logisztikai szempontjai. Logisztikai Évkönyv, Budapest, 1995
8. Dr. Somogyi Sándor: Development of Farm Sistem in Hungarian Agriculture. 44th Seminar of the EAAE, Thessaloniki, 1995. october
9. Dr. Somogyi Sándor: Az erőforrás-menedzsment néhány problémája a fejlődő országokban. Georgikon Napok, Keszthely, 1995
10. Dr. Somogyi S.–Dr. Novkovic N.: Sustainable Agricultural Development in Middle Europe and Hungary. 44th Seminar of the EAAE, Thessaloniki, 1995. october
11. *** World Comission on Environment and Development, 1987, Our Common Future, New York, Oxford University Press.
12. W. Leontief: A világgazdaság jövője. KSH, Budapest, 1978
13. Somogyi S.: Aspects of the technical development of Yugoslav agriculture. International Journal of Technology Management, Vol. 8, No 1–2.

EVANGELIZÁCIÓS MINTAELŐADÁS

Az evangélium hirdetőinek sokszor kell azon gyötrődniük, hogy hogyan és miként adják tovább a Jézustól kapott tanítást. Az előadást ugyanis nagymértékben befolyásolja a hallgatók összetétele. Mellesleg itt nem egyszerű okításról van szó, hanem annak az életnek az átadásáról, amely Krisztus által az Atyához kapcsol bennünket. Deogratias karthágói diakónus is hasonló problémákkal küszködött, ezért fordult Szent Ágostonhoz, Hippó püspökéhez, hogy legyen segítségére a katekézisben, és írjon neki valamit, amit a katekumenek oktatásában hasznosítani tudna. Így született meg a szent püspök tollából az a kis könyvecske, amely a „*De catehizandis rudibus*” (*A képzetlenek hitre neveléséről*) címet kapta. Az örök igazságok benne található kifejtésének aktualitása és maradandó frissessége annyira megragadott bennünket, hogy laurea dolgozatunk tárgyává tegyük, és a magyar nyelvet is megajándékozzuk vele. Doktori disszertációm eredeti címe: *Evangelizáció Szent Ágoston „De catehizandis rudibus” (A képzetlenek hitre neveléséről)* című művében, Budapest, 1998. Az alábbiakban az eredeti műből közlök egy részletet, amely a hosszabb mintaelőadást foglalja magában.

Szent Ágoston

A KÉPZETLENK HITRE NEVELÉSÉRŐL (Részlet)

24. Tegyük fel, hogy hozzánk jön valaki, aki keresztény akar lenni, és aki a műveletlenek, de mégsem a falusiak, hanem a városiak rétegéből való. Karthágóban biztosan sok ilyennel találkozta. Ha ugyanígy kikérdezted, hogy valamilyen földi előny kedvéért, vagy pedig azért a nyugalomért akar keresztény lenni, amelyben e földi élet után reménykedünk,

és azt válaszolja, hogy az eljövendő nyugalomért, akkor mi ilyen beszéd-
del tanítanánk:

– Istennek legyen hála, testvérem! Nagyon örülök neked, és örven-
dezem miattad, hogy a kor nagy és veszedelmes viharai között te vala-
milyen valódi és igazi biztonságra gondoltál. Az emberek ugyanis már
ebben az életben is nagy fáradtsággal kutatnak a nyugalom és biztonság
után, de nem találnak rá gonosz kívánságaik miatt. Nyughatatlan és mu-
landó dolgokban akarnak megnyugodni. Mivel pedig az idő elmúlásával
ezek elvesznek és megszűnnek, fájdalmak és félelmek kínozzák őket, és
soha nem hagynak nyugtot nekik. Hiszen ha az ember a földi javak bir-
toklásában akar nyugalmat találni, inkább lesz kevély, mint biztonság-
ban. Vagy talán nem látjuk mennyien vesznek el hirtelen vagyonukat,
sokan még el is pusztulnak miatta: akár, mert utána kapaszkodnak;
akár, mert a még kapzsibb emberek ragadják el tőlük, miután elnyom-
ták őket? De ha a gazdagság megmaradna is az emberrel egész életén
át, és nem hagyná el az ő kedvelőjét, halálával az mégis elhagyja őt.
Mert még ha megöregszik is, mennyi az ember élete? És ha az emberek
hosszú életet kívánnak is maguknak, mi mást kívánnak, ha nem hosszan
tartó betegeskedést? És a világi címek mi mások, ha nem üres büszkél-
kedés, és romlással fenyegető állandó veszedelem? A Szentírásban ez
áll: „Minden test csak fű; és az ember dicsősége, mint a mezei virág. A
fű kiszárad és a virág lehullik; de az Isten ígéje örökre megmarad”
(Iz 40, 6–8) Ezért, aki igaz nyugalomra és igaz boldogságra vágyik,
annak el kell vennie reménységét a halandó és mulandó dolgokból, és
az Úr ígéjébe kell helyezni, hogy szoros kapcsolatba kerüljön azzal,
Aki örökké megmarad, és így ő is örökre megmaradjon.

25. Vannak azután olyan emberek is, akik sem gazdagok nem akar-
nak lenni, sem a címek hiábavaló dicsőségére nem törekednek, hanem
a tobzódásban és a bujálkodásban, a színházban és a haszontalan látvá-
nyosságokban keresik örömüket és nyugalmaikat, melyekhez a nagyvá-
rosokban ingyen is hozzájuthatnak. De a tobzódással még így is elverik
szegénységüket, és azután szükségbe kerülve tolvajlásra és betörésre,
sőt akárhányszor még nyílt rablásra is vetemednek, majd hirtelen szá-
mos nagy félelmek lepik meg őket; és akik röviddel azelőtt még a koc-
sában mulatoztak, immár a börtön siralmairól álmodnak. A látványos-
ságok iránti szenvedélyük valóságos démonokká teszi őket.¹ Üvöltözé-
sükkel arra uszítják az embereket, hogy egymást gyilkolják, és akik egy-
mást nem is bántották, hogy egymással – miközben az örült népnek
kívánnak tetszeni – élethalálharcot harcoljanak. Ha azt látják, hogy
egyetértés uralkodik közöttük, akkor gyűlölik és üldözik őket. Ordítózva
követelik, hogy mint csalókat, vesszőzzék meg őket. Még a bírót, az
igazságtalanság megbosszulóját is ilyen igazságtalanság megtételére
kényszerítik. Ha viszont azt veszik észre, hogy borzalmas ellenségeske-
dést táplálnak egymás iránt – teljesen mindegy, hogy szintáknak hívják

őket vagy színészeknek², kartáncosoknak (thimelici) vagy kocsihajtóknak, vagy vadászoknak³, akiket szerencsétleneket párviadalra kényszerítenek, nemcsak emberekkel, de még állatokkal is; – annál inkább szeretik és élvezik őket, minél nagyobb gyűlölettel dühöngenek egymás ellen. Tapcsolnak a felbőszítetteknek, és tapsukkal bőszítenek. Maguk a nézők jobban dühöngnek egymás ellen – mert egyik ezzel van, a másik azzal – mint azok, akiknek örületét őrvongásukkal felkeltették, és örületen látni akarják. Hogyan birtokolhatná tehát az a lélek az egészséges békét, amelyik szét-húzáson és a harcon legelteti magát? Mert amilyen ételt eszünk, olyan lesz az egészségünk. Jóllehet egyetlen örült öröm sem öröm igazából, mégis legyen akármilyen sokféle, és legyen akármennyire élvezetes is a gazdagság kérkedése; a magas tisztségek miatti felfuvalkodottság, a kocsmái telhetetlen zabálások⁴, a színházi harcok, a bujaság tisztátalansága, a fürdők paráznsága⁵: – ezeket mind elragadja egyetlen kis lázacska, és még az élők életében elpusztítja egész hamis boldogságukat. Nem marad más, csak az üres, sebzett lelkiismeret, amely érzi, hogy az az Isten lesz bírója, akit nem akart oltalmazójának. És majd azt a szigorú Urat fogja várni, akit édes Atyjaként keresni és megszeretni nem akart.

Te pedig, mivel azt az igazi békességet keresed, amit a keresztények túlvilági ígéretként kaptak, már itt az élet keserves nehézségei között is megízlelheted annak édes és üdítő voltát, mégpedig, ha annak, Aki neked ezt a nyugalmat megígérte, parancsait szereted. Gyorsan fel fogod ismerni ugyanis, hogy az igazságosság gyümölcsei édesebbek, mint a bűné, és azt is, hogy jó lelkiismerettel az ember öröme nehézségek közepette is igazabb és gyönyörködtetőbb, mint rossz lelkiismerettel élvezetek között. Hiszen nem olyan szándékkal jöttél, hogy az Isten Egyházához kapcsolódj, és aztán valamilyen időleges hasznot húzz belőle.

26. Vannak ugyanis, akik azért akarnak keresztények lenni, mert szeretnék megnyerni maguknak azokat az embereket, akiktől ideig tartó előnyt remélnek, vagy mert nem akarják megbántani azokat, akiktől tartanak. De az ilyenek elvetendő, mert habár az Egyház egy ideig hordozza is őket, mint ahogy a szérű is megtartja a pelyvát a tisztítás idejéig, ha nem javulnak meg, és az eljövendő békesség miatt nem kezdenek el keresztények lenni, a végén különválasztják őket. Nem hízlelhetnek maguknak azzal, hogy a szérűn együtt lehetnek Isten gabonájával, mert a csűrben nem lesznek együtt vele⁶, hanem a megérdemelt tűzre vetik őket. (Mt 3,12)

Aztán vannak olyanok is, akik bár jobb reménnyel rendelkeznek, mégsem forognak kisebb veszélyben: ezek már félig az Istent, nem gyalázzák a keresztény nevet, és képmutató szívvel sem járnak Isten Egyházába, de boldogulásukat ebben az életben várják, mert földi ügyeikben több szerencsét kívánnak maguknak, mint azoknak, akik nem tisztelik Istent. Ha azonban az ilyen emberek azt látják, hogy némely bűnös és istentelen gazember dúskál e világ sikereiben és bővelkedik azokban – nekik viszont kevés jutott, vagy teljesen meg kell válniuk tőle – akkor föl-

háborodnak, mintha Istent hiába tisztelnék, és könnyen eltántorodnak a hittől.

27. Aki azonban az örök boldogságért és az örökké tartó nyugalom kedvéért akar keresztény lenni – melyet a szentek ígéretként kaptak, hogy ezen élet után megvalósul – és azért, hogy ne az ördöggel kerüljön az örök tűzre, hanem Krisztussal jusson az örök birodalomba (Mt 25,34–46), az a valóban keresztény. Az ilyen minden kísértésben óvatos; hogy se a dolgok szerencsés alakulása ne legyen romlására, se a szerencsétlenségek ne törjék össze. A földi javak bőségében is mértékletes és szerény, és a megpróbáltatásokban is erős és türelmes. Előrehaladásával olyan lelkiültre is szert tesz, hogy jobban szereti az Istent, mint amennyire a pokoltól fél. Így még ha Isten azt mondaná is neki: „Élj örökké tartó testi gyönyörökben, és vétkezz, amennyit csak tudsz, nem fogsz meghalni, sem pokolra nem jutsz, csak éppen nem leszel velem” – visszarettenne, és semmi esetre sem vétkezne. És immár nem azért, hogy oda ne jusson, amitől fél, hanem azért, hogy meg ne sértse Azt, Akit annyira szeret, Akiben egyedül van meg az a megnyugvás, amelyet „sem szem nem látott, sem fül nem hallott, és senki ember szívébe föl nem hatolt, amit Isten azoknak készített, akik Őt szeretik (1Kor 2,9).”

28. Erről a nyugalomról beszél a Szentírás is, és nem hallgatja el, hogy Isten a világ kezdetén, amikor megalkotta az eget és a földet, és mindent, ami azokban van, hat nap alatt alkotta meg, és a hetedik napon megpihent (Ter 1,1; 2, 1–3). Jóllehet a Mindenható mindezt egyetlen pillanat alatt is megtehetné volna.

De nem is fáradt el, hogy megpihenjen, hiszen „*csak szólt, és meglettek; parancsolt, és létrejöttek* (Zsolt 148,5)”. De hogy jelezze, e világ hat korszaka után, a hetedik korszakban, mintegy a hetedik napon meg fog pihenni szentjeiben, mert azok is meg fognak pihenni Őbenne minden jócselekedetük után, melyekkel Őt szolgálták, és amelyeket Ő cselekedett bennük; mert Ő az, aki meghív, parancsot ad, megbocsátja az elkövetett vétkeket, és megigazulttá teszi azt, aki az előbb istentelen volt. Amint azonban joggal mondják, hogy amikor a szentek az Ő ajándékából jót tesznek, akkor Ő cselekszik, éppen úgy helyes azt is mondani, hogy Ő pihen meg, amikor szentjei Benne megpihennek. Nem mintha ez vonatkozhatna rá, hiszen nem keres szünetelést, aki fájdalmat sem érez. Azonban mindent az Ő Igéje által teremtet, és az Ő Igéje maga Krisztus, Akiben az angyalok és az összes legtisztább mennyei szellemek szent csöndben nyugsznak. Az ember azonban a bűnbeesés által elvesztette azt a nyugalmat, amelyet az Ő⁷ istenségében birtokolt, és embersége által újra visszanyert. Ezért a megfelelő időben – amelyről tudta, hogy megfelelő lesz – Krisztus emberré lett, és asszonytól született (Gal 4, 4). Természetesen a test Őt nem fertőzhette meg, hanem neki kellett megtisztítania a testet. A régi szentek a Szentlélek kinyilatkoztatásából megtudták és megjövendölték, hogy el fog jönni, és

azáltal üdvözültek, hogy hittek az Ő eljövételében. Amint mi is hitünk által üdvözülünk, hogy eljött. Mert eljött, hogy szeressük az Istent, aki úgy szeretett bennünket, hogy elküldte Egyszülött Fiát, hogy halandó természetünk alacsonyosságába öltözve a bűnösöktől és a bűnösökért elszenvedje a halált. Ennek a titoknak mélységét már az idők kezdete óta szünet nélkül előképekben ábrázolták és előre hirdették.

29. *Mivel Isten mindenható, jó, igazságos és irgalmas:* – aki minden jót megalkotott: akár a nagyokat, akár a kicsiket, akár a legmagasabbakat, akár a legalacsonyabbakat; akár a láthatókat, mint: az ég, a föld és a tenger; az égen: a Napot, a Holdat, és az összes többi égitestet; a földön pedig és a tengerben: a fákat, gyümölcsfákat és minden állatot, a saját fajtája szerint, és minden égi és földi testet, azután a láthatatlantokat is, ilyenek a szellemek, melyek által a testek elevenek, és életerőt kapnak: – *ezért megalkotta az embert is saját képmására*, hogy amint Ő maga mindenhatósága által az egész teremtmény uralma alatt tartja, úgy az ember is értelme által, amellyel Teremtőjét is megismeri és tiszteli, minden földi lény felett uralkodjék. Segítőtársának pedig megteremtette az asszonyt, nem a testi kívánság miatt – hiszen testük nem volt romlandó, míg a bűn büntetéseként rájuk nem tört a halandóság –, hanem azért, hogy a férfi az asszony felől szerezzen dicsőséget, amennyiben előtte járul Istenhez, és magát követendő példaként nyújtja neki az életszentségre meg a jámborságra, mint ahogy az ember is Isten dicsőségére lett volna, ha követi Isten bölcsességét.

30. Így tehát az örökké tartó boldogság valamilyen helyére helyezte őket Isten, amit a Szentírás a Paradicsomnak nevez (Ter 2,8), és parancsot adott nekik, amit, ha nem szegnek meg, mindig megmaradnak a halhatatlanságnak ebben a boldogságában. Ha azonban megszegik, a halál kínjaival lakolnak érte.

Isten persze előre tudta, hogy ezt át fogják hágni, mégis megteremtette őket, hiszen Ő, minden jó Alkotója és Teremtője, hogy a földet földi javakkal megtöltse, megteremtette az állatokat is. És nemde jobb egy ember, noha bűnös is, mint egy bestia. A parancsot is inkább csak azért adta – amit majd nem fognak megtartani –, hogy ne legyen mentességük, ha elkezdi büntetni őket. Mert bármit tesz is az ember, az Istent műveiben mindig dicséretre méltónak fogja találni: ha helyesen cselekedett, az igazságos jutalmazás miatt; ha pedig vétkezett, a büntetés igazságossága miatt; ha viszont bűneit megvallva a helyes életre adja magát, akkor irgalmas megbocsátásáért találja dicséretre méltónak. De miért is ne teremtette volna meg Isten az embert, bár tudta előre, hogy az vétkezni fog, amikor Ő az állva maradottat is megkoronázza, az elbukót is rendbe szedi, és a fölkelőt is megsegíti, aki mindig és mindenütt dicsőséges, jósága, igazságossága és kegyessége miatt? Kiváltképpen pedig azért, mivel már előre tudta, hogy halandó ivadékból majd szentek is származnak, akik nem maguknak keresik, hanem Teremtőjüknek fog-

ják megadni a dicsőséget, és Őt szolgálva, minden romlástól megszabadulva, kiérdemlik, hogy a szent angyalokkal együtt szüntelenül éljenek és boldogan éljenek. Aki ugyanis szabad akaratot adott az embereknek, hogy ne szolgálai kényszerűségből, hanem szabad elhatározásból tisztelje, az ugyanezt az angyaloknak is megadta. Semmit sem ártott ezért Istennek az az angyal, aki a többi hozzá pártolt szellemmel együtt kevélységében Istennek megtagadta az engedelmisséget, és ördöggé vált, hanem csak saját magának, mert Isten a tőle elpártolt lelkeket is tudja irányítani, és megérdemelt nyomorúságukat felhasználva teremtésének alacsonyabb részét ékesíteni, mégpedig csodálatos gondviselésének leginkább megfelelő és igen bölcs törvényeivel. Így tehát Istennek az ördög semmit se ártott, se azzal, hogy bűnbe esett; sem azzal, hogy az embert a halálba csábította. De maga az ember sem kisebbitette Teremtőjének igazságosságát, hatalmát, vagy boldogságát azzal, hogy ördögtől rászédett feleségével szabadon egyetértett azzal, amit Isten megtiltott. Isten legigazságosabb törvényei alapján ugyanis mindnyájan el lettek ítélve. Azonban miközben az Isten dicsőséges maradt igazságos bosszúja által, addig ők szégyenletes büntetésük által gyalázatra méltók lettek (Gen 2, 3), mert, amint a Teremtőtől elfordult ember legyőzöttén az ördög rabigájába esik, úgy a Teremtőjéhez megtérő az ördög legyőzését kapja (feladatul), hisz mindazok, akik végig kitartanak a sátán mellett, örök kárhozatra jutnak, akik pedig Isten előtt megalázzák magukat, és kegyelmével legyőzik a sátánt, kiérdemlik az örök jutalmat.

31. Ne nyugtalanítson bennünket, hogy oly sokan tartanak az ördöggel, és olyan kevesen követik Istent, hiszen a gabona is – összevetve a polyvával – igen csekély számmal bír. De amint a paraszt is tud mit kezdeni a nagy polyvarakással, ugyanúgy a bűnösök nagy tömege sem okoz gondot az Istennek, aki tudja, mit fog velük tenni, hogy birodalmának rendjét semmi módon ne zavarják és ne rútítsák. Ezért ne higgyük, hogy a Sátán győzött, mert sokakat a maga oldalára állított, hiszen mindezekkel együtt kevesen is legyőzhetik. Két ország van tehát: a gonoszoké és a szenteké, melyek eltartanak az emberi nem kezdetétől egészen a világ végéig. A test szerint most még elvegyülve vannak egymással, de akaratukban már elválasztva. Az ítélet napján azután testükkel is el lesznek választva. Azok az emberek ugyanis – akik a hiábavaló beépzeltséggel és az öntelt pompával együtt a kevélységet és a mulandó hatalmat szeretik, valamint azok a szellemek is, akik kedvüket hasonlóknak lelik, és dicsőségüket emberek leigázásában keresik – azok mind egy közösségbe tartoznak. És még ha gyakran harcolnak is egymás ellen a javak birtoklásáért, a mélységbe mégis ugyanazon vágy súlya taszítja őket, de erkölcsük és érdemeik hasonlósága is összeköti őket. Hasonlóképpen mindazon ember és mindazon szellem is – aki alázatosan nem a maga, hanem Isten dicsőségét keresi, és Istent a jámborságban követi – az egy közös-

séget alkot. Isten mégis rendkívül irgalmas, az istentelennel szemben is türelmes, és alkalmat ad nekik a bűnbánatra meg a javulásra.

32. A vízözön alkalmával ha elpusztított is minden embert – azt az egyetlen igazat és családját kivéve, akiket meg akart menteni a bárkában –, hiszen tudta, hogy nem fognak megjavulni, mégis, amíg a bárka száz évig épült, meghirdették nekik a rájuk váró isteni haragot. Isten meg is kímélte volna őket, ha hozzá térnek, amint később Ninive városát is megkímélte, ami bűnbánatot tartott, mikor a próféta által meghirdette az eljövendő pusztulást. Ugyanígy tesz Isten azokkal is, akikről tudja, hogy gonoszságukban megátalkodnak: időt ad nekik a bűnbánatra, hogy megeddze a mi türelmünket, és példájával tanítson bennünket. Ebből tudjuk meg, mekkora türelemmel kell elviselnünk a gonoszokat, hiszen nincs ismeretünk arról, mi lesz belőlük a jövőben azután, hogy megkíméli, és életben tartja őket az, Aki előtt semmilyen eljövendő sincs rejtve. Azonban már a vízözön misztériuma – ahol az igazak fa által menekültek meg – előre hirdette az eljövendő Egyházat, amelyet Királya és Istene keresztyének titkával mentett ki e világ süllyesztőjéből. Isten ugyanis nagyon jól tudta, hogy még a bárkában megmenekültektől is fognak gonosz emberek születni, akik a föld színét ismét megtöltik bűneikkel; ám így az utolsó ítéletről is képet adott, és a fa titka által a szentek szabadulását is meghirdette. Hiszen azután sem szűnt meg sarjadni a gonoszság, a kevélység, az érzéki kívánczóságok⁸ és a tiltott istentelenségek által, mert az emberek miután Teremtőjüket elhagyták, nemcsak az Isten által teremtett lényekhez süllyedtek le, hogy Isten helyett azt imádják, amit Ő hívott létre, de még az emberi kezdek alkotásaihoz és a kézműves mesterműveihez is lealacsonyították a lelküket, ahol a Sátán és a démonok annál szégyenteljesebben tudtak diadalmaszkodni az emberek fölött. Ezek ugyanis örülnek, ha az ilyen képmásokban imádják és tisztelik őket, miközben saját tévelygéseiket emberi tévelygéseken hizlaltatják.

33. Ám már akkor sem hiányoztak azok az igazak, akik jámbor meggyőződéssel keresték az Istent, és legyőzték a sátán kevélységét. Ennek a szent városnak voltak polgárai, akiket Krisztus Királyuk eljövendő alázatossága gyógyított meg, amit⁹ viszont a Szentlélek nyilatkoztatott ki. Közülük lett kiválasztva Ábrahám, Isten jámbor és hűséges szolgálója (Gen 12). Neki lett kinyilatkoztatva Isten Fiának titka, mint ahogy hitének utánozása miatt minden nép minden hívőjét az ő fiának mondják.

Belőle született az a nép, amely az egy igaz Istent imádkozta, aki az eget és a földet alkotta, míg a többi népek a bálványképeknek és az ördögöknek szolgáltak. Ebben a népben nyilvánvalóan már sokkal világosabban megformálódott az eljövendő Egyház képe. Ott is megvolt a testiek sokasága, akik (csak) látható jótetteiért tisztelték az Istent. Néhányan voltak azonban olyanok is, akik az eljövendő nyugalomra gondoltak, és a mennyei hazát keresték. Ezek a prófécia által kinyilatkoztatást kaptak

Istenünknek, Királyunknak és Urunknak, Jézus Krisztusnak eljövendő megaláztatásáról, hogy e hit által meggyógyuljanak minden gőgtől és felfuvalkodottságtól. Ezeknek a szenteknek, akik korukkal megelőzték az Úr születésének idejét, nemcsak a szavuk, de az életük, házasságuk, fiaik és csemetéik is prófécia voltak, ami a mostani időre vonatkozik, amikor a Krisztus szenvedésébe vetett hit gyűjti egybe az Egyházat a pogányok közül. Ezen szent pátriárák és próféták által részesült a test szerint való Izrael népe – akiket később zsidóknak is neveztek, mind azokban a látható jótéteményekben, amelyeket testies felfogásukban Istentől kikönyörögtek, mind pedig azokban a testi büntetésekben, amelyekkel dőreségük miatt, egy időre meg kellett őket félemlíteni. Mégis mindezekben a dolgokban szellemi titkok voltak jelezve, amelyek Krisztusra és az ő Egyházára vonatkoznak. Ezek a szentek is ennek az Egyháznak voltak tagjai, jóllehet még azelőtt éltek, hogy Krisztus Urunk test szerint megszületett volna. Ő ugyanis – az Isten egyszülött Fia, az Atya Igéje, aki egylényegű és örökkévaló az Atyával, aki által minden lett – értünk emberré lett, hogy az egész Egyháznak, mint egész testnek a feje legyen. De ahogy az egész emberre áll, amikor születik, hogy – még ha előre nyújtja is kezét a szülés alatt, mégis a fő alatt van az egész testtel egybekapcsolva és egybeillesztve, amint ennek előképeként egyes pátriárák valóban előre bocsátott kézzel születtek (Gen 25, 25) – úgy mindazok a szentek is, akik a mi urunk Jézus Krisztus születése előtt a földön éltek, bármennyire születtek is előbb, mégis a fej alatt kapcsolódtak az egész testhez, amely test feje Krisztus.

34. Ez a nép Egyiptomba lett áttelepítve. Ott egy igen kegyetlen királynak kellett szolgálnia, ahol a legkeményebb szenvedésekből megtanulta, hogy Istenben keresse szabadítóját. És elküldetett hozzájuk Isten szent szolgálja, egy a népből, Mózes, aki aztán Isten erejével nagy csodajeleket művelve rémületbe ejtette az istentelen egyiptomi népet. Majd Isten népét kivezette onnan a Vörös-tengeren át, ahol a víz kétévált, és szabad utat engedett nekik, amikor átkeltek rajta. Az őket üldöző egyiptomiak viszont elmerültek a visszaáramló hullámokban, és elpusztultak. És ahogy a vízözönkor vizek tisztították meg a földet a bűnösök vétkeiktől, akik az akkori áradásban elpusztultak, az igazak viszont a fa¹⁰ által megmenekültek, – hasonlóképpen talált az Egyiptomból kivonuló Isten népe is utat a vizeken át, melyek ellenségeiket megsemmisítették. De itt sem hiányzott a fa titka; hiszen Mózes pálcája sújtott le, hogy ez a csoda megtörténjen. Mindkettő a szent keresztség jele, ami által a hívők egy új életbe mennek át¹¹, bűneik pedig, mint ellenségeik megsemmisülnek és meghalnak. Jézus szenvedése azonban mégis akkor lett a legnyilvánvalóbban ábrázolva, amikor parancsot kaptak arra, hogy megöljék és megegyék a bárányt, a vérével pedig jelöljék meg az ajtófélfáikat; és ezt minden évben ünnepeleik meg, és nevezzék el az Úr pászkájának. Hiszen a jövendölés a napnál világosabban mond-

ja Jézus Krisztusról, hogy: „*úgy vitték, mint áldozatra szánt bárányt.*” (Iz 53,7). Ma az Ő szenvedésének és keresztségének jelével kell megjelölni – mint ajtófélfát – a homlokodat, mint ahogy minden keresztyén is ezzel jelöli meg magát.

35. Innen azután a pusztába vezette ezt a népet, és negyven éven át törvényt is kapott, amelyet „Isten ujjja” írt (Ex 1–20, 32, 34, Num 14, 33 és a Deut 29,5). Ez a név a Szentlelket jelöli, amint erről nyilvánvalóan megbizonyosodhatunk az evangéliumban (Lk 11,20). Istent azonban semmilyen testi formában sem lehet meghatározni, így a végtagokat és az ujjakat sem gondolhatjuk el úgy, ahogyan azokat magunkon látjuk. De mivel a szentek a Szentlélek által részesednek Isten ajándékaiban, mégpedig oly módon, hogy bár különféle képességekkel rendelkeznek, mégsem pártolnak el a szeretet egységétől – az ujjakban viszont kiváltképpen megnyilvánul bizonyos megoszlás, az egységtől való elszakadás azonban nem – ezért aztán, vagy pedig más okból kifolyólag, a Szentlelket is Isten ujjának nevezik. Azonban amikor ezt halljuk, semmiképpen sem szabad az emberi test formájára gondolnunk. Megkapta tehát ez a nép a törvényt, melyet az Isten ujjja megfelelőképpen írt kőtáblákra, mert ezzel akarta jelezni szívük keménységét, hogy a törvényt nem fogják megtartani. Ezek ugyanis csak testi javakat kívántak Istentől, és inkább a testi félelem, mint a szellemi szeretet uralta őket, a törvényt viszont nem teljesítheti más, csak a szeretet. Ezért aztán sok látható szertartással lettek megterhelve, ami szolgálai járomként nyomta őket; az ételtörvények megtartásában, az állatáldozatokban és a többi megszámlálhatatlan dologban. Ezek azonban mind szellemi dolgok előképei voltak, melyek az Úr Jézus Krisztusra és az Egyházra vonatkoznak. Az akkori szentek közül néhányan üdvösségükre szolgálóan értették meg ezeket, és az akkori időnek megfelelően meg is tartották, de a test szerint élő sokaság csak tartotta, nem értette.

36. Az eljövendő eseményeknek – melyeket hosszú lenne felsorolni, és amelyeket most az Egyházban látunk beteljesedni – számos és különféle jelei között vezette a népet az ígért földjére, hogy ott kívánsága szerint időlegesen és testi módon uralkodjon. Ez a földi királyság azonban magán viselte a szellemi királyság képét. Ott épült föl Jeruzsálem, Isten messze földön híres városa, ami annak a szabad városnak lett előképe, amit a mennyei Jeruzsálemnek mondanak (Gal 4,25–26). A Jeruzsálem szó héber eredetű, és azt jelenti: „*a béke szemlélése*”. E város polgára minden megszentelt ember, aki volt, van és eljövendő; és minden megszentelt szellem, valamint mindazok, akik a mennyei magasságokban jámbor imádattal engedelmeskednek Istennek és nem utánozzák a sátán és angyalai istentelen kevélységét. E város királya az Úr Jézus Krisztus, az Isten Igéje, aki a legfőbb angyalok fölött is uralkodik, aki az Ige, magára öltötte az embert, hogy az emberek fölött is Ő uralkodjon, akik az örök békességben mind vele együtt fognak uralkodni.

Izrael népének abban a földi királyságában a Király legkiemelkedőbb előképe Dávid király volt. Az ő magjából származva jött el test szerint a mi legigazibb Királyunk a mi Urunk Jézus Krisztus, *aki mindenekfölött áldott Isten mindörökké* (óm 9, 15). Az ígélet e földjén sok minden történt az eljövendő Krisztus és Egyház előképeként, amit a Szent írásokból lassanként megtanulhatsz.

37. Néhány nemzedékkel később azonban egy másik előképet is adott, ami a legkiváltképpen erre a dologra vonatkozik. Ez a város ugyanis fogságba került, és nagy részét Babilonba hurcolták. Ahogy pedig Jeruzsálem a szentek városát¹² és közösségét jelképezi, úgy a gonoszok országát és közösségét Babilon. Mert Babilont úgy szokták fordítani, mint „zavarodás”.¹³ Erről a két országról – melyek keveredve futnak az idők váltakozásában az emberi nem kezdetétől a világ végéig, és az utolsó ítéletkor majd elválnak egymástól – röviddel ezelőtt beszélünk.¹⁴ Tehát Jeruzsálem városának említett elfoglalását, és ama nép babiloni szolgaságra való hurcolását, Jeremiás, az akkor élt próféta által rendelte el az Úr. A babiloni királyok között, akik alatt a zsidók szolgáltak, voltak olyanok is, akik ott-tartózkodásuk alatt különböző csodajelektől megrendülve, fölismerték és imádták az egy Istent, aki az eget és a földet alkotta, sőt imádását meg is parancsolták (Dn 2–6, 14). A zsidók viszont parancsba kapták, hogy azokért, akik őket fogságban tartják, imádkozzanak, és az ő békéjükben reméljenek békét, gyermekeik nemzésére, házaik építésére, valamint kertjeik és szőlőik telepítésére. Ígéretet is kaptak, hogy hetven év elmúltával megszabadulnak ebből a fogságból (Jer 25, 29).

Mindez azonban jelképszerűen azt jelezte, hogy Krisztus Egyháza minden szentjében, akik a mennyei Jeruzsálem polgárai, e világ királyai alatt fog szolgálni. Az apostoli tanítás is azt mondja, hogy *„minden lélek vesse alá magát a fölöttes hatóságoknak, és mindenki kapja meg, ami neki jár: akinek adó jár, az az adót; akinek vám, az a vámot”* (Róm 13, 1.7); és ide tartozik az összes többi dolog is, amit az emberi rendelkezések alapján Istenünk imádásának sértetlensége mellett a királyoknak megadunk. Hiszen maga az Úr sem habozott megfizetni azt az adót, ami az általa fölvelt főért járt, hogy példát adjon nekünk erre a józan tanításra (t 17,26). De a keresztyény szolgáknak és a jó hívőknek is parancsuk van arra, hogy egykedvűen és hűségesen szolgálják időleges uraikat, (f 6,5) akik fölött majd ők fognak ítélni, ha a végén is bűnösöknek találják őket, vagy pedig, ha megtérnek az igaz Istenhez, akkor egyformán velük fognak együtt uralkodni. Azonban mindenki köteles az emberi és földi hatóságoknak szolgálni egészen addig az előre meghatározott ideig, amit a hetven év jelöl, amikor az Egyház úgy szabadul ki e világ zavargásaiból, mint Jeruzsálem a babiloni fogságból. E fogság ideje alatt még a földi királyok is – miután elhagyták hamis isteneiket, amelyek kedvéért a keresztyényeket üldözték – elismerték és imádták az

egy igaz Istent és az Úr Krisztust. Pál apostol parancsba adta, hogy még akkor is imádkozni kell értük, ha üldözik az Egyházat. Ezt mondja ugyanis: „*Először is nagyon kérlek benneteket: végezzetek kéréseket, imákat, könyörgéseket és hálaadásokat a királyokért, minden emberért, és mindazokért is, akik hatalmon vannak, hogy békés és nyugodt életet folytathassunk teljes jámborsággal és szeretettel*” (1Tim 2,1–2). Így tehát általuk adatott béke az Egyháznak, jóllehet csak ideigvaló, mégpedig ideigvaló nyugalom, hogy lelki értelemben házakat építsen és kerteket, meg szőlőket telepítsen. Hisz e beszéd által most mi is építünk és pláncolunk téged. És ez a keresztény királyok békéje által az egész földkerekségen megvalósul, amint azt az apostol is mondja: „*Isten szántóföldje, Isten épülete vagytok*” (1Kor 3,9).

38. Hogy azonban az előkép teljes legyen, a hetven esztendő után, amit Jeremiás a végidő prófeciájaként, titokzatos módon előre megjövendölt, Jeruzsálemben elkezdődött Isten templomának újjáépítése. De mivel mindez csak előképben történt, a zsidók békéje nem maradt tartós, és szabadságukat sem nyerték vissza. Ezután a rómaiak igázták le, és tették adófizetőiké őket. Viszont már attól az időtől kezdve, hogy az ígéret földjét megkapták, és királyaik lettek, számos prófécia által egyre világosabb jövendöléseket kaptak Krisztusról, hogy ne hogy azt higgyék: – valamelyik királyukban már beteljesedett a szabadító Krisztusról szóló ígéret. Ezeket nemcsak Dávid jövendölte a zsoltároskönyvben, hanem az összes többi nagy és szent próféta is, egészen a babiloni fogságig, sőt még a fogság idején is támadtak próféták, akik előre meghirdették, hogy a mi Urunk Jézus Krisztus eljön, mint mindenki szabadítója. És azután is, hogy a templom hetven év elteltével ismét felépült, a zsidóknak olyan elnyomatást, és olyan csapásokat kellett eltűrniük a pogány királyoktól, amiből megértették, hogy a Szabadító még nem jött el. Ám ők nem lelki szabadítóra gondoltak, hanem testi szabadulás után vágyakoztak.

39. Miután tehát letelt a világ öt korszaka, melyek közül az első az emberi nem kezdetétől, vagyis Ádámtól, az első embertől egészen Nőéig tart, aki a vízözön idején bárkát épített (Gen 6). A második innentől egészen Ábrahámig, akit mindazon népek atyjának mondanak, akik az ő hitét utánozzák (Gen 17,4). A testi származás szerint azonban kiváltképpen az eljövendő zsidó nép atya. Az összes ország minden népei közül ők voltak az egyetlen nép, amely a pogányok keresztény hitre térése előtt, az igaz Istent tisztelte. Ebből a népből származott test szerint a Megváltó Krisztus.

Ennek a két korszaknak ezek a szakaszai emelkednek ki az Ószövetség könyveiből, a másik hármat az evangélium is bemutatja, amikor elbeszéli az Úr Jézus Krisztus testi leszármazását (Mt 1,17). A harmadik korszak ugyanis Ábrahámától Dávid királyig tart, a negyedik Dávidtól egészen a fogságig, amikor Isten népe átköltözött Babilonba; az ötödik pedig a babiloni fogságtól a mi Urunk, Jézus Krisztus eljöveteleig. Az

Ő eljövetele óta tart a hatodik korszak, hogy az a szellemi kegyelem, ami eddig csak a kisszámú Pátriárka és próféta előtt volt ismert, immár minden népnek legyen nyilvánvalóvá. Istent ezentúl senki se szolgálja másként, csak ingyen; ne látható jutalmat és e világi boldogságot kérjen tőle szolgálatáért, hanem egyedül az örök életet, ahol magát az Istent fogjuk élvezni. És ez azért is, hogy a hatodik korszak idején Isten képeére megújuljon az emberi lélek éppúgy, mint a hatodik napon, amikor Isten a maga képeére megteremtette az embert (Ter 1,27). Hiszen a törvény is akkor teljesül, amikor nem az ideigvaló dolgok utáni vágyból, hanem egyedül a Törvényhozó iránti szeretetből teljesül az, amit csak parancsol. De ki ne szeretné viszonzni a legigazságosabb és legirgalmasabb Isten szeretetét, aki a legelvetemültebb és legkevélyebb embereket már előbb is úgy szerette, hogy elküldte értük egyetlen Fiát, aki által mindent teremtett, aki nem önmaga megváltoztatásával, hanem az emberség fölvételével lett emberré, és aki nemcsak élni tudott velük együtt, hanem értük és tőlük meghalni is.

40. Ezért tehát meghirdetve az örökkévaló örökség új szövetségét, amelyben a megújult ember Isten kegyelme által új, azaz lelki életet él, megmutatta, hogy az első szövetség elavult. Benne – néhány értelmes pátriárka és próféta, valamint néhány rejtőzködő szent kivételével – a test szerint élő nép a régi embert hordozta, és testi módon élve testies jutalmat várt az Uristentől, amit a szellemi javak előképeként meg is kapott. Az emberré lett Úr Krisztus viszont minden földi javat megvetett, megmutatva ezzel, hogy mit kell megvetni. Ezenkívül elviselt minden földi rosszat, és ezek elviselését nekünk is megparancsolta, hogy se azokban ne keressük a boldogságunkat, se ezek között ne féljünk a boldogtalanságtól. Olyan anyától született ugyanis, aki noha a férfi érintése nélkül fogant, és maradt mindörökre érintetlen – hiszen Szűzként fogant, Szűzként szült, és Szűzként is halt meg¹⁵ – mégis egy áccsal volt eljegyezve. Ezzel pedig megsemmisítette a test szerinti nemesség minden büszkeségét. Aztán meg Betlehemben született, ami Judea összes városai között olyan kicsi volt, hogy ma falunak mondják, mégpedig azért, mert nem akarta, hogy bárki is valamely földi város dicsőségével kérkedjék. Szegénnyé lett az, Akié minden, és Aki által minden lett, hogy senki se merészeljen földi gazdagsága miatt fölfuvalkodni, ha benne hisz. Jóllehet az egész teremtés az Ő örökkévaló uralmáról tanúskodik, mégsem akarta, hogy az emberek királlyá tegyék, mert Ő az alázat útját mutatta azoknak a nyomorultaknak, akiket tőle a kevélység elválasztott. Ő, aki mindenkit táplál, éhezett. Aki minden italt maga alkot, Aki lelki értelemben az éhezők kenyere, és a szomjazók kútforrása, az szomjazott. Aki mennybe vezető úttá lett számunkra, földi úttól fáradt. Aki által megszólalt a néma, és hallani kezdett a süket, gyalázói előtt olyan lett, mint aki elnémult és megsüketült. Aki a betegségek kötelékeit feloldozta, hagyta, hogy magát megköttözzék. Aki az emberek tes-

téből minden szenvedés csapását eltávolította, engedte, hogy megostorozzák. Aki kínjainknak véget vetett, azt keresztre feszítették. Aki a holtakat föltámasztotta, meghalt. De föl is támadt, és soha többé nem fog meghalni, nehogy valaki úgy tanulja meg tőle a halál megvetését, mint aki ezután majd nem fog élni.

41. Ezért tanítványait megerősítve, miután negyven napon keresztül beszélt nekik, szemük láttára fölment a mennybe. Miután betelt a föltámadásától számított ötvenedik nap, elküldte nekik – hiszen megígérte – a Szentlelket, és miután általa kiáradt szívükbe a szeretet, nemcsak hogy nehézség nélkül, hanem még örömmel is tudták teljesíteni a törvényt, amit a zsidók a tízparancsban, az úgynevezett dekalogusban kaptak. Ezt viszont kettőre lehet visszavezetni: tudniillik, hogy Istent teljes szívünkéből, teljes lelkünkéből és teljes elménkéből szeressük, felebarátunkat pedig, mint saját magunkat; mert ezen a két parancson függ a Törvény és a próféták (Mt 22,40), ahogy azt az Úr az evangéliumban is megmondta (Mt 22,37–40), és saját példáján is bemutatta.

Hiszen ahogy Izrael népe is, attól a naptól számítva, hogy előképben először ünnepelték a Pászkát – levágták és megették a bárányt, vérével pedig üdvösségük biztosítékaként megjelölték ajtófélfáikat (Ex 12) – ettől a naptól számítva tehát az ötvenedik napon Törvényt kapott, mégpedig amit az Isten ujjá írt (Ex 19; 20). E kifejezésről már elmondtuk, hogy a Szentlelket jelenti. Úgy az Úr szenvedése és feltámadása, azaz az igazi Pászka után az ötvenedik napon a tanítványokra elküldetett a Szentlélek; immár nem kőtáblák által, hogy a keményszívűséget jelezze, hanem, amikor a tanítványok Jeruzsálemben összegyűlve együtt voltak egy helyen, akkor hirtelen zúgás támadt az égből, mintha egy heves szélvész közeledne; nekik pedig szétoszló lángnyelvek jelentek meg, és elkezdtek nyelveken beszélni úgy, hogy mindazok, akik odajöttek, fölismerték a saját nyelvüket. A zsidók ugyanis ebbe a városba a világ minden tájáról, ahová szétszóródtak, és magukévá tették a különböző népek különböző nyelvét, gyűltek össze (vö. ApCsel 2,1–13). A tanítványok ezután teljes meggyőződéssel prédikálták a Krisztust, és az ő nevében oly sok csodajelel tettek, hogy még azok a halottak is föltámadtak, akit az arra járó Péternek csak az árnyéka érintett (ApCsel 5,15).

42. Ám amikor a zsidók azt látták, hogy ilyen nagy jelek történnek annak a nevében, akit részben gyűlöletből, részben pedig tévedésből keresztre feszítettek; – akkor egyesek közülük haragra lobbanva üldözték hirdetőit, az apostolokat, mások meg annál inkább ámultak, hogy ilyen nagy csodák történnek Annak a nevében, akit ők mint tőlük elnyomottat és legyőzöttet kigúnyoltak. Így aztán ezer zsidó bűnbánatot tartva meg is tért és hitt benne. Ezek aztán már nem ideigtartó javakat és földi királyságot kívántak Istentől, és a megígért Krisztust sem várták többé testi értelemben, hanem halhatatlan módon ismerték és szerették Őt, aki halandó voltában értük és tőlük annyi mindent elszenvedett, sőt

bűneiket egész saját vére ontásáig¹⁶ megbocsátotta, föltámadásának példáján pedig megmutatta, hogy remélni és kérni a halhatatlanságot kell tőle. Így tehát miután megölték a régi ember földies vágyait, és a lelki élet újdonságától lángoltak, amint az Úr az evangéliumban meghagyta, eladták mindenüket, amijük csak volt. A vagyonukért kapott pénzt pedig az apostolok lábai elé helyezték, hogy azok osszák szét mindenkinek, ahogy szüksége volt rá (ApCsel 2,44, 4,34). A keresztyén szeretetben egyetértően éltek, és semmit sem mondtak a sajátjuknak, hanem mindenük közös volt, és egy szív–egy lélek voltak az Úrban (ApCsel 4,32–35). Ezután test szerint való honfitársaiktól, a zsidóktól ők is üldözést szenvedtek, és szétszóródtak, hogy az ő szétszórásuk által szélesebb körben hirdessék a Krisztust, és hogy maguk is utánozzák Uruk türelmét. Mert aki őket szelídséggel elszenvedte, megparancsolta, hogy ők is béketűréssel szenvedjenek érte.

43. A szenteknek ezek közül az üldözői közül való volt Pál apostol is, aki a legnagyobb kegyetlenséggel tombolt a keresztyének ellen, ám azután, hogy hitt és apostol lett, küldetést kapott az evangélium hirdetésére a pogányok közé, és súlyosabb dolgokat szenvedett el Krisztus nevéért, mint amit Krisztus neve ellen cselekedett. Miután pedig egyházakat alapított az összes népek között, amerre csak az evangéliumot elvetette, szigorúan megparancsolta nekik, hogy mivel bálványimádásból jönnek, és az egy Isten imádásban még járatlanok, s eladott vagyonuk szétosztásával sem tudnának egykönnyen Istennek szolgálni, ezért gyűjtsenek adományokat a szegény szenteknek, akik a judeai egyházakban élnek, és akik hittek Krisztusban. Az apostoli tanítás így azokat katonákká tette, ezeket meg tartományi adófizetőkke. Záróköként Krisztust illesztette közéjük, amint azt a próféta előre meghirdette (Iz 28,16), hogy benne, mint két különböző irányból – ti. a zsidók és a pogányok felől – érkező fal, a testvéri szeretet által kapcsolódjanak egybe.¹⁷ Ám Krisztus Egyháza ellen ezután még súlyosabb és még gyakoribb üldözések támadtak a hitetlen pogányok részéről. Napról napra beteljesedett az Úr szava, aki előre megmondta: „*Íme, én úgy küldelek titeket, mint bárányokat a farkasok közé*” (Mt 10,16).

44. Ám az a szőlő, amely gyümölcsöző ágait kiterjesztette az egész földkerekségre – amint azt megjövendőlték róla, és amint azt az Úr is előre megmondta – annál inkább hajtott, minél bővebben öntözte a vértanúk vére. Miután minden országban megszámlálhatatlan sokaságban haltak meg a hit igazságáért, ezek a királyságok is megszűntették az üldözést, és megtörve a gőg nyakát Krisztus ismeretére és imádására tértek. Szükséges volt azonban – amint azt az Úr úgyszintén megmondta – hogy ezt a szőlőt megmetsszék, és levágják róla a terméketlen ágakat (Jn 15, 2), melyek által egyes helyeken eretnokségek és szakadások támadtak. Ezeket Krisztus neve alatt (terjesztették) a saját, és nem az Ő dicsőségét kereső emberek. Ezek veszedelmei egyre inkább gyötörték az

Egyházat, próbára tették, és megvilágították tanítását, valamint türelmét.

45. Mindezekről tehát felismerjük, hogy pont úgy történtek, ahogy a régi próféciaokban olvassuk¹⁸, és amint az első keresztényeket – mivel ezek még nem történtek meg –, csodák ösztönözték, hogy higgyenek, úgy mi azáltal épülünk a hitben, hogy mindezek éppúgy történtek, amint azokban a könyvekben olvassuk, melyeket jóval azelőtt írtak, hogy beteljesültek volna. Bennük minden eljövendő dolgot megmondtak, amit immár jelenvalóként látunk, hogy bízva és kitartva az Úrban, kétségtelenül higgyünk annak eljövételében is, ami még hátravan. Tudniillik a Szentírásban ezen kívül az eljövendő gyötrelmekről és az utolsó ítéletről is olvasunk, amikor e két állam¹⁹ minden polgára visszakapott testében föl fog támadni, és számot ad életéről az ítélő Krisztus ítélőszéke előtt. Hatalmának ragyogásában jön el ugyanis, aki előtte emberiségének alázatosságában jött, és minden istenfélőt elválaszt majd az istentelenektől, nemcsak azoktól, akik semmiképpen sem akartak hinni benne, de azoktól is, akik hiába és meddőn hittek. Azoknak örök királyságot ad magával, ezeknek meg örök büntetést az ördöggel. És ahogy egyetlen időleges örömet sem lehet összehasonlítani semmilyen szempontból az örök élet örömével, amit majd a szentek kapnak; úgy az időleges büntetések egyetlen kínját sem lehet összemérni a gonoszok örök gyötrelmeivel.

46. Erősítsd meg tehát magadat, Testvérem, annak a nevével és segítségével, akinek hiszel azok nyelvelése ellen, akik kinevetik hitünket, és akik által a sátán megtévesztő igéket beszél, különösen a feltámadásba vetett hitet akarja nevetségessé tenni. De vegyél csak hitet magadból, amikor lettél, hiszen volt idő, amikor nem voltál, most pedig azt látod, hogy vagy. Hol volt ugyanis tested tömege, hol volt ez a forma és a tagok szervezettsége néhány évvel ezelőtt, mielőtt születnél, vagy még mielőtt anyád méhében megfogantattál volna? Ugyan hol volt testednek ez a tömege és ez a termete? Nemde miután az Úr Isten láthatatlan módon megformálta, lépett e teremtés titkos rejtekeiből napvilágra, és serdült az időszakoknak megfelelő növekedéssel erre a nagyságra és formára? Hát akkor talán nehéz lenne az Istennek, hogy tested mennyiségét újra visszaadja úgy, ahogy volt, hiszen meg tudta teremteni, amikor még nem volt, aki még a felhők garmadát is egy pillanat alatt előszedi a rejtekből, és egy szempillantás alatt beborítja az eget? Higgy ezért erősen és rendületlenül, mert mindaz, ami az emberi szemek számára úgy tűnik, mintha az elmúlással megsemmisülne, az az Isten mindenhatósága számára egész és ép, mert amikor csak akarja, minden fáradság és nehézség nélkül helyreállítja. Természetesen csak azt, amit igazságossága helyreállítandónak ítél, hogy az emberek abban a testben adjanak számot tetteikről, amelyben elkövették őket; és abban érdemljék ki, akár a mennyei romolhatatlanságra való átváltozást, mint jám-

borságuk jutalmát, akár gonoszságuk jutalmaként a test romlandó állapotát. Ám ez az állapot nem olyan, ami a halállal megszűnik, hanem olyan, ami a testet örök kínoknak adja.

47. Rendületlen hittel és jó erkölcsökkel kerüld el tehát, Testvérem, kerüld el, ama kínokat, ahol sem a kínozók nem fáradnak el, sem a megkínzottak nem halnak bele, mert a halál vég nélkül velük marad, és gyötrelmeikbe belehalni nem tudnak.

És gyullaszd föl magadban a szentek örök élet iránti szeretetét és vágyakozását, ahol se a munka nem lesz fáradságos, se a nyugalom tétlen; ahol Isten dicsérete is csömör és lankadtság nélkül lesz; ahol a lélekben sem lesz semmi undor, sem a testben fájdalom; és szükség sem lesz semmilyen; se neked, hogy segítséget kívánj, se felebarátodnak, hogy segítségére siess. Isten lesz minden gyönyörűsége és kielégülése a szent városnak, amely bölcsen és boldogan benne és belőle él. Olyanok leszünk ugyanis – ahogy ígérete alapján reméljük és várjuk – mint az Isten angyalai (L 20, 36), és velük együtt fogunk – immár színről színre – eltelni azzal a Szentháromsággal, akiben most a hit által járunk (2 Kor 5,7). Azt hisszük ugyanis, amit nem látunk, hogy annak, amit hiszünk mind a látását, mind a birtoklását, magának a hitnek érdemei által érdemljük ki. Hiszen az Atya, a Fiú és a Szentlélek egyenlőségét és a Szentháromság egységét, ami által ez a Három egy Isten, már nem a hit szavaival és a szótagok csengésével fogjuk hirdetni, hanem a legtisztább és a leglátványosabb szemlélődéssel fogjuk abban a csöndben magunkba szívni.

48. Ezeket szilárdan őrizd a szívedben, és hívd segítségül Istent, akiben hiszel, hogy őrizzen a sátán kísértései ellen. Légy résen, nehogy más oldalról lopóddzon be ez az ellenség, aki kárhozatának legelvetemültebb vigasztalására azt keresi, kit tudna magával kárhozatba taszítani. Mert nemcsak azok által merészeli kísérteni a keresztényeket, akik gyűlölik a keresztény nevet, és fájlalják, hogy ez a név elterjedt az egész földön, sőt még most is a bálványoknak és a démonok szemfényvesztésének akarnak szolgálni, hanem néha még azok által is megpróbálkozik, akiket röviddel ezelőtt említettünk, hogy az Egyházzal, mint megmetezett szőlőről, levágtak, és eretnekeknek vagy szakadároknak nevezik őket. De alkalomadtán még a zsidók által is megpróbál kísérteni és félrevezetni. Leginkább azonban arra kell ügyelni, nehogy valakit olyan katolikus emberek ejtsenek meg és csábítsanak el, akiket az Egyház csak pelyvaként visel el a szelelés idejéig. Isten ugyanis azért olyan türelmes velük, mert egyrészt elvetemültségüktől próbára téve választottainak hitét és bölcsességét akarja megerősíteni, másrészt azért, mert sokan megjavulnak közülük, és megszánva lelküket, Isten kedvéért nagy gyorsasággal megtérnek. Nem mindnyájan gyűjtenek ugyanis haragot maguknak Isten türelme által az igazságos ítélet haragjának napjára, mert sokakat a Mindenhatónak ugyanez a türelme elvezet az üdvös bűnbánat fájdmájára (Róm 2, 5,4). Amíg viszont ez nem történik meg,

addig általuk gyakorolják, nemcsak a türelmet, de az irgalmat is azok, akik már a helyes úton járnak. Sokakat fogsz ezért látni, akik részegesek, fukarok, csalók, hazardjátékosok, házasságtörők, paráznák, magukat szentségtelen varázsszerekkel teleaggatók, kuruzslók és csillagjósok, vagy olyanok, akik különféle istentelen mesterkedések boszorkányaira bízzák magukat. Látni fogod majd azt is, hogy a keresztény ünnepek alatt ugyanazok a tömegek töltik meg a templomokat, melyek a pogányok ünnepein megtöltik a színházakat; és ha ezt látod, kísértést érzel majd arra, hogy utánozd őket. De mit beszélek neked, hogy majd látni fogod, hiszen ezt már eddig is tudtad? Nem kevesen ismertek előtted, akiket kereszténynek neveznek, és elkövetik mindezeket a gonoszságokat, melyeket röviden megemlítettem. Sőt talán olyan embereket is ismersz, akik még sokkal súlyosabb dolgokat is megtesznek, és tudod róluk, hogy kereszténynek mondják magukat. Ám ha olyan szándékkal jöttél, hogy mintegy biztonságban ilyeneket tegyél, nagyon tévedsz! Krisztus neve ugyanis semmit se fog neked használni, ha elkezd majd igen nagy szigorral ítélni, aki előtte arra méltatott bennünket, hogy nagy irgalommal eljőjjön. Ezeket már előre megjövendölte, és az evangéliumban is megmondta: *„Nem mindenki, aki mondja: »Uram, Uram!« – jut be a mennyek országába, hanem csak az, aki Atyám akaratát megteszi. Sokan mondják majd nekem azon a napon: »Uram, Uram, a te nevedben ettünk és itunk!«”* (Mt 7,21–22). Mindazok vége tehát, akik az ilyenekben kitartanak, a kárhozat. Ezért ha azt látod, hogy sokan nemcsak teszik ezeket, hanem még védelmezik is, és rábeszélnek, te tartsd magad Isten törvényéhez, és ne kövesd az Ő árulóit. Nem az ő felfogásuk, hanem Isten igazsága szerint leszel megítélve.

49. Inkább csatlakozz a jókhoz, akikről látod, hogy veled együtt szeretik Királyodat. Ha te is elkezded jó lenni, sok ilyet fogsz találni. Ha ugyanis a látványosságokon azokkal kívántál együtt lenni, és azok társaságára vágytál, akik veled együtt szerették a kocsiversenyzőt vagy az állatviadort, vagy valamelyik színészt, akkor mennyivel inkább kell élvezned az azokkal való közösséget, akik veled együtt szeretik azt az Istent, aki miatt még nem szégyenült meg egyetlen Őt szerető sem, mert nemcsak Ő maga legyőzhetetlen, de az Őt szeretőket is legyőzhetetlenné teszi? Azonban még ezekbe a jókba sem helyezheted reményedet, akik akár megelőztek, akár hozzád csatlakoztak az Istenhez vezető úton, hanem csak abba, aki a megigazulás által őket is, és téged is ilyenné tett. Istenben ugyanis mindig megbízhatsz, mert Ő nem változik, emberbe azonban egyetlen bölcs ember sem helyezi bizalmát. De ha már azokat is kötelesek vagyunk szeretni, akik még nem igazak, hogy igazzá legyenek, akkor mennyivel lángolóbban kell szeretni azokat, akik már azok? Azonban egész más szeretni az embert, és egész más emberbe vetni a reményünket. Annaira különböznek egymástól, hogy az egyiket megparancsolja Isten, a másikat megtiltja. Ha viszont valamilyen kigúnyolást, vagy gyötrelmet kell elszenvedned Krisztus nevéért, és nem térsz el a

hittől, sem a jó utat el nem hagyod, akkor nagyobb jutalmat kapsz. Aki azonban ezeknek alkalmával enged az ördögnek, még a kevesebb jutalmat is elveszíti. Légy alázatos Isten előtt, hogy ne hagyjon erődön fölül megkísérteni.

JEGYZETEK

- ¹ Vö. a mai ember tévéőrületével.
- ² A *thymelicus* latin alakja mint a görögé is, *thymelikós*, valójában a *thymélé*-ből ered, ami színpadot, zenekart jelent, mely a színpadon muzsikál és az áldozati oltár a zenekar között. Továbbá a *thymélé* eszünkbe juttatja a „táncot”, amit zene mellett táncoltak a színpadon. Ezért a *thymelicus* jelenthet táncost is. Vö. CHRISTOPHER, J. P., *Instruction*, 121. jegyz., 159; *Oxford Latin Dictionary*, 1939; BLAISE, A., *Dictionnaire*, 817.
- ³ Az emberek betanulták, hogyan kell az állatokat hevíteni, és bősztíteni az arénában, és erre az alkalomra fel voltak öltözve, *venatores*-nek nevezték őket, de ide tartoztak a *bestiarii* is. Vö. CHRISTOPHER, J. P., *Instruction*, 121. jegyz., 161; *Oxford Latin Dictionary*, 231; BLAISE, A., *Dictionnaire*, 839.
- ⁴ *Vorago popinarum* szerepel a latin szövegben; a *vorago* örvényt, telhetetlenséget jelent, a *popina* pedig kocsmát, vendéglőt, de az ott kapható ételeket is. A római korban az erkölcsi züllés miatt ezek sok helyen rossz hírnévnek örvendtek.
- ⁵ *Prurigo thermarum* szó szerint a *fürdők viszketegségével* fordítható, ami a szexuális vágy fürdőhelyeken történő kiélésére utal.
- ⁶ Ti. a gabonával
- ⁷ Ti. az Ige
- ⁸ Lat. *libidines*, jelentése tág, lehet: vágy, kívánság, fajtalanlás, érzéki gyönyör, önkény, szeszély, szenvedélyek, szexuális indulat, gerjedelem stb.
- ⁹ Ti. Krisztus alázatosságát
- ¹⁰ Ti. a bárka
- ¹¹ Az új életbe való átmenetel – transzíre – radikális változást jelöl.
- ¹² Latinul a *civitas* várost és államot is jelent.
- ¹³ Szent Ágoston kezdetben tévóvázik a Babilon etimológiai jelentőségének kérdését illetően. Ezért írja – „mondják”. Később nyíltan magáévá tette a magyarázatot: „zavarodás”. Ebben valószínű Jeromosra és Ambrusra támaszkodott. Vö. LUNEAU, A., *Histoire*, 104. jegyz. 13.
- ¹⁴ Lásd a 31–33. pontig.
- ¹⁵ Szent Ágoston itt kijelenti, hogy az Istenanya elhunyt. Ismeretes különben, hogy számos egyházatya azon a véleményen volt, hogy Mária nem fizelte meg a testi halál keserűségét, hanem testestül a mennybe vététt.
- ¹⁶ Ti. annyira elment, hogy saját halálát is megbocsátotta.
- ¹⁷ Itt a nagyon régi házak sarkainál megfigyelhető zárókövekre gondolhatunk, amelyek az ellenkező irányból érkező falakat egybekötik, vagy a boltívekre, ahol az egymással szemben álló részeket zárókö fogja egybe.
- ¹⁸ Igen frappáns latin fordulat, nehéz pontosan visszaadni: *Omnia ergo haec, sicut tanto ante praedicta legimus, sic et facta cognoscimus*. – Mindezt tehát úgy ismerjük meg, mint ami épp úgy történt, ahogy azt olvassuk, ahogy régen előre megmondták.
- ¹⁹ Ti. a *civitas Dei* – Isten országa és a *civitas diaboli* – ördög országa polgárai.

A NEMZETISÉGEK ISKOLÁZOTTSÁGI SZINTJE A VAJDASÁGBAN

BEVEZETÉS

A jugoszláviai népszámlálások feldolgozási módszertana a különböző időszakokban változott, s ez nem teszi lehetővé minden esetben eredményeik összehasonlítását. Vonatkozik ez az írástudatlanság és az iskolai végzettség szintjeinek tanulmányozására is. A változások részben az iskoláztatási-oktatási rendszerek igen gyakori változásaiból következnek. A hosszú adatsorú összehasonlításokat és az eredmények tanulmányozását elsősorban azok a változások gátolják, amelyeket 1981-től kezdve eszközöltek a népszámlálási adatok kimutatásában és megjelenítésében is.

Az 1948., 1953., 1961. és 1971. évi népszámlálásokból az írástudatlanságra és az iskolai végzettségre vonatkozó adatokat a 10 éves és idősebb népességre vonatkozóan dolgozták fel. Ezt az akkori népesség alacsonyabb fokú műveltsége és iskolázottsága tette indokolttá. Elsősorban a gazdasági és ipari fejlődés következményei azonban szükségessé tették az iskolázottsági szint állandó emelését. Míg 1981-ig részben iskolai végzettségnek tekintették még a be nem fejezett általános iskolát is, később az új igényeknek megfelelően iskolai végzettségnek már csak a befejezett nyolcosztályos általános iskolát és az utána szerzett közép- és magasabb fokú iskolai végzettségét számították. Mint ismeretes, az általános iskolai végzettséget legkorábban 15 éves korban lehet megszerezni. Ebből kiindulva, de a nemzetközi statisztikai-demográfiai szervezetek ajánlására is a népszámlálás írástudatlanságra és iskolai végzettségre vonatkozó adatait Jugoszláviában is az 1981-es népszámlálástól kezdve is a népességnek már csak a 15 éves és ennél idősebb kontingensére vonatkoztatva dolgozták fel és mutatták ki. Ezt különösen figyelembe kell venni, amikor az iskolai végzettséget nemzetiségek szerint vizsgálják, mivel utólag sem történt e tekintetben egyeztetés a korábbi és újabb népszámlálások feldolgozásában.

ÍRÁSTUDATLANSÁG

Az írástudatlanság a társadalmi viszonyok fejletlenségére utal. A fejlett országokban alacsony, a fejletlen országokban magas a népesség szintjének írástudatlansága. A falusi környezetben általában magasabb, a városokban alacsonyabb a mutatószáma. A rohamos társadalmi átalakulás azt eredményezte, hogy az idősebb korcsoportokban magasabb, a fiatalabb korcsoportokban alacsonyabb ez a jelzőszám. A Vajdaságban az egyes népszámlálások időpontjaiban az írástudatlanság aránya a következőképpen alakult:

*A 10 éves és idősebb népesség írástudatlansága
nemek szerint (1953–1991)*

	Összesen			Férfi			Nő		
	Népesség 10 éves +	Írás- tudatlan	%	Népesség 10 éves +	Írás- tudatlan	%	Népesség 10 éves +	Írás- tudatlan	%
1953	1 406 442	180 861	12,9	667 708	55 354	8,3	738 734	125 507	17,0
1961	1 532 194	172 271	11,3	738 568	48 753	6,6	793 626	123 968	15,6
1971	1 687 919	152 528	9,0	816 404	41 381	5,1	871 515	111 147	12,8
1981	1 759 198	101 713	5,8	851 632	26 659	3,1	907 566	75 054	8,3
1991	1 765 320	72 612	4,1	853 382	15 940	1,9	911 938	56 672	6,2

Az írástudatlanok számának csökkenése abszolút és relatív számokban is jól látható. Az írástudatlanok százalékos aránya 12,9-ről 4,1-re csökkent a 10 éves és idősebb népességben. Elsősorban a férfinépesség írástudatlansága csökkent erőteljesen (8,3 százalékról 1,9 százalékra), a nőké viszont kevésbé (17,0 százalékról 6,2 százalékra). Míg 1953-ban 1 írástudatlan férfira 2 írástudatlan nő jutott, addig 1991-ben 1 férfit 3 nő, bár egészében véve a javulás jól látható, hiszen feleződött az írástudatlan nők abszolút száma is.

A Vajdaságban 1953-ban is jóval alacsonyabb volt az írástudatlanság szintje, mint Közép-Szerbiában (29,5 százalék) vagy Kosovo-Metohija tartományban (54,8 százalék), és ez az arány megmaradt 1991-ben is (6,7 százalék, illetve 11,9 százalék).

A Vajdaság 45 községe (opština) közül 1991-ben 30 községben 5 százalék alatt, és 15-ben 5 százalék felett volt az írástudatlanok száma.

*Az országban tartózkodó 10 éves és idősebb nem mezőgazdasági
és mezőgazdasági népesség írástudatlansága 1991-ben*

		Nem mezőgazdasági			Mezőgazdasági			Az összes írástudatlan %-ban
Együtt		Összesen	Írás- tudatlan	%	Összesen	Írás- tudatlan	%	
Vajdaság	1 721 680	1 475 905	60 033	3,5	245 775	12 039	4,9	16,7
Férfi	829 770	706 100	12 422	1,5	123 670	3 352	2,7	21,3
Nő	891 910	769 805	47 611	5,3	122 105	8 687	7,1	15,4

A nem mezőgazdasági népességben az írástudatlanok száma az 1981-ben tapasztalt 5,3 százalékról 3,5 százalékra, a mezőgazdaságban foglalkoztatott írástudatlanok száma pedig 8,1 százalékról 4,9 százalékra csökkent. Ma már a mezőgazdaságban levő népesség száma csupán a 10 éves és annál idősebb népességnek 14,3 százaléka. A 10 039 írástudatlan ma már nem jelentős gond, annál kevésbé, mert az idősebb korcsoportokban jelentkezik.

Az írástudatlan népesség korösszetétele nemek szerint látható a következő táblázatból:

*Az írástudatlan népesség korösszetétele nemek szerint
a Vajdaságban*

	Összesen		Férfi		Nő	
	1981	1991	1981	1991	1981	1991
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
10-19	2,3	2,6	4,1	6,0	1,6	1,6
20-34	6,8	6,1	9,7	11,4	5,7	4,6
35-64	50,4	44,4	41,7	31,4	53,5	45,3
65 és több	39,4	46,4	42,9	40,8	38,2	48,0

Az írástudatlanság aránya a korcsoportokban

Összesen	5,8	4,1	3,1	1,9	8,2	6,2
10- 19	0,9	0,7	0,8	0,7	0,9	0,7
20- 34	1,4	1,1	1,0	0,9	1,8	1,3
35-64	6,7	3,8	3,0	1,6	10,1	6,0
65 és több	17,4	14,2	12,0	7,0	13,4	18,7

Elmondható, hogy a Vajdaságban egészében véve a fiatal korcsoportokban (34 éves korig) teljesen kiszorult az írástudatlanság, ugyanis 1–1,5 százalék alá már nem vihető. Valamelyest javítható még a nők esetében. Ha az írástudatlanok korösszetételében mégis jelen vannak a fiatal korcsoportok is (elsősorban a férfiaknál, ahol még növekedett is a százalékok), ez arra utal, hogy a társadalomban ismét tapasztalható az iskolából való kimaradás, az iskolakerülés, sőt esetenként terjed is. Az 1991-es népszámlálás mutatja, hogy a férfinépesség 12,2 százaléka, a női népesség 10,9 százaléka a 15–19 éves korcsoportban még mindig általános iskolai végzettség nélkül van, később a 30–34 éves korcsoportban a fele mégis megszerzi legalább az általános iskolai végzettséget, úgyhogy az arányuk 4,9 százalékra, illetve 5,0 százalékra esik vissza.

A népszámlálási időpontokban a népesség nemzetiségek szerinti szerkezetében az írástudatlanság igen eltérő mértékben jelentkezett. Ez látható a következő táblázatból:

Az írástudatlanság nemzetiségek szerinti megoszlása a Vajdaságban

	A 10 éves és idősebb népességben			A 15 éves és idősebb népességben	
	1953	1961	1971	1981	1991
Összesen	12,9	10,6	8,9	6,2	4,4
Szerb	14,5	13,7	10,5	6,8	5,0
Crna Gora-i	18,2	15,2	10,4	6,2	3,3
Jugoszláv	–	14,2	4,8	3,3	2,0
Albán	–	–	16,9	11,8	5,8
Bolgár	–	5,4	4,5	3,8	3,7
Bunyevác	–	–	–	–	–

	A 10 éves és idősebb népességben			A 15 éves és idősebb népességben	
Vlah					
Magyar	7,8	6,3	5,2	4,5	2,5
Macedón	21,8	17,5	13,0	9,3	6,0
Etnikai-muzulmán	-	23,6	16,7	12,0	8,9
Roma	-	-	-	36,0	32,2
Román	18,0	15,5	12,5	7,9	7,0
Ruszin	7,7	6,3	3,1	3,2	1,3
Szlovák	4,2	3,4	2,7	2,4	1,3
Török	-	-	-	-	5,0
Horvát	11,9	10,2	7,8	5,7	4,2
Más	-	23,4	24,1	7,8	4,0
Nem nyilatkozott, határozatlan	-	-	-	7,1	2,0
Terrületi kötődésű	-	-	-	10,9	6,7
Ismeretlen	-	-	-	9,1	6,9

Megjegyzés: az 1991-es népszámlálás a bunyevácok adatait a horvátokéval együtt dolgozták fel, az 1991-es népszámlálás külön mutatja ki őket, s a táblázatban a „más” kategóriában szerepelnek. Hasonlóképpen a ruszinok kategóriájába nem számították be az ukránokat 1991-ben.

Az 1953-as évre az igen magas arányú írástudatlanság volt jellemző szinte valamennyi délszláv népnél. A Crna Gora-iak írástudatlansági aránya 18,2 százalék volt, de a horvátoké is 11,9 százalék. A nemzeti-ségeknél, összehasonlítva a délszláv népekkel, a románokat kivéve, már ekkor igen alacsony volt az írástudatlanság aránya. A magyaroknál az írástudatlanság 7,8 százalék, a románoknál 18,0 százalék volt. Az elmúlt időszakban azonban jelentős változás – javulás – következett be első-sorban a délszláv népek írástudatlanságának leküzdésében. Figyelembe véve a szigorított mércét is, vagyis azt, hogy az írástudatlanok arányát 1981-től kezdve a 15 éves és ennél idősebb korcsoportban mutatják ki, megállapítható, hogy az írástudatlanság leküzdésében a délszláv népek 1991-ben kiegyenlítődték vagy megközelítették a vajdasági nemzetisé-geket. A ruszinok és szlovákok teljesen leküzdötték az írástudatlansá-got, s a magyaroknál már csak 2,5 százalék volt. A románoknál a rend-kívül előregedett korösszetételű népesség határozza meg a még mindig magas 7,0 százalékot. A románoknál viszont az írástudatlanság valamennyi korcsoportban továbbra is alapvető jellemző.

*A magyarok nagy korcsoportjaiban az írástudatlanság
a következőképpen alakult:*

Magyarok		15-19	20-34	35-64	65 és több
1953	Összesen	2,9	4,2	9,0	22,8
	Nő	2,6	5,3	10,6	27,0
1991	Összesen		0,7	1,7	7,1
	Nő		0,7	4,5	8,4

Az írástudatlanság a magyar népesség fiatalabb korcsoportjában már nem jelentős, mert 1 százalék alá esett, de az idősebb korcsoportokban is csökkenőben van.

AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZINTJEI

A népesség iskolázottságának változásaiban három szakaszt kell kiválasztani. Az első szakaszban a népességre jellemző az általános oktatási-iskoláztatási hálózat kiépítése és a népesség túlnyomó részének az alacsony iskolázottsági végzettsége; túlnyomó része nem rendelkezik még a teljes általános iskolai végzettséggel sem. A második szakaszban megvalósul a népesség általános iskolai végzettséggel való felőleltsége. A harmadik szakaszban a teljes népesség iskolázottsága egyre jobban eltolódik a középiskolai és egyetemi végzettség felé; az iskolázatlanok aránya elhanyagolható. A következő táblázat szemlélteti Szerbia egésze és részei népességének iskolázottsági helyzetét, annak változásait, a változások irányát, és az elért eredményeket:

*A 15 éves és idősebb népesség iskolai végzettség szerint a Vajdaságban
(1953–1991)*

	Összesen	Nincs végzettsége v. 1. 3. oszt. ált. isk.	4. 7. osztály	Befejezett ált. isk.	Középfokú végzettség	Főiskolai vagy egyetemi végzettség
1953	1 268 302	349 959	711 889	88 171	105 473	6 982
1961	1 360 824	316 779	732 765	120 432	170 552	16 855
1971	1 539 760	273 735	689 037	234 398	293 871	43 356
1981	1 629 497	218 286	345 550	517 009	442 220	83 833
1991	1 627 459	171 056	373 723	411 552	537 333	120 686
Az összetétel százalékarányban						
1953	100,0	27,6	56,1	7,0	8,4	0,6
1961	100,0	23,3	53,8	8,8	12,5	1,2
1971	100,0	17,8	44,7	15,2	19,1	2,8
1981	100,0	13,4	21,2	31,7	27,2	5,1
1991	100,0	10,5	23,0	25,3	33,0	7,4

A népesség alacsony iskolázottsági szintje jellemző az 1953-as időszakra. Akkor Szerbia népessége 86,5 százalékanak nem volt meg a teljes általános iskolai végzettsége. Közép-Szerbia népessége 86,5 százalékanak, a Vajdaság népessége 83,7 százalékanak és Kosovo-Metohija népessége 94,1 százalékanak nem volt meg a teljes általános iskolai végzettsége. Az 1953–1981 közötti időszakban nagy változások történtek az oktatás területén, így 1981-re sikerült Szerbiában az iskolázatlan népesség arányát 41,8 százalékra, Közép-Szerbiában 48,5 százalékra, Vajdaságban 34,6 százalékra és Kosovo-Metohijában 44,0 százalékra csökkenteni. A legerőteljesebb a csökkenés a Vajdaságban (2,4-szeres; Kosovo-Metohijában és Közép-Szerbiában 1,8-szoros).

Az iskolázatlan népesség abszolút számának csökkenése tekintetében valamivel nagyobbak a különbségek Szerbia régiói között. A legnagyobb csökkenés a Vajdaságban látható, ahol az index az 1953–1981-es időszakban 53,1. Közép-Szerbiában 78,3 és Kosovo-Metohijában a legkisebb, 91,9, mert itt a népesség nagyméretű természetes szaporodása és a fiatal korcsoportok állandó növekedése befolyásolta.

Az iskolázatlan népességben a nők aránya jóval nagyobb volt a férfiakénál Szerbia minden régiójában. Az iskolázatlan férfiak százalékos aránya a legnagyobb Közép-Szerbiában, az iskolázatlan nőké pedig Kosovo-Metohijában.

Az oktatás területén elért eredmények jelentősek, azonban nem elhanyagolható tény, hogy még mindig magas volt Szerbiában azoknak a száma, akik az általános iskolának csak a 4–7. osztályát fejezték be – 26,1 százalék.

Az 1991-es népszámlálás szerint tovább csökkent az iskolázatlan népesség. Csökkent az egyes régiók közötti különbség is. Ennek ellenére az iskolázatlan népesség 33,5 százalék volt Közép-Szerbiában és a Vajdaságban. A Vajdaságban csökkent azoknak a száma és aránya, akiknek nincs semmilyen iskolájuk vagy csak 1–3. befejezett általános iskolai osztálya volt, ellenben növekedett azoknak az aránya, akiknek csak 4–7. befejezett általános iskolai osztálya volt.

A következő táblázatból látható az iskolázatlan népesség nemek szerinti szerkezetében beállt változás 1981 és 1991 között.

*A 15 éves és idősebb népesség iskolai végzettsége nemek szerint
1981-ben és 1991-ben*

Vajdaság	Összesen	Nincs végzettsége v. 1–3. oszt. ált. isk.	4–7. osztály	Befejezett ált. isk.	Középfokú végzettség	Főiskolai vagy egyetemi végzettség
1981						
Összesen	1 629 497	218 286	345 550	517 009	442 220	83 833
Férfi	785 258	68 040	136 700	240 588	280 402	50 842
Nő	844 239	150 246	208 850	276 421	161 818	32 991
1991						
Összesen	1 627 459	171 056	373 723	411 552	537 333	120 686
Férfi	782 551	51 047	150 662	194 226	312 386	67 549
Nő	844 908	120 009	223 061	217 326	224 947	53 137
Az összetétel százalékarányban						
1981						
Összesen	100,0	13,4	21,2	31,7	27,1	5,1
Férfi	100,0	8,7	17,4	30,6	35,7	6,5
Nő	100,0	17,8	24,7	32,7	19,2	3,9
1991						
Összesen	100,0	10,5	22,9	25,2	33,0	7,4
Férfi	100,0	6,5	19,2	24,8	39,9	8,5
Nő	100,0	14,2	26,4	28,7	26,6	6,2

Az iskolázatlan népesség csökkenése a férfiaknál és nőknél kifejezett volt Közép-Szerbiában: a férfiak esetében 39,9 százalékról 26,7 százalékra, a nőknél 56,6 százalékról 40 százalékra esett. Mivel a Vajdaságban a változások nem voltak ilyen méretűek (a férfiaknál 26,1 százalékról 25,7 százalékra, a nőknél pedig 42,5 százalékról 40,6 százalékra) – az ország különböző részei közötti korábbi különbségek jelentősen csökkentek. Kosovo-Metohija tartományban volt a legkifejezettebb a fejlődés, azonban ennek ellenére ott továbbra is nagy lemaradás tapasztalható. Különösen jelentős javulás állt be a fiatalabb korcsoportoknál, hiszen itt tapasztalható az iskolázatlanok abszolút és relatív számának legkifejezettebb leszorítása a 10 éves és idősebb férfiak és nők korcsoportjában egyaránt. A Vajdaságban az 50–54 éves nők korcsoportjában azonban még mindig minden második nő iskolázott (60 százalék), a férfiak azonos korcsoportjában pedig minden harmadik (36,6 százalék). A még korosabbaknál maradt az 1953-ban jegyzett állapot.

AZ ISKOLÁZATLAN NÉPESSÉG NEMZETISÉGI SZERKEZETE A VAJDASÁGBAN

Mint az látható az iskolázatlanság általános áttekintéséből, a javulás ütemes volt Közép-Szerbiában. A Vajdaság már előzőleg magasabb iskolázottsági szintet ért el, s ezért a változások üteme jóval mérsékeltebb volt.

Mivel a Vajdaság igen soknemzetiségű tájegysége és bevándorlási-kolonizációs területe Szerbiának, joggal feltételezhető, hogy különböző fejlettségi fokot mutatnak a nemzetiségei az iskolázottság tekintetében. Az őshonos nemzetiségeknél kevésbé jellemző az iskolázatlanság, mint a betelepített és beköltöztetett nemzetiségeknél. (Lásd a táblázatot a 78. és a 79. oldalon.)

Az áttekintésből jól látható, hogy a Vajdaságban élő nemzetiségek három csoportba oszthatók iskolázatlan népességük szerint:

1. az első csoportban vannak a szerbek, Crna Gora-iak, horvátok, magyarok, románok, ruszinok, más nemzetiségűek és a területi kötődésűek. Ezeknél a nemzetiségeknél csökkent legjobban azoknak az aránya, akik csak az általános iskola 1–3. osztályát fejezték be. Növekedett azok aránya, akik az általános iskola 4–7. osztályát befejezték. Ebben a csoportban azonban csökkent azoknak az aránya is, akik teljes általános iskolát végeztek. Ebből arra lehet következtetni, hogy e csoport magasabb szintű iskolai végzettség felé fog eltolódni a következő évtizedben.

2. A második csoportban vannak az albánok, etnikai muzulmánok, akiknél már látható az igény az általános iskolai végzettség megszerzésére.

3. A harmadik csoportba tartoznak a romák. A romák felénél még nem tapasztalható semmilyen törekvés az iskolázottság megszerzésére. A másik felénél is éppen csak elindult ez a folyamat.

*Az iskolázatlan népesség szerkezete Vajdaság nemzetiségei szerint
a 15 éves és idősebb népesség arányában*

		Összesen	Befejezetlen általános iskola		Befejezett általános iskola
			1-3. osztály	4-7. osztály	
Összesen	1981	1 629 497	218 286	345 550	517 009
	1991	1 627 459	171 056	373 723	411 552
Crna Gora-i	1981	32 889	4127	3623	9185
	1991	34 581	2961	4046	7639
Horvát	1981	90 923	11 730	20 618	31 411
	1991	83 099	8664	24 086	20 825
Macedón	1981	11 747	2277	2579	4634
	1991	14 628	1630	2497	4262
Etnikai muzulmán	1981	3 439	794	689	1 092
	1991	4 215	664	767	1 355
Szlovén	1981	3 043	121	554	932
	1991				
Szerb	1981	885 671	123 973	177 112	271 685
	1991	923 878	102 453	192 291	224 433
Albán	1981	2 515	465	475	1 115
	1991	1 883	197	279	950
Bolgár	1981	2 186	246	592	692
	1991	2 104	185	657	434
Cseh	1981	1 735	115	435	583
	1991				
Zsidó	1981	256	10	35	24
	1991				
Magyar	1981	322 105	41 459	81 481	109 650
	1991	287 195	27 145	85 851	77 385
Német	1981	3 526	475	961	1109
	1991	-	-		
Roma	1981	12 782	6900	2842	1435
	1991	16 113	7584	4654	2766
Román	1981	39 379	6 595	12 372	13 693
	1991	32 997	4 613	12 875	8 602
Ruszin	1981	16 070	1 361	4 129	5 409
	1991	14 848	854	4 595	3 293
Szlovák	1981	57 191	3 940	17 339	22 728
	1991	53 248	2 952	18 695	15 601
Ukrán	1981	4 040	854	701	1 240
	1991	-	-		
Más	1981	12 140	2 177	2 838	3 901
	1991	16 695	1 767	4 212	3 886
Határozatlan, nem nyilatkozó	1981	2 428	427	326	680
	1991	3 577	242	400	1003
Jugoszláv	1981	118 373	9 304	15 431	35 088
	1991	123 967	7 407	16 248	36 007
Területi kötődésű	1981	1 344	294	262	362
	1991	2 085	265	312	492
Ismeretlen	1981	2623	642	156	361
	1991	12 166	1493	1258	2639

*Az iskolázatlan népesség szerkezete Vajdaság nemzetiségei szerint
a 15 éves és idősebb népesség egészében (százalékban)*

		Összesen	Befejezetlen általános iskola		Befejezett általános iskola
			1-3. osztály	4-7. osztály	
Összesen	1981	100,0	13,4	21,2	31,7
	1991	100,0	10,5	23,0	25,3
Crna Gora-i	1981	100,0	12,5	11,0	27,9
	1991	100,0	8,6	11,7	22,1
Horvát	1981	100,0	12,9	22,7	34,5
	1991	100,0	10,4	29,0	25,1
Macedón	1981	100,0	15,4	17,4	31,3
	1991	100,0	11,1	17,1	29,1
Etnikai muzulmán	1981	100,0	23,1	20,0	31,8
	1991	100,0	15,8	18,2	32,1
Szlovén	1981	100,0	4,0	18,2	30,6
	1991	-	-	-	-
Szerb	1981	100,0	14,0	20,0	30,7
	1991	100,0	11,1	20,8	24,2
Albán	1981	100,0	18,5	18,9	44,3
	1991	100,0	10,5	14,8	50,4
Bolgár	1981	100,0	11,3	27,1	31,7
	1991	100,0	8,8	31,2	20,6
Cseh	1981	100,0	6,6	25,1	33,6
	1991	-	-	-	-
Zsidó	1981	100,0	3,9	13,7	9,4
	1991	-	-	-	-
Magyar	1981	100,0	12,9	25,3	34,0
	1991	100,0	9,5	29,9	26,9
Német	1981	100,0	13,5	27,2	31,4
	1991	-	-	-	-
Roma	1981	100,0	54,0	22,2	11,2
	1991	100,0	47,1	28,9	17,2
Román	1981	100,0	16,7	31,4	34,8
	1991	100,0	14,0	39,0	18,2
Ruszin	1981	100,0	8,5	25,7	33,6
	1991	100,0	5,8	30,9	22,2
Szlovák	1981	100,0	6,9	30,3	39,7
	1991	100,0	5,5	35,1	29,3
Ukrán	1981	100,0	21,1	17,4	30,7
	1991	-	-	-	-
Más	1981	100,0	17,9	23,4	32,1
	1991	100,0	10,6	25,2	23,3
Határozatlan, nem nyilatkozó	1981	100,0	17,2	13,1	27,4
	1991	100,0	6,8	11,2	28,0
Jugoszláv	1981	100,0	7,9	13,0	29,6
	1991	100,0	6,0	13,1	29,0
Területi kötődésű	1981	100,0	21,9	19,5	26,9
	1991	100,0	12,7	15,0	23,6
Ismeretlen	1981	100,0	24,5	5,9	13,8
	1991	100,0	12,3	10,3	21,7

A romák nagyon alacsony szintről indulnak, s ebből kifolyólag lát-szólag gyors ütemű növekedést mutatnak alacsony szinten: 11,2 száza-lékról 17,2 százalékra.

A magukat jugoszlávoknak vallóknál történtek a legkisebb változások. E népesség jelentős része a 15 éves és idősebb korcsoporthoz tartozik.

Az általános iskolai rendszer a tartományban minden esetben köte-lezi a 7–14 éves korcsoportba tartozó gyermekek szüleit gyermekeik elemi iskolai iskoláztatására. Az adatok azt bizonyítják, hogy az iskola-köteles gyermekek felőleltsége a beiratkozásnál 98 százalékos minden nemzetiség esetében. Jelentős azonban a lemorzsolódás és kimaradás az általános iskolákból. Az osztályismétlő tanulók száma a felső osztá-lyokban 4–5 százalék. A cigány nemzetiségű tanulók esetében a jelen-ség a legkifejezettebb, más nemzetiségeknél kevésbé.

A következő táblázat betekintést nyújt a magyar nemzetiségű 15 éves és idősebb iskolázatlan népesség korösszetételébe, nemek szerint, a vajdasági átlaggal összehasonlítva.

A magyar nemzetiségű iskolázatlan népesség nemek szerint és korcsoportokban az 1991-es népszámlálásban

	Vajdaság		Magyar	
	Férfi (%)	Nő (%)	Férfi (%)	Nő (%)
Összesen	25,8	40,6	31,2	46,6
15-19	15,9	14,0	15,2	11,7
20-24	8,2	8,3	6,2	5,3
25-29	8,1	8,1	7,0	6,2
30-34	10,2	11,8	11,6	12,0
35-39	14,2	18,3	16,3	20,0
40-44	18,3	24,3	19,6	26,0
45-49	27,9	43,6	28,2	41,3
50-54	36,6	60,4	39,0	60,3
55-59	44,6	70,6	45,5	69,7
60-64	56,2	77,9	51,6	71,4
65-	67,9	86,5	69,4	85,5
Ismeretlen	23,0	30,5	35,5	44,4

Az áttekintésből megállapítható, hogy egészében véve a 15 éves és idő-sebb magyar népesség iskolázatlanabb mindkét nem esetében a vajdasági átlagnál: a magyaroknál 31,2 százalék, a vajdasági átlag 25,8 százalék (férfi-

aknál), illetve magyaroknál 46,6 százalék, a vajdasági átlag 40,6 százalék (nőknél). Ez egyben arra is utal, hogy a szerb és Crna Gora-i nemzetiségű népességgel szemben még kihangsúlyozottabb a lemaradási arány. Legjobban kimutatható az iskolázatlanság mindkét nem esetében elsősorban a 35 éves és idősebb népesség esetében. Viszont a 15–34 éves népességnél a magyar nemzetiség már nem mutat ilyen mértékű lemaradást a vajdasági átlaghoz viszonyítva. A magyar családokban is tehát most már több figyelmet szentelnek legalább a kötelező általános iskolai végzettség megszerzésének. Ugyanakkor a magyar tannyelvű felnőttképzés fejletlenségéből kifolyólag az idősebb korcsoportoknál nem állt be az a szükséges javulás, amelynek az urbanizálódás és iparosodás velejárójának kellett volna lennie.

AZ ISKOLÁZOTT NÉPESSÉG NEMZETISÉGI SZERKEZETE A VAJDASÁGBAN

A Vajdaság az 1974-es alkotmány és törvényalkotói jogai alapján kezdeményezője volt az 1974/75. évi tanévtől kezdve azoknak a hosszan tartó iskolareformoknak, amelyek szerkezetében változtatták meg elsősorban a középfokú iskoláztatási rendszert. Ekkor két szakaszra osztották a középfokú képzést. Az első szakasz volt az egységes középiskola kétéves időtartamban, a második szakasza pedig a szakirányú képzés egy-, két-, illetve hároméves időtartamban. A későbbi tapasztalatok azt bizonyították, hogy az egységes középiskolai képzés nem fog megfelelni az elvárásoknak, mivel csak az általános műveltséget nyújtó tantárgyakat sajátíthatták el a tanulók; a következő két év szakmai oktatásra és képzésre pedig rövidnek bizonyult. Miután megszűnt a Vajdaság törvényalkotói jogköre, és Szerbia oktatási törvénye érvényesült a Vajdaságban is, az oktatás területén újabb iskolareformra került sor. Egységes szakirányú oktatási rendszert vezettek be. A szakirányú képzés két fokozatát állapították meg. Az első fokozat a befejezetlen általános iskola, a második fokozat általános iskolai végzettséget nyújt, nyolc évig tart és kötelező. A harmadik fokozat megegyezik a korábbi szakmunkásképző iskolák rendszerével. A negyedik fokozat a gimnáziumok és szakközépiskolák (technikumok) rendszerével azonos. Az ötödik szakképzettségi fokozat felöleli a középfokú specializációt. A hatodik szakképzettségi fokozat megfelel a főiskolának. A hetedik szakképzettségi fokozat azonos az egyetemi végzettséggel. Bár a harmadik és negyedik szakképzettségi fokozat nyilvánvalóan nem azonos, hiszen nem biztosít azonos felvételi jogot a főiskolákra és egyetemekre (a harmadik szakképzettségi fokozatot végzőknek különbözeti – minősítő – vizsgát kell tenniük ahhoz, hogy jogot szerezzenek a felvételi vizsgához), az iskolai statisztikákban, de a népszámlálásban is együtt mutatják ki mindkét szakképzettségi fokozatot végzett népességet.

A következő táblázat betekintést nyújt a 15 éves és idősebb népesség iskolázottsági szintjébe a Vajdaságban.

*Az iskolázott 15 éves és idősebb népesség nemzetiségi megoszlás szerint
a Vajdaságban*

		Középiskolai végzettség						Fő-iskola	Egye-tem	Isme-retlen
		Össze-sen	Szak-munkás-képző isk.	Mester-iskola	Gimná-zium	Szak-közép-isk.	Szak-irányú középisk.			
	1981	442 220	231 046	11 173	46 494	136 011	17 496	41 005	42 828	22 599
	1991	537 333	150 288	19 232	37 015	151 805	178 993	56 625	64 061	13 109
Szerb	1981	248 777	125 857	5849	26 490	81 020	9561	24 500	25 935	13 689
	1991	323 930	87 123	11 690	21 991	93 937	109 189	35 150	40 031	5590
Cma	1981	12 057	4580	314	1710	4787	666	1673	1990	234
Gora-i	1991	14 711	3258	449	1343	4894	4767	2208	2801	215
Jugo-szláv	1981	48 248	22 611	1066	6327	16 436	1808	4335	4836	1131
	1991	51 784	12 443	1478	4055	14 721	19 087	5057	6671	793
Albán	1981	367	213	10	38	94	12	20	19	54
	1991	394	99	11	50	83	151	22	26	15
Bolgár	1981	483	248	16	52	149	18	81	75	17
	1991	587	172	25	55	180	155	111	107	23
Magyar	1981	76 239	46 829	2371	6655	17 559	2825	5446	5016	2814
	1991	80 841	28 154	3133	5130	19 678	24 746	7415	7188	1310
Mace-dón	1981	4537	2557	112	331	1417	120	331	336	93
	1991	5215	1525	130	295	1560	1605	498	468	58
Étn. mu-zulmán	1981	687	406	18	43	196	24	51	46	80
	1991	1186	290	38	46	324	488	116	106	21
Roma	1981	337	182	28	12	115	40	37	22	1169
	1991	864	189	23	28	171	453	54	34	157
Román	1981	4652	1871	147	647	1605	382	778	646	643
	1991	4863	1156	125	418	1450	1714	896	904	244
Ruszin	1981	4368	2573	88	401	1043	263	344	380	79
	1991	4895	1598	148	310	1335	1504	507	607	97
Szlovák	1981	11 221	6684	226	1191	2492	628	913	799	251
	1991	13 110	3925	528	983	3461	4213	1255	1252	383
Horvát	1981	22 742	12 489	750	1765	6839	899	1851	1880	691
	1991	19 908	5668	796	1186	5614	6644	1826	1962	412
Egyéb	1981	6175	3269	151	682	1858	215	532	705	263
	1991	5437	1687	196	507	1642	1405	670	816	147
Nem nyilatk.	1981	673	348	12	93	200	20	60	81	233
	1991	1487	319	41	112	386	629	147	249	49
Térületi kötöd.	1981	350	204	6	26	105	9	33	19	24
	1991	813	207	35	65	266	240	85	109	9
Isme-retlen	1981	267	125	9	31	96	6	20	43	1134
	1991	2538	607	91	186	752	902	248	458	3532

		Középiskolai végzettség							Főiskola	Egyetem	Ismeretlen
		15 éves idősebb	Összesen	Szakmunkaképző	Mesterisk.	Gimnázium	Szakközépisk.	Szakirányúisk.			
Összesen	1981	100,0	27,1	14,2	0,7	2,8	8,3	1,1	2,5	2,6	1,4
	1991	100,0	33,0	9,2	1,2	2,3	9,3	11,0	3,5	3,9	0,8
Szerb	1981	100,0	28,1	14,2	0,7	3,0	9,1	1,1	2,8	2,9	1,5
	1991	100,0	35,1	9,4	1,3	2,4	10,2	11,8	3,8	4,3	0,6
Crna Gora-i	1981	100,0	36,7	13,9	1,0	5,2	14,6	2,0	5,1	6,1	0,7
	1991	100,0	42,5	9,4	1,3	3,9	14,2	13,8	6,4	8,1	0,6
Jugoszláv	1981	100,0	40,7	19,1	0,9	5,3	13,9	1,5	3,7	4,1	1,0
	1991	100,0	41,8	10,0	1,2	3,3	11,9	15,4	4,1	5,4	0,6
Albán	1981	100,0	14,6	8,5	0,4	1,5	3,7	0,5	0,8	0,8	2,1
	1991	100,0	20,9	5,2	0,6	2,6	4,4	8,0	1,7	1,4	0,8
Bolgár	1981	100,0	22,1	11,3	0,7	2,4	6,9	0,8	3,7	3,4	0,8
	1991	100,0	27,9	8,2	1,2	2,6	8,6	7,4	5,3	5,1	1,1
Magyar	1981	100,0	23,6	14,5	0,7	2,1	5,4	0,9	1,7	1,6	0,9
	1991	100,0	28,2	9,8	1,1	1,8	6,9	8,6	2,6	2,5	0,5
Macedón	1981	100,0	30,7	17,3	0,8	2,2	9,6	0,8	2,2	2,3	0,6
	1991	100,0	35,7	10,4	1,6	2,0	10,7	11,0	3,4	3,2	0,4
Etnikai muzulmán	1981	100,0	19,9	11,8	0,5	1,2	5,7	0,7	1,5	1,3	2,3
	1991	100,0	28,1	6,9	0,9	1,1	7,7	11,5	2,8	2,5	0,0
Roma	1981	100,0	2,9	1,4	0,2	0,1	0,9	0,3	0,3	0,2	9,2
	1991	100,0	5,4	1,2	0,1	0,2	1,1	2,8	0,3	0,2	1,0
Román	1981	100,0	11,7	4,8	0,4	1,4	4,1	1,0	2,0	1,6	1,6
	1991	100,0	14,7	3,5	0,4	1,3	4,4	5,1	2,7	2,7	0,7
Ruszin	1981	100,0	27,1	16,0	0,5	2,5	6,5	1,6	2,1	2,4	0,5
	1991	100,0	32,9	10,7	1,1	2,1	9,0	10,0	3,4	4,1	0,7
Szlovák	1981	100,0	19,7	11,7	0,4	2,1	4,4	1,1	1,6	1,4	0,4
	1991	100,0	24,6	7,4	1,0	1,8	6,5	7,9	2,4	2,4	0,7
Horvát	1981	100,0	24,9	13,7	0,8	1,9	7,5	1,0	2,0	2,1	0,8
	1991	100,0	31,0	8,8	1,2	1,8	8,7	10,5	2,8	3,0	0,6
Egyéb	1981	100,0	25,0	13,2	0,6	2,8	7,5	0,9	2,2	2,8	1,1
	1991	100,0	32,2	9,7	1,3	3,1	9,8	8,3	4,0	4,8	0,9
Nem nyilatkozó	1981	100,0	27,2	14,0	0,5	3,8	8,1	6,8	2,4	3,3	9,4
	1991	100,0	41,6	8,9	1,1	3,2	10,8	17,6	4,1	7,0	4,1
Területi kötődésű	1981	100,0	26,0	15,2	0,4	1,9	7,8	0,7	2,4	1,4	1,8
	1991	100,0	39,0	9,9	1,8	3,0	12,8	11,5	4,1	5,2	0,4
Ismeretlen	1981	100,0	10,1	4,8	0,3	1,2	3,6	0,2	0,8	1,6	43,2
	1991	100,0	20,9	5,0	0,7	1,5	6,1	7,4	2,0	3,8	2,9

Figyelembe véve az előző megállapításokat, az iskolázott 15 éves és idősebb népesség nemzetiségi megoszlása a következő következtetésekre utal:

1. A két népszámlálás között javult az iskolázott népesség aránya a 15 éves és idősebb népesség kontingenseiben vajdasági szinten és minden nemzetiség esetében.

a) a középiskolai végzettséggel rendelkezők aránya az 1981–1991-es népszámlálások között 27,1 százalékról 33 százalékra növekedett; a főiskolai végzettségűeké, 2,5 százalékról 3,5 százalékra; s végül az egyetemi végzettségűek 2,6 százalékról 3,9 százalékra;

b) a szerb, Crna Gora-i és jugoszláv iskolázott népesség növekedésének az üteme valamennyi esetben jóval meghaladta a vajdasági átlagot;

c) a nemzeti kisebbségek iskolázott népességének a növekedési üteme minden esetben elmaradt a vajdasági átlagtól.

2. Az iskolázottsági szint szerint három csoportba sorolhatók be a nemzetiségek:

a) az első, legmagasabb szintű iskoláztatási csoportba tartoznak a szerbek, Crna Gora-iak, jugoszlávok és a területi kötődésűek;

b) a második csoportba tartoznak a magyarok, románok, ruszinok, szlovákok és etnikai muzulmánok, akiknek iskolázottsági szintje ennek a csoportszintnek az egyharmadával – esetenként a felével is – elmarad az előző csoporttól;

c) a harmadik csoportba tartoznak a romák-cigányok és albánok, akiknek az iskolázottsági helyzete még mindig kilátástalan. A romák, mint jelentős számú kisebbség, szervezett segítség híján csak nagyon lassan javíthatnak az iskolázottsági szintjükön. A középiskolai végzettségűek aránya az ő esetükben is megkétszereződött, 2,9 százalékról 5,4 százalékra, a lemaradásuk azonban még így is fél évszázados. Iskolai végzettség tekintetében kiugróan legjobb a Crna Gora-i és a jugoszláv népesség. A jugoszláv népességnél a középiskolai végzettségűek aránya 1991-ben már elérte a 41,8 százalékot. A Crna Gora-i népességben a főiskolai végzettségűek aránya 6,4 százalék, az egyetemi végzettségűeké pedig 8,1 százalék (a szerbeké 4,3 százalék).

A növekedés üteme a magyarok esetében, összehasonlítva a szerbekkel a középiskolai végzettség tekintetében, 1981-ben a következő: a magyaroknál 23,6 százalék, a szerbeknél 28,1 százalék, 1991-ben a magyaroknál 28,2 százalék, a szerbeknél 35,1 százalék. A magyarok lemaradása a szerbekhez viszonyítva tehát mintegy 10 évre tehető. Ugyanez tapasztalható a főiskolai és egyetemi végzettség esetében is. A magyar főiskolai végzettségűek aránya 2,6 százalék, a szerbeké 3,8 százalék 1991-ben. A magyar egyetemi végzettségűek aránya 2,5 százalék, a szerbeké 4,3 százalék az azonos népszámlálási évben. A következő táblázat pontosabban mutatja a magyar népesség iskolázottságában jelentkező lemaradás helyeit:

*A 15 éves és idősebb szerb és magyar iskolázott népesség
az azonos korcsoportok százalékos arányában*

	Általános iskola		Középfokú végzettség		Főiskola		Főgyetem	
	Férfi (%)	Nő (%)	Férfi (%)	Nő (%)	Férfi (%)	Nő (%)	Férfi (%)	Nő (%)
Szerbek								
Összesen	23,8	24,7	42,0	28,5	4,2	3,4	5,9	3,4
15-19	69,2	71,3	18,7	18,4	0,0	0,0	0,0	0,0
20-24	24,1	21,4	70,5	69,5	0,9	3,5	0,4	1,2
25-29	22,4	21,6	65,2	60,0	3,3	6,7	4,9	7,2
30-34	21,4	26,6	59,8	51,2	4,9	5,5	8,1	8,8
35-39	23,8	32,5	53,1	41,8	5,1	4,7	7,6	6,9
40-44	22,5	34,5	52,0	33,8	6,4	5,8	7,7	5,4
45-49	22,7	27,7	42,9	21,4	6,7	4,8	7,5	3,8
50-54	20,7	20,3	32,5	13,9	6,2	3,6	7,4	2,8
55-59	15,5	13,3	30,9	12,4	5,7	2,8	5,6	1,6
60-64	13,2	9,9	20,6	7,9	4,6	1,2	4,9	1,2
65	10,9	8,9	15,3	5,6	3,2	0,5	3,6	0,7
Magyarok								
Összesen	26,7	27,4	36,3	21,0	2,6	2,5	2,9	2,1
15-19	67,0	71,7	17,0	16,1	0,0	0,0	0,0	0,0
20-24	33,7	34,1	57,4	55,7	0,8	3,4	0,3	0,8
25-29	33,3	34,5	52,8	47,3	2,6	6,5	3,4	4,8
30-34	30,2	35,7	48,7	41,1	3,0	4,3	5,8	6,9
35-39	30,3	40,2	41,7	30,0	3,0	3,7	4,5	5,2
40-44	26,7	40,6	45,0	24,6	3,8	4,6	3,9	3,3
45-49	23,1	31,8	39,5	20,1	4,2	3,8	4,0	2,3
50-54	19,6	21,3	34,0	12,8	3,0	2,9	3,4	1,6
55-59	15,6	14,6	31,3	11,5	3,5	2,2	2,6	1,0
60-64	15,7	15,4	24,0	10,2	3,7	1,4	2,7	0,7
65	11,9	9,1	15,2	4,6	1,2	0,3	1,3	0,1

Mint a táblázatból is látható, ha a 15 éves és idősebb népességet lebontjuk ötéves korcsoportokra, azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar népesség idősebb korcsoportjai mind a férfiak, mind a nők esetében jóval nagyobb százalékban tartották szükségesnek, hogy megszerezzék a teljes általános iskolai végzettséget, mint a szerbek azonos korcsoportjai. A szerbek azonban jóval többet tettek a hátrány ledolgozásáért, s ezért a fiatalabb korcsoportokban már nincs különbség köztük és a magyarok között. A középiskolai végzettség megszerzése tekintetében azonban már olyan megtorpanás jelentkezik a magyarok esetében, amelyre sem statisztikai, sem demográfiai magyarázat nem található, hiszen mint a táblázatból látható, a magyarok általános iskolai végzettsége jobb volt a szerbekénél az idősebb korcsoportokban, illetve azonos volt a fiatal korcsoportokban. A középiskolai végzettség megszerzése tekintetében ennek ellenére fordított helyzet alakult ki a férfiak és a nők esetében is. A szerbek fiatalabb korcsoportjainak (39 éves korig) a főlénye a középiskolai végzettség megszerzésében szinte nyomasztó a magyarokkal való összehasonlításban. Az idősebb korcsoportokban az előnyük nem volt ennyire nyilvánvaló. A jelenség okát minden bizonnyal a nemzeti kisebbségekkel szembeni tanügyi politikában kell keresni; ott következett a törés az utóbbi húsz évben a magyarok kárára.

A főiskolai és egyetemi végzettséggel rendelkező szerb, illetve magyar népesség összehasonlítása még nagyobb aránytalanságokra utal. Szinte valamennyi idősebb korcsoportban, a szerbekkel összehasonlítva, kifejezett volt a magyarok lemaradása. A fiatalabb korcsoportokban történő összehasonlítás valamivel kisebb aránytalanságot mutat a magyarok kárára. A magyarok lemaradásának csökkentéséhez, az aránytalanságok lefaragásához 10–15 év intenzívebb magyar tannyelvű közép- és felsőfokú képzésre lenne szükség.

Ha összehasonlítjuk a szerb és magyar népességet aszerint, hogy az iskolai végzettség tekintetében milyen tevékenységgel foglalkozott a népesség, hol helyezkedik el a társadalmi munkamegosztásban, azt látjuk, hogy a szerbek helyzete e tekintetben is jobb:

Az országban tartózkodó 15 éves és idősebb szerb és magyar népesség iskolai végzettség és tevékenység szerint az 1991-es népszámlálás adataiban

	Összesen	Iskolai végzettség nélkül	Befejezetlen által. isk.	Általános iskola	Középiskola	Főiskola	Egyetem	Ismeretlen
Vajdaság	1 586 540	110 559	425 180	397 107	526 029	55 935	62 885	8 845
Aktív kereső	871 704	16 375	140 772	207 370	404 347	44 033	55 271	3 536
Nyugd. és inaktív	319 863	40 086	144 904	48 742	67 430	10 270	6 946	1 485
Eltartott	394 454	54 043	139 235	140 914	54 173	1 617	656	3 816
Százalékarány								
Vajdaság	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Aktív kereső	54,9	14,8	33,1	52,2	76,9	78,7	87,9	40,1
Nyugd. és inaktív	20,2	36,3	34,1	12,3	12,8	18,4	11,1	16,8
Eltartott	24,9	48,9	32,8	35,5	10,3	2,9	1,0	43,1
Szerb összesen	906 580	72 444	218 693	218 058	318 255	34 827	39 488	4 815
Aktív kereső	505 128	9 776	71 709	112 153	247 328	27 532	34 656	1 974
Nyugd. és inaktív	175 856	26 856	73 019	25 973	38 477	6 359	4 456	716
Eltartott	225 341	35 774	73 852	79 895	32 406	926	366	2 122
Százalékarány								
Szerb összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Aktív kereső	55,7	13,5	32,8	51,5	77,7	79,1	87,8	41,1
Nyugd. és inaktív	19,4	37,1	33,4	11,9	12,1	18,3	11,3	14,8
Eltartott	24,9	49,4	33,8	36,6	10,2	2,6	0,9	44,1
Magyar összesen	281 328	10 866	100 967	75 317	78 884	7 298	6 933	1 063
Aktív	145 995	1 922	32 956	40 815	58 381	5 539	6 026	356
Nyugd. és inaktív	67 936	4 045	37 378	10 706	13 289	1 530	809	179
Eltartott	67 246	4 893	30 534	23 768	7 199	229	96	527
Százalékarány								
Magyar összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Aktív	51,9	17,7	32,7	54,2	74,0	75,9	86,9	33,5
Nyugd. és inaktív	24,2	37,3	37,0	14,2	16,8	21,0	11,7	16,9
Eltartott	23,9	45,0	30,3	31,6	9,2	3,1	1,4	49,6
Aktív összesen	100,0	1,8	16,1	23,8	46,5	5,1	6,3	0,4
Szerb	100,0	1,9	14,2	22,2	49,0	5,5	6,9	0,4
Magyar	100,0	1,3	22,6	27,9	40,1	3,8	4,1	0,2

A táblázatból látható, hogy a szerb népesség szerkezete egészében véve jobb volt a magyarokénál. A szerb népesség szerkezetében nagyobb arányú az aktív keresők, és az aktív keresők korcsoportjában hovatovább magasabb volt a közép-, főiskolai és egyetemi végzettségűek száma, mint a magyaroknál. Az aránytalanságok leküzdéséhez egy-két évtizedre lenne szükség.

A főiskolával és egyetemmel rendelkező vajdasági népességnek csupán 0,5 százaléka foglalkozott mezőgazdasággal, illetve tartozott a mezőgazdasági népességhez 1981-ben és 1991-ben is. Látható ez a következő táblázatból.

A 15 éves és idősebb nem mezőgazdasági és mezőgazdasági népesség iskolai végzettség szerint a Vajdaságban 1981-ben és 1991-ben

Vajdaság						
				Százalékarány		
	Összesen	Nem mezőgazdasági	Mezőgazdasági	Összesen	Nem mezőgazdasági	Mezőgazdasági
1981						
Összesen	1 571 537	1 232 867	338 670	100,0	100,0	100,0
Iskolázatlan	543 129	347 797	198 332	34,8	28,2	58,6
Általános végzettség	496 163	379 305	116 858	31,6	30,8	34,5
Középfokú végzettség	427 171	409 850	17 321	27,2	33,2	5,1
Főiskolai v. egyetemi v.	82 521	80 767	1 754	5,2	6,6	0,5
1991						
Összesen	1 586 540	1 357 068	229 472	100,0	100,0	100,0
Iskolázatlan	535 739	385 599	150 140	33,7	28,4	65,4
Általános végzettség	397 107	339 213	57 894	25,0	25,0	25,2
Középfokú végzettség	526 029	506 722	19 307	33,2	37,3	8,4
Főiskolai v. egyetemi v.	118 810	117 581	1 239	7,5	8,7	0,5

A látványos eredmények ellenére is gyorsabban csökkent az iskolázatlan népesség aránya a nem mezőgazdasági népességben, mint a mezőgazdasági népességben. Azonos arányban növekedett a teljes általános iskolai végzettséggel rendelkezőkkel szembeni igény a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági népesség esetében. Most már érezhetően nő az igény a középiskolával rendelkezők iránt a mezőgazdasági népességben is. Az egyetemi és főiskolai végzettségűekkel szembeni igény azonban stagnál, és e tekintetben a népszámlálási adatok nem mutattak jelentős elmozdulást.

A magyarok esetében valamennyi arányszám rosszabb a vajdasági átlagnál.

Szöllősy Vágó László

A PUSZTAI ISKOLÁK ÉS A LAIKUS TANÍTÓK INTÉZMÉNYE ÉSZAK-BÁCSKÁBAN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

BEVEZETÉS

Az 1868. évi népoktatási törvény hatályba lépését követően kezdődő beiskolázási-iskolaépítési hullám vidékünkön csak a városokban, mezővárosokban, esetleg a gazdaságilag erősebb és népesebb községekben eredményezett látványosabb javulást a közoktatás siralmas helyzetén. Az ekkorra már kialakult tanyavilág népe e tekintetben – éppúgy, mint az anyagi és szellemi kultúra más területein is – önellátásra kényszerült.

A nyilvánvaló művelődési igény kielégítésére jelentett megoldást az illegális tanyai-pusztai „zugiskolák” nyitása, amelyekben képesítés nélküli, laikus (a kor szóhasználatára szerint parlagi vagy paraszt) tanító oktatta a környékbeli tanyák kisebb-nagyobb gyermekeit.

Ez az intézmény – kutatásaink ezt támasztják alá – a Dél-Alföldre, közelebbről a Kiskunságnak a korabeli Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Csongrád vármegye déli, valamint Bács-Bodrog vármegye északi-északkeleti területeire volt jellemző; levéltári, szakirodalmi és publicisztikai forrásokban csak Kiskunhalasra, Kiskunmajsára, Csongrádra, Zsanára, Szabadkára, Kanizsára, Topolyára és Zentára vonatkozóan találtunk tényszerű adatokat. Ez természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy alaposabb kutatással más vidékeken is nyomára lehetne bukkanni ilyen vagy hasonló intézménynek. Sajnos, úgy tűnik, hogy a pusztai iskolák esetében megismétlődik az, amit népzene kutatóink a népdalokat illetően megállapítottak, hogy ti. későn, túl későn fordult felénk a szakmai érdeklődés.

Az illegális pusztai-tanyai iskolák intézményét elsodorta az első világháború, emléküket eltemette a feledés; az utolsó lehetséges adatközlőket – az egykori pusztai iskolák néhai tanulóit – századunk ötvenes-hatvanas éveiben helyezték örök nyugalomra. A neveléstörténeti szakirodalom nem látszik tudomást venni ezekről az iskolákról, az enciklopédikus művek sem – a Révai-féle Magyar pedagógiai lexikon (1933) éppúgy szócikket sem szentel nekik, mint az Akadémiai Kiadó Pedagógiai lexikona (1976) sem.

Itt kell megjegyezni, hogy a szakirodalomban esetenként előforduló „zugiskola” elnevezés csak nevében rokon e tanulmány témáját képező illegális pusztai-tanyai iskoláival; a 15. századi német Klipp- und Winkelschule, valamint a francia école buissonnière eretnekgyanús intézmények voltak, püspöki engedély nélkül működtek, nem fizették a köteles adót (Franciaországban így nevezték a hugenották titkos erdei iskoláit is), így nyilvánvaló, hogy pusztán névazonosságról van szó.

Jelen tanulmány szerény kísérlet arra, hogy a művelődési múltunk iránt érdeklődő kutatók érdeklődését neveléstörténetünk ezen elhanyagolt, éppen ezért alig ismert területe felé fordítsa.

Szabadkán, 1997 januárjában

TÁRSADALMI, TÖRTÉNELMI ÉS NEVELÉSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

A zentai csatát (1697) és a karlócai békét (1699) követően a Duna–Tisza köze felszabadult a török hódoltság alól. Ezt a területet, amely a török hódoltság alatt nagyrészt elnéptelenedett, ami pedig megmaradt, azt a felszabadító háború idején a török csapatok pusztítása és az idegen zsoldosok garázdálkodása úgyszólván teljesen megsemmisítette, a bécsi udvar „fegyverrel szerzett új tartományként” kezelte. A néptelen Alföldön, a kuruc felkelések leverése után elkobzott birtokokból óriási területeket adományozott az idegen generálisok és más, a dinasztia érdekében tett szolgálataik által érdemeket szerzett kegyencek jutalmazására, a tisztek és hivatalnokok elmaradt fizetésének, a katonai szállítók ki nem fizetett követeléseinek kiegyenlítésére. Még többet vásároltak fel – aprópénzért! – a háborúból visszatérő nemesek.¹

A benépesítés, az újratelepítés két irányból indult meg: az újdonsült tulajdonosok a nyugati és északi tartományokból földműves jobbágyokat és kézműveseket, az udvari kamara pedig a Balkánról határőröket telepített Bácskába.

A magyarok nagyobb arányú visszatelepedése csak a határőrvidék polgáriasítása után, a 18. század második felében kezdődik (addig „felsőbb parancs” tiltotta a magyarok visszatelepülését a „tiszavégvidéki és mármarosai határőrvidékre”), és ekkor kezd gyarapodni a magyar nyelvű iskolák száma is: 1743-ban Szabadkán és Bezdánban, 1750-ben Kanižsán és Topolyán, 1752-ben Doroszlón nyílik katolikus magyar nyelvű iskola. Az 1769–70. évi összeírás Bácskában már 56 magyar iskolát tart számon, ugyanennyi tanítóval.²

Hiba volna ebből az iskoláztatás gyors fejlődésére következtetni. A korabeli Magyarországnak az első Ratio³ kihirdetéséig nincs egységesen kidolgozott, általános érvényű oktatási rendszere, sem egységes tanterve. Az oktatás – elsősorban az alsó fokú oktatás – meglehetősen tar-

ka képet mutatott még ugyanazon felekezeti iskoláin belül is, nem beszélve a különféle felekezetek tényleges irányítása alatt álló és működő iskolákban folyó oktatás sokféleségéről. Minden iskolában tanítottak hittant és olvasást. Írást már nem tanítottak mindenütt, számolást pedig még ritkábban. Az iskolák – falun és városon egyaránt – mostoha körülmények között dolgoztak. A férőhely kérdése már ebben a korban égető problémája volt az oktatásügynek; iskolai célra épített iskolaépület alig volt, annál gyakoribbak az iskolának berendezett bérelt házak, de sok helyen a tanítói lakás jelentette az iskolát. Férőhely hiányában nagyon sok gyerek még ha akart, sem járhatott volna iskolába. Ennek megfelelően az iskolák bútorzata is nagyon szegényes volt. A tanító asztalán és székén kívül itt-ott akadt még egy szokványos iskolatábla, de kevés az a tanterem, ahol egy-két rozoga lócán kívül más ülőhely lett volna. Aki előbb ért az iskolába, annak jutott ülőhely, a később érkezők vagy a földön kuporogtak, vagy hoztak magukkal valamilyen ülőalkalmatosságot.

Új fejezetet nyit oktatásügyünk történetében Mária Teréziának a nevelést szabályozó rendelete, mint első kísérlet az oktatásügy átfogó, mindenre kiterjedő, országos szintű szabályozására, majd a nemzeti iskolák tanfelügyelőinek 1778. évi budai tanácskozásán elfogadott ún. Budai tanterv, amely részletesen foglalkozott az elemi oktatás kérdéseivel, és ilyen vonatkozásban kiegészítette a Ratio rendelkezéseit.

Az iskolalátogatás idejét a budai tanácskozás sem rendezte; általános nézet szerint a falusi gyermeknek addig kell iskolába járnia, amíg el nem sajátítja a tantervben előírt ismereteket – négy, öt, hat, sőt szükség esetén akár nyolc évig is. A Budai tanterv a kor pedagógiai és (főleg!) társadalmi nézeteit tükrözte. Alapvető kiindulási pontja az volt, hogy a gyermeknek nem kell sokat adni, de amit az iskolától kap, az legyen alapos, hasznos és gyakorlatias. A számolás tanítását például a falusi iskolákban a mezőgazdasággal, a mezővárosiakban és a városiakban az iparral és a kereskedelemmel hozza összefüggésbe.

Mária Terézia reformjait fia, II. József folytatta. Tanügyi rendeletei közül különösen kettő jelentős: az egyik az ún. közös iskolák nyitására vonatkozik – ezekbe több felekezeti gyermekei jártak, és csak a hittant tanulták külön-külön, saját hitoktatóik vezetésével –, a másik a hírhedt té vált nyelvrendelete, amely a német nyelvet tette meg a közigazgatás és a közoktatás egységes nyelvén az egész birodalom területén. Ez óriási elégedetlenséget váltott ki, ez az elégedetlenség azonban felemás eredménnyel járt: a nemesség a nemzeti nevelés elveit akarta megvalósítani (a németesítés helyébe magyarosítást), a felvilágosult értelmiség ezzel szemben a nevelést a polgári átalakulás szolgálatába szerette volna állítani. Visszahatásként az oktatás visszaesett a II. József reformjai előtti állapotba. A kormányzat nemcsak hogy nem kezdeményezte további „közös” iskolák nyitását, hanem szemet hunyt a korábban nyitott falusi iskolák sorozatos bezárása felett is.

Mindez egybevágott a nemesség álláspontjával, amit leghitelesebben Sándor Lipót nádornak az uralkodóhoz intézett, 1795-ben kelt memorandum a tükröz: „a falusi iskolák szükségét nem tudom belátni, sőt egyenesen félek, hogy ezek az iskolák a parasztokat olyan ismeretekkel látják el, amelyekre azoknak nincs szükségük, s amelyek őket nem teszi boldoggá. Az olvasásra és írásra véleményem szerint a falusi embernek egyáltalán nincs szüksége. (. . .) A nép felvilágosítása elvetemült cselekedet (eredetiben: eine verwortene Arbeit), amelynek az államra nézve csak kártékony következményei lennének”.⁴

Ilyen előzmények után született meg az ún. második Ratio⁵, amely két fontos elvet szögez le már bevezetőjében: egyrészt minden nemzetiséget, amennyiben lehetséges, a saját nyelvén kell oktatni, másrészt mindenütt kerülni kell a vallási megkülönböztetést. Ezzel párhuzamosan hangsúlyozza minden gyermek elemi oktatásának szükségességét hatéves kortól; az a szülő, aki nem járattja iskolába iskolás korú gyermekét, büntetés alá eső vétséget követ el, és ha alacsony társadalmi rendű, testi fenytés is kiszabható rá.

A második Ratio kereken negyven évig, 1845-ig, az új népiskolai rendtartás (Magyarország elemi tanodáinak szabályzata) meghozataláig volt hatályban, vidékünkön azonban e negyven év alatt alig történt érdemleges változás az oktatásügy helyzetében. Az iskolák állapota továbbra is több mint siralmas. Ha nem is általános, de jellemző illusztrációként idézünk kettőt a korabeli jelentésekből: „Szabadkán (. . .) 208 gyerek járt ekkor iskolába, ott viszont olyan állapotok uralkodtak, melyekhez hasonló még a tatároknál sem érezhető” – írja 1821. évi jelentésében a helybeli iskola igazgatója. Jelentése további részében a belvárosi leányiskoláról így ír: „a tanterem a tanulók számára túl szűk, elegendő pad sincs benne, amiért a gyermekek nagy száma egymás hegyén-hátán állni kényszerül. (. . .) Más iskolahelyiségek szeméttlerakó helyek, káromkodó kocsisok, büzlő istállók, zajos kocsmák tőszomszédságában voltak”.⁶ Horgosról pedig egy megyei bizottság jelentésében ezt olvashatjuk: „Van a helységben rossz karban álló iskola, hol 143 fiú és 92 leánygyermek egy tanító által együtt taníttatnak; azonban tekintve a nép számát, még csaknem annyi iskolába járó gyerek van.”⁷

A polgári fejlődésért küzdő liberális köznemesség és a népi származású értelmiség több évtizedes erőfeszítéseinek eredményeként adták ki 1845-ben az új népiskolai rendtartást – a korábban már említett Magyarország elemi tanodáinak szabályzatát, ami mintegy előkészítette az oktatásügy teljes és alapjaiban történő, most már törvény általi szabályozását, amelyet az első felelős magyar minisztérium – személy szerint báró Eötvös József, a Batthyány-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere – készített elő. Az országgyűlés elnapolta a törvényjavaslat tárgyalását, a szabadságharc bukása után pedig a magyar közoktatásügyet az Ausztriával azonos elvek szerint rendezték, aminek két legjellem-

zőbb jegye a germanizálás és a vallásközpontúság volt. (Jellemzőnek az uralkodóház iránt tanúsított hűségért kitüntetett dr. Haas szatmári püspök szavai, aki azt hirdette, hogy még az alföldi csikósnak is németül kell tanulnia a tanyai iskolában az ábécét.⁸) A változásra a kiegyezésig kellett várni; a kiegyezés után megalakított kormányban a vallás- és közoktatásügyi tárcát báró Eötvös József kapta, aki várakozás nélkül benyújtotta az új közoktatási törvény javaslatát, amely apróbb változásoktól eltekintve azonos volt az 1848-ban benyújtottal – egységes, az állam által irányított iskolarendszert, a polgári köznevelés megalapozását célozta. A törvényt az országgyűlés 1868-ban elfogadta, törvényesítve ezzel az ingyenes népoktatást, a tankötelezettséget, az iskolák alapítását és fenntartását, a tanítóképzést . . .

A törvény azonban csak lehetőségeket teremtett; sok rendelkezése csak írott malaszt maradt, több okból kifolyólag.

Ezen okok egyike az oktatás objektív helyzete-állapota a törvény elfogadásakor, amiről az 1870. évi miniszteri jelentésből idézünk: az ország 11 903 községe közül 1712-ben nincs semmi iskola, de ahol van is, kevés a férőhely – tantermenként 80 tanulót számítva, 14 517 tanterem hiányzik. A létezők alkalmatlanok, zsúfoltak (néhol 150–200 gyermek szorong a 80 főre tervezett tanteremben). A jelentés konkrét példákat hoz fel: Magyarország népességre és vagyonosságra nézve elsőbb városai közül pl. Szabadkán 29 elemi tanterem van, ami a normák szerint 2320 férőhelyet jelent, de 3000 tanuló jár iskolába; a 10 000 tankötelesből 7000 nem jár iskolába, így nem lehet meglepő, hogy a város 56 000 lakosa közül 32 000 sem írni, sem olvasni nem tud. Súlyos gondot jelent a tanítóhiány is: a 17 792 működő tanító mellett (az osztályonkénti 80 létszámnormát véve alapul) még mintegy 13 000 tanítóra volna szükség, ugyanakkor a képezdei kapacitás alig 1600 tanító évente, ami úgyszólván csak a megüresedett tanítói állások betöltésére elég.⁹

A másik ok társadalmi-gazdasági természetű. Nem volt társadalmi érdek az, hogy a paraszt írni, olvasni, számolni tudjon, mert a reá háruló termelőmunkát e nélkül is el tudta végezni. A parasztyereknek emellett tavasztól őszig részt kellett vennie a mezőgazdasági munkákban, mert a család nem nélkülözhetette (még oly kevés) keresetét.

És mindez hosszú évtizedeken keresztül jelen volt; 1900-ból származik az alábbi vélemény: „Fennforog-e annak szükségessége, hogy a jövőendő munkás, paraszt, szolga hat-hét éven át az iskola porát nyelje, botanikai, teológiai, fizikai, történeti kotyvasztékokkal töltsék el fejét csak azért, hogy ismét elfelejtsen mindent? (. . .) Mi csodálnivaló van azon, hogy a gyermekek, akiket 12–13 éves korukig mindenféle úri dolggal traktálnak, fáznak majd a kétkezi munkától, uraknak képzelik magukat, nagyobbaknak, semhogy annak idején elégedett munkások, boldog szolgák vagy szolgálóleányok legyenek.”¹⁰

Vidékünkön emellett még egy körülmény nehezítette a mindenkire kiterjedő általános oktatás megvalósítását: a települések széttagoltak voltak, a mezőgazdasági termelés sajátosságai határozták meg a falvaktól távol eső tanyákon, majorságokban való megtelepedést, ahonnan a falusi-városi iskola elérhetetlenül messze volt.

A tanyavilág kialakulása a 18. század végén kezdődött, és jóllehet kezdetben tiltották (a tanya – úgymond – a bűnözés és a tudatlanság televénytalaja), de a gazdasági érdekek mást diktáltak: a városok, mezővárosok kiterjedt határát át- meg átszövő dűlőutak egyike-másika tanyasorok füzérévé vált, későbbi tanyacsoportokat, még későbbi falvakat sejtetve. Az alföldi tanyavilág kialakulása így aztán „a népes alföldi városok és községek nagy kiterjedésű határában, illetőleg 1000-nél is több lelket számláló pusztákon tömegesen vannak gyermekek, akik iskolai oktatás hiányában oktatásban egyáltalán nem részesülnek”.¹¹

Már régtől fogva meghaladott nézet, hogy a magyar parasztember nem igényli a tudást, a kultúrát; nem a könyvszagú, életidegen, öncélú szajkózást, de igenis a gyakorlati értékű ismereteket. És ha már megjelent a művelődési igény, és azt a községek, városok nem tudták kielégíteni – a szórványos településű vidéken hiányzott a „hivatalos szervezésű” iskola, ide nem jutott képesített tanító –, a tanyák népe maga keresett – és talált is! – megoldást: zugiskolák és laikus tanítók révén.

AZ ILLEGÁLIS PUSZTAI-TANYAI ISKOLÁK LÉTREHOZÁSA ÉS „RENDTARTÁSA”, A LAIKUS TANÍTÓ SZEMÉLYE ÉS BÉREZÉSE

A tanyavilág kialakulásával párhuzamosan – ha nem is általános jelenségként – megjelenik a tanyai iskola intézménye. A bácskai városok, mezővárosok nagy kiterjedésű határában, a településtől rendszerint több kilométeres távolságban (mert a közeliakat a lakóhelyről is meg lehetett művelni) alakultak ki a tanyák. A tanyák egymástól való távolsága a családok szaporodásával, a birtok elaprózódásával, új tanyák építésével csökkent. A kezdeti „kétlakáság” – a nyári tanyázás, téli bentlakás – csak átmeneti jelenség volt: a mezőgazdasági árutermelés igényei a birtok folyamatos üzemeltetését igényelték, így a tanyán lakás állandósult.

A tanyán élő családok szaporodása siettette a gyermekek iskoláztatásáról való gondoskodást. A falusi iskolába járás a nagy távolság, az utak járhatatlansága miatt megoldhatatlan volt, még ha a törvény ki is mondta az iskolakötelezettséget; azt sem az érdekelt szülők, sem az illetékes hatósági szervek nem vették túl komolyan. Az erőtlen figyelmeztetések, az elvétele kirótt bírságok inkább csak alibiként szolgáltak. Azok a tanyasi parasztgazdák, akiknek a községben, városban saját háza volt, a bérlővel kötöttek egyezséget gyermekeiknek az iskolaév alatti

ellátására, gondozására, mások rokonoknál, ismerősöknél helyezték el iskolaköteles gyermekeiket. Ez azonban mégis inkább kivétel, mint általános jelenség volt, mert sok gonddal, utánjárással és költséggel is járt. Minden bizonnyal ez adta az ötletet, hogy helyben kell iskolát teremteni, annál is inkább, mert volt már követendő példa: „A tanyai gazdák is áhítoztak a műveltség után, mert önköltségükön több mozgó iskolát állítottak fel. (. . .) Néhol több gazda szövetkezett a tanító tartására, s a tanító hetenkint való ellátása a gazdák közt sorba ment; a gyerekek is hetenkint azon a tanyán gyülekeztek egybe, ahol a tanító sor szerint tartózkodott.”¹² A tanyai emberek művelődési vágyát méltatja a korabeli sajtó is: „A tanyákon az iskoláztatási buzgalom a szülőkhöz dicsegetesebb a városiakénál. Szinte elérzékenyítik az ember szívét azok az ép testű s szívű atyafiak, midőn megfontolt beszédeikkel a tanítás jótékonyosságát magasztalják.”¹³ Ezt támasztja alá számszerű adataival a *Vasárnapi Újság* is: Szeged környékén 18, Kalocsa környékén 15, Hódmezővásárhely határában 11, Csongrádében 2, Majsán 1 puszta iskoláról ad hírt metszettel illusztrált cikkében.

„Az összes tanyai lakosságról pedig – folytatja a cikk írója – fenhangon tanúskodnak a legközelebb lefolyt évben keletkezett pusztai iskolák, melyek egyikét azon időtájban ábrázolja e cikkhez foglalt mai képünk, midőn téli havas időben szánon vitték a szülék gyermekeiket iskolába, csak hogy semmit se mulasszanak el a tanulásból.”¹⁴

A mi vidékünkön feltehetően hasonló módon lett közüggé – valamivel később – az iskolanyitás ügye, azzal, hogy itt a mozgó iskola helyett viszonylag állandó (legalább egy idejben azonos helyen működő) iskolákat teremtett az összefogás, sajátos népi intézményként, a tanyai emberek kulturális önellátásának (ma azt mondanánk: alulról szerveződő) formájaként.

Nyilvánvaló volt, hogy képesített tanítót nem tarthatnak; az előző fejezetben jelzett tanítóhiány miatt erre esélyük sem lett volna, hiszen a végzett tanítókat úgyszólván szétkapkodták a biztosabb jövedelmet és vitathatatlanul nagyobb társadalmi megbecsülést ígérő „hivatalos” (egyházi, városi, községi) iskolák.

Viszonylag egyszerűbb volt a tárgyi feltételek megteremtése: valamelyik gazda (elsősorban azok közül, akik saját gyermekeik révén maguk is érdekeltek voltak az iskolaszervezésben) ősztől tavaszig az „iskola” rendelkezésére bocsátott egy fűthető szobát vagy kamrát. Az iskola befogadására ugyanis csak olyan tanya jöhetett számításba, ahol tanköteles gyermek volt, ahol fűthető, a tanítás céljaira alkalmas helyiség volt, maga a tanya pedig a tanyacsoport központjában feküdt, nehogy a gyerekeknek aránytalanul nagy utat kelljen megtenniük az iskoláig a tanya-világra jellemző úttalan utakon. Az igénybevétel csak időleges volt – állapítja meg egyik kútfontk, Zöldy Pál –, mert ha a gyerekek kinőttek

az iskolából, vagy más kényszerítő körülmény folytán nem engedhették át a helyiséget, akkor az iskola más tanyára költözött.

Az iskola felszerelése és berendezése általában kezdetleges volt. A tanyai helyiségek padlózata mindenütt földes volt, ez megkönnyítette a „bebútorozást”, a berendezés rögzítését. Sok helyen a tanításhoz szükséges padokat, asztalokat, ülőkéket az érdekelt szülők hordták össze – ki-ki azt adta, amit a tél folyamán nélkülözni tudott: az egyik asztal magasabb, a másik alacsonyabb, innen egy lóca, amonnan egy támla nélküli pad, a kemencepadkán is elfért tucatnyi gyerek (a kemence nélkülözhetetlen berendezési tárgy volt, hiszen azzal fűtöttek), többen morzsoló vagy dohányvágó zsámolyt hoztak magukkal . . .

Ha tartósabb megoldásra törekedtek, „közkölségen” annyi deszkát vásároltak, amennyi asztalnak, padnak kellett. Két-három szál deszkát hevederekkel összefogtak – ez volt az asztal lapja –, ezt négy földbe ázott karóra szegezték. Melléje két oldalról egy-egy szál deszkát szintén földbe ázott karókra szögeztek, ez lett a pad. Ha szükséges volt, két asztalt és négy padot ácsoltak így össze. Ha az iskola költözött, a karókat kiszedték, a gödröket betömték, és a berendezést az új helyen állították fel. Mivel az asztalokhoz és a padokhoz jó erős – kétcolos – deszkát (ún. fosznit) használtak, ez a „bútorzat” rendszerint több nemzedéket is ki tudott szolgálni. Fontos kellék volt a falra akasztható, fekete festett tábla; ezt általában asztalossal készítették, de előfordult,

Pusztai iskolák

hogyan a tanító csináltatta, így ahova ment, vitte magával. Néhány helyen nem maga készítette asztalokkal és padokkal rendezték be az iskolát, hanem a kocszmárostól béreltek lakodalmi asztalokat, padokat. Ezek a lakodalmas sátor tartozékai voltak, és mivel sátoros lakodalmat csak nyáron, esetleg kora ősszel tartottak, viszonylag olcsó pénzért ki lehetett bérelni.

A pusztai iskola időtartamában a paraszti munkák végzéséhez alkalmazkodott: a tanítás „hivatalosan” Szent Mihály napjától (szeptember 29.) Szent György napjáig (április 24.) tartott, azzal, hogy csak a legkisebbek járták végig az egész évet; a nagyobbak rendszerint később kapcsolódtak be, és ahogy „nyílt az idő”, fokozatosan elmaradtak, hiszen munkacerejükre szükség volt a tavaszi munkálatok végzésénél.

A tanszereket – ami a legszükségesebb volt – a szülők szerezték be: a kicsiknek ábécés-, a nagyobbaknak olvasókönyvet, palatáblája, palavesszője viszont mindegyiknek volt.

A tanítás reggel 8 órakor kezdődött, dél körül hosszabb szünetet tartottak – ekkor fogyasztották el a gyerekek a magukkal hozott elemózsiát –, de nem sokkal később: 2–3 óra körül a tanító szélnek eresztette őket, hogy a távolabbi tanyákon lakók is hazaérjenek a sötétedés előtt.

Az elmondottak többé-kevésbé általánosíthatóak; a kutatásaink során fellelt (kisszámú) forrásmunka alapján tudtuk rekonstruálni. Hasonlóan általánosnak mondhatók a tanító személyének megválasztását befolyásoló szempontok is. Ezt leghitelesebben Zöldy Pál már idézett tanulmányában találtuk körülírva:

A dél-alföldi „szegény emberek” társadalmi típusainak változatos sorában leghalványabban talán a szállási laikus néptanító alakja rajzolódott ki néprajzi irodalmunkban. A századforduló éveinek ez a jellegzetes típusa élesen elhatárolódik a szakképzett, élethivatására közép- vagy éppen főiskolákban felkészült pedagógusétól. A falusi szegénységből eleve nebb észjárása, viszonylag szélesebb látóköre, frissebb előadókészsége alapján kiválasztva, mint éppen kínálózó munkaalkalmat ragadta meg egy-egy télre a tanítói munkakört, és pedig nem is saját kezdeményezéséből, hanem művelődést igénylő paraszti környezetének felhívására; hiányozván a szórványos településű vidéken a hivatalos iskola, általa gondoskodott a dél-alföldi tanyák népe gyermekeinek iskoláztatásáról. A létrejött népi intézmény a hatóságilag előírt ismeretek közvetítésén kívül szükségszerűen a hagyományos falusi ismeretanyag, népi tudás és szemlélet továbbszármaztatásának is eszközéül szolgált.

A szállási parasztokhoz napszámba vagy részes munkába járó szegény emberek között több is akadt, aki viszonylag szépen írt, értelmesen olvasott, jól tudott számolni. A gazda és munkásai jól ismerték egymást. A mezőgazdasági munkák végzése közben előforduló esős napokon nem lehetett a mezőn dolgozni. Ilyenkor a fészerekben, górékban, istállókban valamilyen „belső” munkát végeztek, vagy behúzódba beszélgettek, meséltek, szórakoztak, találós kérdéseket adtak fel egymásnak.

Az ilyen „tudományos” bandázások a gazda jelenlétében zajlottak, s mindig volt egy vagy két szóvivő, akik kezdeményeztek, a fogósabb kérdésekre is könnyen feleltek, értelmességükkel társaik közül kiemelkedtek. A bandázásokon szerzett tapasztalatok alapján születhetett meg az a gondolat, hogy egy-egy hasonló tudású parasztember a gyermekeiket is megtaníthatná a legszükségesebb tudnivalókra.¹⁵

Ha netán valaki furcsállná az ilyen szempontú tanítóválasztást, emlékeztetni szeretnénk, hogy az idő tájt a hivatalosan szervezett iskolák tanítóinak jelentős hányada sem rendelkezett megfelelő képesítéssel: „tanulást únt deákok, henye csavargók, elaljasodott borbélylegények, nyomorék katonák, szerencsevadászok, elrészegesedett aggok, kicsapott színjatszók között s több más gyülevész népben találjuk fel – tisztelettel említvén a tiszteletre méltókat – a haza polgárai nevelőinek veteményes kertjét”.¹⁶ Vagy: „ugyanabban az időben (1842-ben – Sz. V. L. megj.) találunk a tanyai iskolázás első nyomaira. A tehetősebb és egyúttal felsőbb iskolát is végzett gazdák magántanítókat fogadtak gyerkeik tanítására. Az ily tanító egy-egy elzüllött diákból, obsitos katonából került ki”.¹⁷ Ehhez képest a paraszttanító választásában sokkal kisebb szerep jutott a véletlennek, hiszen ismerték. A tanítóval szemben állított első követelmény a becsületesség volt. A rátermettség, tudás csak ez után következett.

Akik a pusztai „zugiskolába” járatták gyermekeiket, azok eleve megelégedtek azzal a tudással, amit a laikus tanító nyújtani képes volt. A többi tudnivalót a gyakorlatban, az állatok mellett, az eke szarvát fogva tanulták meg – írja többször idézett kútlóm, Zöldy Pál. Az iskolában tanultakkal és józan paraszteszükkel vezették gazdaságaikat.¹⁸

Szükségmegoldásról lévén szó, sem a szülők nem igényelték, sem a tanító nem törekedett arra, hogy az egyes korosztályokkal külön foglalkozzon. A tanítóra bízta, hogyan boldogul a vegyes korú, nemű, képességű, érdeklődésű gyerekekkel. Elég gondot okozott neki az elemi iskola tantervi anyagából kiszűrt „legszükségesebb” ismeretek megtanítása. Általános igény az írás, az olvasás, a számtani alapműveletek és a hittan oktatása. Ezen túl (de helyenként ezen belül is) annyit tanított meg – földrajzból, történelemből stb. –, amennyit tudott. Fontos igény volt ezzel szemben a hagyományos népi kultúra és tapasztalati ismeretanyag továbbadása.

Jóval nagyobb körültekintést tanúsítottak a tanító bérezését illetően. Tudnivaló, hogy a parasztember készpénzt ad ki a legnehezebben, így általános gyakorlat volt, hogy járandóságának tetemes részét természetben – élelmiszerekben, terményekben – kapta a tanító. Jóllehet ez helyenként és vidékenként változott, de úgyszólván mindenütt szerepelt benne a szalonna, a kenyér, a krumpli – ezt gyermeckenként az egész tanévre határozták meg –, emellett bizonyos összegű – rendszerint 1 korona – készpénz havonta, gyermeckenként. (A készpénzjárandóság

havi elszámolását az indokolta, hogy – mint korábban utaltam rá – a létszám csak a késő őszi, téli, kora tavaszi időszakban volt teljes, így a tandíjon néhány koronát meg lehetett takarítani, hiszen amelyik gyerek pl. októberben nem járt iskolába, az után nem kellett fizetni. A természetbeni járandóság azonban csorbíthatatlanul kijárt a tanítónak ezek után a gyerekek után is.) A járandósághoz tartozó egy-két petrence szalma tulajdonképpen nem a tanító jövedelme volt: ezzel fűtötte a tantermet.

A járandóság „leszállításában” nagyon racionálisak voltak: a szalmát egyszerre hozták, hogy kazalozni lehessen, a kenyeret hetenként, a szalonnát, krumplit szükség szerint –, ahogy a tanító igényelte. Ha elégedettek voltak a munkájával, a tanító számíthatott arra, hogy a disznóvágások idején hol az egyik, hol a másik gyerek hoz kóstolót, de év közben is gyakran küldött neki az egyik, vagy a másik gazdasszony néhány tojást, egy köcsög tejet, vagy kóstolót a frissen sült kalácsból . . .

A tanító életmódja paraszti szinten folyt: a „tanteremben” aludt, a subáján, vagy télen a reggeli fűtéshez bekészített szalmán, a kapott élelmiszerekből saját leleményessége szerint kosztolt, hét végén pedig hazament a családhoz a „madárlátta” kenyérrel, a terményjárandósággal, az esetleges kóstolókkal . . .

ZUGISKOLÁINK MŰKÖDÉSE EMPIRIKUS ADATOKON ALAPULÓ FORRÁSMUNKÁK ALAPJÁN

Az előző fejezetekben történt már utalás arra, hogy témánk végteleenül elhanyagolt területe a neveléstörténetnek. Kutatásaink során mindössze három olyan tanulmányra bukkantunk, amelyek szerzői élő adatközlők – az egykori zugiskolák néhai tanulói – visszaemlékezéseit használhatták kútfőnek. Közülük ketten, a már többször idézett Zöldy Pál és Bata Veronika a mi vidékünk: a Topolya, illetve Orom környéki (a múlt században ez utóbbi még Kanizsai szállások néven szerepelt), Lakatos Vince pedig a Kiskunhalas környéki tanyai-pusztai zugiskolákra vonatkozóan jutott sehol másutt fel nem lelhető információkhoz. A közölt adatok hitelességét kutatásaink során több alkalommal levéltári adatok – városi, illetve községi jegyzőkönyvek, iskolaszéki feliratok, folyamodványok stb. – is megerősítették. Egyrészt ezért, másrészt pedig mivel az említett tanulmányokon kívül nem bukkantunk olyan forrásra, amely részleteiben ismertetné a zugiskolák működését, tanítóit, mindennapjait, indokoltnak találtuk kivonatossan idézni ezeket a tanulmányokat. A bennük fellelhető hasonlóságok – egyes esetekben egybeesések – azt bizonyítják, hogy nem egyedülálló, elszigetelt jelenségről, hanem a korra és vidékre jellemző általános gyakorlatról van szó.

A TOPOLYA KÖRNYÉKI PARASZTISKOLÁK GYAKORLATÁBÓL¹⁹

A falusi szegénységhez tartozó laikus népi tanító keze alatt szállási földművesemberek szövetkezetszerű összefogásával létrehozott egykori parasztiskolák életét a magam tapasztalatából ismerem. Édesapám, Lőrik Péter, keze munkájából élő szegény ember volt; tavasztól ősziig bácskai, közelebbről topolyai parasztgazdák szállásain dolgozott, s mint egyszerű munkásra esett rá a gazdák választása, mikor a vidék gyakorlatának megfelelően a maguk elgondolása szerinti „iskola” szervezésére szánták magukat.

Volt úgy is, hogy egy-egy gazda bérszállásán laktunk, ahová éppen azért fogadták meg édesapámat, hogy egy személyben úgy is, mint tanítás, úgy is, mint tanító helyben legyen; ilyenkor úgyszólván benne éltem az iskolában. Máskor a községben laktunk, édesapám onnan járt ki a szállási iskolába, csak szombatonként jött haza; de olykor hét közben is kimentem hozzá üzenettel vagy hírt hozni felőle. Az is előfordult, hogy édesapám vasárnapi látogatását követően kivitt magával a szállásra, s egy-két napig nála vendégeskedtem. Felnővekedve, az első világháborúig édesapám mellett dolgoztam, nem ritkán közös kenyér-adónál, s ekkor is közvetlen figyelemmel követhettem munkáját, amint nyáron aratott, télen tanított. Az utóbbi években Topolyán történt ismételt rokoni látogatásaim során a magam emlékeit az egykori szállási iskolák még élő tanítványainak közlései alapján rendszeres gyűjtéssel egészítettem ki.

Topolya község a Szabadka–Újvidék közötti vasútvonal mentén fekszik. Központi helyzeténél fogva akkor járási székhely volt. Lakosságát magyar földművesek, kevés számú iparos, sok napszámos és kiterjedt határában nagyszámú, a távoli szállásokon lakó parasztgazda tette. A gazdák a saját kárukon tanulva jutottak arra a gondolatra, hogy ha már ők maguk nem tanulhattak, legalább gyermekeiknek meg kell tanulniuk minden elemi értékű tudnivalót. Így szervezték meg maguknak a szállási iskolát a paraszti életből kiválasztott tanítóval. Egy-egy napszámos akadt, aki vállalta a tanítást, noha szellemi kincse neki is kevés volt. A gazdák nem voltak igényesek, megelégedtek annyival, amennyit az előképzettség nélküli munkásemler nyújthatott.

Tanulságos a Szutyi István szállásán kialakult iskola tanítójának kiválasztásával kapcsolatos körülmények számbavétele. Az 1890-es évek elején Szutyi István parasztgazda éves tanyást fogadott. A tanyásnak öt apró gyermeke volt. Azok közül kettő már ismerte a betűvetést, a harmadikat pedig ráérő idejében és esténként tanítgatta a palavessző vezetésére; a másik kettőt olvasni és számolni tanította. A gazdának is voltak iskolaköteles gyermekei, és megkérte a tanyást, hogy az ő gyermekei is részt vehessenek az oktatásban. A tanyás ezután a gazda két

fiát is oktatta. A „kisiskolának” hamar híre szaladt a szomszédoknál. Egyik nap is, másik nap is jelentkezett egy-egy újabb szomszéd a gyermekével, hadd tanulhasson az is a többivel. Tíz-tizenkét gyermek is összegyűlt így a tanyás szobájában; mind tanulni akart. A tanyás kezdetben mindegyiknek külön-külön mutatta a betűket. Amikor látta, hogy így fáradtságosan megy a munka, a szék ülőkéjére írta krétával a betűket, szavakat, a széket ferdén állította, s a gyermekek arról olvasták le azokat. Később az asztal tetejét emelte le (levehető tetejű asztalok voltak), és arra mint táblára írta a számokat és mindazt, amit szemléltetni akart. Tavaszig tartott az iskolázás, valamit minden gyermek megtanult. Ezután a tanyás sorsa úgy alakult, hogy a községbe költözött. Jelenlétét azonban nagyon hiányolták a szülők és gyerekek. Összebeszéltek tehát a környező családok gazdái, és apró juttatások fejében rávették a tanyást a tanításra. Az a községből járt ki a gyermekekhez, és nem is minden nap. Hát ebből a szerény magból csírázott ki lépésről lépésre Topolyán az egyik szállási iskola.

„CSÁRDA” ISKOLA

Topolya község külterülete két nagyobb szálláscsoportra oszlik. Az egyik a községtől keletre, a másik délre fekszik. A 19. század végén a keleti csoport Lőrík Péter, a déli csoport Tölgyesi Pál személyében állapodott meg. Mindketten előképzettség nélkül állottak, csak néhány elemi osztályt végeztek. Egyedül értelmességükkel, rátermettségükkel emelkedtek ki az átlagképeségű szegény emberek közül. Hogy jól választottak, bizonyítja az, hogy több mint húsz télen át tanították a szállási gyermekeket a szülők teljes megelégedésére. Egy harmadik népi tanító, Kovács István, gróf Zichy János karkatúri uradalmában tanította a cselédség gyermekeit, amire képességéből telt. Kovács az uradalom alkalmazottjaként lábát törte, és csontjai olyan sikertelenül forrtak össze, hogy sánta maradt, és csak könnyebb munkát végezhetett. Igazi neve feledésbe ment, mindenki csak Sánta Pistának hívta, máig is ezen a néven emlegetik. Egyébként értelmes ember lévén, konvenciók fizetésének meghagyása mellett télen a béresek gyermekeit tanította, nyáron pedig a gazdaságban végzett egyszerűbb írásbeli munkát: a cséplőgépnél mint felíró, a raktárban mint átvevő stb.

Egy szállási gazda is akadt Mengyi Péter személyében, aki a téli hónapokon saját tanyáján nyitott iskolát, és tanította a környékbeli gazdák gyermekeit az írás és olvasás tudományára. Mengyi vállalkozása azonban csak helyi jelentőségű volt, és a tanításban nem érezte az elkötelezettséget; ha más dolga akadt, a tanítás szünetelt. Meg is bukott. Reisenrénél is találunk hasonló példát: „Ferenczi János kiterjedt bérgazdaságot folytatott, s tanítással a tél unalmának elűzése okából foglalko-

zott. (. . .) Akadt olyan is, ki maga nyitott iskolát, s fáradozásaiért terménybeli járandóságot vagy más élelmiszert kapott. Egyik télen ezen, a másikon ismét más vidéken apostolkodott a vándor tanító.”²⁰

A két megszervezett szállás csoport között, iskolai vonatkozásban nagy lévén a távolság, a közbeeső családok gazdák idővel egy harmadik iskolát szándékoztak beiktatni; megfelelő „tanerő” hiányában ez az iskola nem vert gyökeret. Két önkéntesen jelentkező tanító oktatási eredményeivel nem voltak megelégedve, a harmadik pedig az oktatás terhére a diákokat citeraszó mellett dalra és táncra tanította, ezért nem felelt meg.

A megmaradt két tanító azonban teljes megelégedésre működött. (Kovács mint uradalmi alkalmazott külön elbírálás alá esik.) Dicsérték őket, szerették a két talpraesett „pedagógust”. A náluk tanult gazdák családok férfikorukban is bizonyos büszkeséggel mondták: „Engem is a Péter bácsi tanított!” „Engem is a Pali bácsi tanított!”

A tanítóskodással a „tanító” tekintélye növekedett; a gazdák szívesen váltottak vele szót, tanácsát kérték egyes esetekben. Azok is tisztelettel néztek rá, akiknek nem adott igazat. Más is volt, ami a tanító tekintélyét növelte: az akkori közbiztonság növelése céljából csendőrkörök járták a tanyavilágot, és egyes szállásokon való megjelenésüket igazolniuk kellett. Az iskola is ilyen hely volt; a csendőrkör megpihentek, és a tanítóval elbeszélgettek.

A szállási iskola a tanév tartamában a fenntartók foglalkozásához igazodott. Az oktatás Szent Mihály napjától Szent György napjáig tartott. Kezdetben csak a kisebb gyerekek jártak iskolába, a nagyobbakat, akiket a gazdasági munkában, ha lövezetésre is, de használni lehetett, csak akkor engedték el, amikor már munkaereje nélkül is boldogultak. Télen, egészen a tavaszi munkák megindulásáig, teljes volt a létszám. Ekkor azonban a már valamire is használható diákok megkezdték az elmaradozást. A tavaszi munkák hajrájában ismét csak a kisebbek, a dolgozók még nem alkalmasak jelentek meg az iskolai órákon, húsvét után pedig, amikor már a kisebbek is kezdtek elmaradozni – csirke- és libapásztorok lettek – megtörtént a vizsga, mert a tanévet mégsem lehetett azzal befejezni, hogy a gyerekek elmaradoztak. Ekkor még egyszer megjelent minden diák, de nemcsak a diákok szorongtak az iskolában, hanem a szülők is. Minden diák vizsgázott. De vizsgázott a népi tanító is abból, amit a diákoknak nyújtani képes volt.

Bizonyítványt a szállási iskolában nem állíthattak ki. Ha valaki tovább akart tanulni, vagy valamilyen okból bizonyítványra volt szüksége, akkor azt a római katolikus egyházközség tantestülete állította ki. Az érdekelt diák kérelme alapján összeült az iskolaszék vizsgáztatóbizottsága, amely a megfelelő tananyagból mint magántanulót vizsgáztatta, és állította ki részére feleletei alapján a kiérdemelt bizonyítványt. Hogy a szállási iskolából kikerülő diákok közül tanultak-e felsőbb iskolában

tovább, arra nézve nincs adatunk. Feltevésünk szerint azonban ilyen eset nemigen fordulhatott elő, mert az a gazda, aki valamilyen oknál fogva az elemi tudnivalóknál többre kívánta volna taníttatni a gyermekét, alkalmat talált volna arra is, hogy a községi iskolába, képzett tanerőhöz járassa.

A népi tanítónak nagy gondot okozott az elemi osztályok teljes anyagának előadása. Minden a leleményességére, gyakorlati érzékére volt bízva. Legfőbb követelmény az írás, az olvasás, a számtanból a négy alapművelet és a hittan oktatása volt. A magyar történelemből és a földrajzból csak nagy általánosságban kellett a legszükségesebbeket előadni. A földrajzot térkép hiányában betanulták, és úgy mondták föl. Magyarország vármegyéit, nagyobb városait, valamint az öt világrész neveit azonban jól kellett tudniuk.

A tanítás megkezdése előtt minden szülő beszerezte ugyanazokat a könyveket és tanszereket, amelyeket a községi iskolában használtak; palatáblát, palavesszőt, irkát, s az ábécéskönyvtől a hatodik osztályos szükségletekig mindent. A tintásüveget kisebb-nagyobb orvosságos üvegek helyettesítették. Az íráshoz többen kékítőt használtak, mert az inkább kéznél volt.

Volt a tanítónak egy kézi számtankönyve, amelyet annak szerkesztője az önmagukat művelők számára állított össze. Csak a négy alapműveletet, a hármasszabályokat, a közönséges és tizedes törteket tárgyalta nagy alaposággal, magyarázó szövegekkel és kidolgozott példákkal. Az oktatórészt bőséges feladványsorozat követte, az egyszerű ember által is könnyen érthető, az életből vett témakörrel, mint pl. napszámok kiszámítása, állatok, termények adásvétele stb. Az oktatásra szánt anyag után válogatott „virtus” feladványok, fejszámolások következtek. A tanító ezt a könyvet forgatta; tanulnia kellett, hacsak nem akart szegényben maradni diákjai előtt.

A tankönyvekből ismerte minden osztály tananyagát, s azt úgy osztotta be, hogy ismétlésre is sor kerülhessen.

A bejelentett és az iskolában megjelenő diákokat egy krajcáros füzetben név szerint nyilvántartotta. Ez volt az osztálykönyv. A figyelemre méltó dolgokat ide írta be, és ebbe jegyezte be minden diák neve után a már kapott járandóságot, így mindig tudta, kitől mit kapott, és mi jár még. A bejegyzések vegyessége jól megfért egymás mellett.

A tanítási óra kezdetét közösen és hangosan elmondott ima előzte meg. Reggel a Miatyánk, délben az Úrangyala, délutáni kezdetkor a Hiszekegy. Ezzel egyúttal a katolikus vallás fő imáit gyakorolták.

A tanítási rend a következő volt. Voltak gyors felfogású értelmesebb tanulók. Ezeket a gyengébbek segítségére készítette, mert az volt a meggyőződése, hogy némelykor a gyermekszáj szavait előbb megérti a másik gyermek, mint a felnőttét. Az első osztályosok kezét vezetni kellett a palatáblán. Felírta a mintabetűket a nagytáblára, és a gyerekek onnan

másolták, írták, törölték, újraírták, míg csak elfogadhatóvá nem formálódtak. Számtanból a táblánál feleltek.

A gyerekek általában gyalog jártak iskolába, de goromba időben rászánta magát a gazda, hogy befogja a lovakat; télidőben egyik nap az egyik, másik nap a másik gazda vitte iskolába a maga és a szomszédok gyerekeit. Hazafelé azután már gyalog mentek.

A népi tanítóval működő szállási iskolákat sem a politikai község, sem a község területén lévő iskolák nem akadályozták, de nem is segítették munkájában: egyszerűen élni hagyták. Hiába volt az iskola elhelyezése, berendezése kezdetleges, tanítója szakképzettség nélküli, kifogást senki sem tett működése ellen. A fenntartó gazdákat és a napszámos tanítókat vállveregető elismerésben részesítették. Pedig, ha a dolgot vizsgálgatjuk, meg kell állapítanunk, hogy olyasmibe avatkoztak, amihez nem értettek, amire nem készültek. Igaz azonban, hogy munkájuk nyomán a szállási gyerekek új életre, a betűismeret csodálatos távlatokat feltáró, színes világára ébredtek. Így, amikor a népi tanító felemás állapotában a tanítást vállalva a nagyobb darab kenyérért harcolt, öntudatlanul is a haladás napszámosai közé tartozott.

Zöldy Pál személyes töltetű adataihoz itt az a megjegyzés kívánczik, hogy az illegális iskolák megítélésében ettől – pozitív és negatív irányban – eltérő utalásokkal is találkoztunk a levéltári kutatás során: Zenta városa például hosszú időn át támogatta a nem hivatalos tanyai iskolákat – elsősorban a helyiségbérlet átvállalásával –, a kanizsai és a martonosi tanács ugyanakkor az ilyen iskolák felszámolását, bezáratását kezdeményezte. Erről azonban részletesen a levéltári adatok ismertetésekor szólnunk.

A KANIZSAI SZÁLLÁSOK – MA OROM – ZUGISKOLÁINAK GYAKORLATÁBÓL²¹

1882-ben a kanizsai iskolaszék beadvánnyal fordult a Városi Tanácshoz, amelyben értesíti, hogy miután előző évben megszűnt a Felvég-középszállási ideiglenes osztály, a tanyavilágban *ismét zugiskola nyílt*. (Kiemelés: Sz. V. L.) Erről az iskoláról első kézből származó adataink vannak: Bata Veronika 1958-ban Oromról írt művelődéstörténeti dolgozatában még ennek az iskolának egykori tanulóját, az akkor 89 éves Lékó Sándort szólaltathatta meg. Lejegyzett visszaemlékezéséből megtudjuk, hogy ez az iskola a Körmöczy György-féle tanyán működött. Az oktatás a téli hónapokban folyt, körülbelül harminc tanulóval. A tanítás nyolc órákor kezdődött, és délután négyig tartott, közben – dél körül – a gyermekek elfogyasztották a magukkal vitt ebédet. Sem füzetet, sem könyvet nem használtak; az egyetlen tanszer a palatábla és a palavessző volt (meg az elmaradhatatlan nyúlláb a törlésre). Volt egy nagyobb tábla,

erre a tanító felírta a betűket, szavakat, ezt a gyerekek a palatáblájukra lemásolták. A számolásra nemigen vesztegették az időt. (Az is lehet, hogy a tanító nem tudott számolni?!) A fegyelem nem volt túlságosan szigorú, bár a vessző elég gyakran használatba került. A tanítás a tanya nagyszobájában folyt, amit kemencével fűtöttek; a fűtéshez minden gyerek után egy-egy kocsirakomány szalmát vittek a szülők. A tandíj havi egy forint volt gyermekenként.

Ugyanebben a dolgozatban találunk utalást egy másik, az 1890/91. évben működő zugiskoláról is. Az adatközlő ezúttal néhai Kovács (Bajusz) Péter nyugdíjas. Ez az iskola a Csantavéri (mai Nagy) út 94. szám alatti házban nyílt. A tanító itt Kovács János volt. Ebben az iskolában már ábécéskönyvet használtak, írni, olvasni és számolni is tanultak, de bizonyítványt (természetesen) itt sem adtak. A következő évben ugyanezen az úton „félkezű” Zsoldos János nyitott iskolát, nagyjából az előző iskolánál leírt körülmények között. És ez volt az utolsó oromi zugiskola, mert 1892-ben a Csantavéri úton (ma Nagy út), a Harmath Mihálytól kisajátított telken építeni kezdték az első oromi iskolát, amit sokáig Harmath-iskolának hívtak az itteni nép.

Itt kell szólni arról, hogy Kanizsa határában már jóval előbb is nyíltak zugiskolák, ezekről azonban csak közvetett utalásokból tudunk. Az első dokumentálható zugiskola a kanizsai határban 1852-ben működött Tető Kis-Hegyesen (ma Oromhegyes – Trešnjevac).

NÉHÁNY ADAT A KISKUNSÁGI ZUGISKOLÁK GYAKORLATÁRÓL²²

A módosabb gazdák gyerekei a városban (Kiskunhalason – Sz. V. L. megj.) lakó nagyszülőktől jártak iskolába; a szegényebbeknek meg kellett elégedniük azzal, amit a pusztai iskola nyújthatott nekik. A zsanai zugiskolában 1910-ben még „parlagi tanító” próbálta tudománnyal megtölteni a kicsi kun parasztkoponyákat. Ez a „parlagi” jelző Lakatos Vince egyik adatközlőjétől, Miklós Illés Vendelnétől származik: „Nem igazi tanító vót, csak olyan parlagi tanító. Jól tudott írni, olvasni, számolni . . .

Lehetett leszerelt őrmester, vagy valami iparosféle. Parasztgúnyába járt, ott aludt az iskolának nevezett szobában a kemencepadkán. Nem szeretett mosakodni; a vályúnál lötytyentette le az arcát.”

A kétszobás kertes tanya egyik szobáját adta ki a gazda iskolának. A gyerekek Szent Mihály napjától Szent György napjáig jártak iskolába, a tanítónak minden gyerek után 1 szakajtó krumplit, 1 petrence szalmát, 1 kenyeret meg 1 koronát adtak a szülők. Télen a gyerekek hozták a disznóvágásból a kóstolót.

Olvasni mindenki megtanult nagyon szépen. Írni, számolni – amennyi egy tanyai parasztnak kell. Még 17–18 éves legények, meg

lányok is eljártak az iskolába, de a tanító ezekkel is úgy bánt, mint a kisebbekkel: ha rosszul viselkedtek, ezeket is lehajoltatta a padra, föl a szoknyát! Volt egy nádpálcája, azzal vert a csupasz farukra.

Nyáron a tanító eljárt napszámba, vagy elszegődött nyárára a tehenek mellé. Mikor előregedett, a majsai templom előtt koldult.

A Debeáki tanyán, Mészáros Antalné adatközlő szerint, hasonló volt a gyakorlat. Itt főleg a fiúk jártak iskolába, a lányok nem: „Azt mondta apám: minék az nekik?”

Itt a tanító kosztjáért tanított: minden gyerek után egy-egy ebédet hozott a nagyobb testvér vagy a szolgáló délben.

Szemelvényeink sorát zárjuk egy újabb idézettel a *Vasárnapi Újság* korábban idézett cikkéből, amely az összefogást dicséri, amely a pusztákon iskolát teremt:

„Ennek a szép egyetértésnek és józan meggondolásnak pedig az lesz rövid időn a gyümölcse, hogy a világhírű alföldi pusztákon nem csak izmos, deli, sugár legények, hanem egyszersmind olyan értelmes, okos emberek teremnek, a kiket nem a pandúrok, sem a zsandár, sem a statarium tart vissza a rossztól, hanem tulajdon belátása vezérel a jóra; s nem adunk neki nagy időt, hogy e részben is hírnevet szerezhessen magának az alföld külső népe, mert vajmi nagy dolog az, ha az ép, edzett test és világos ész egyesül a jóra.”²³

IRODALOM

Berauer József: *A Kalocsa-egyházmegyei rom. kath. népiskolák története*. Kalocsa, 1896

Dongó Ferenc: *A martonosi egyházközség története*. Martonos, 1976

Dudás Gyula: *Az oktatásügy története Bács-Bodrog vármegyében*. Zombor, 1902
Évkönyve a Kalocsa érsekmegye népiskoláinak és tanüggyel foglalkozó egyéneinek. 1890

Fridrich Tamás: *Bács-Bodrog vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszerű leírása*. Szeged, 1878

Kiss Áron: *A magyar népiskolai oktatás története*. Budapest, 1881

Köte Sándor: *Közoktatás az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918)*. Budapest, 1975

Köte Sándor: A közoktatáspolitikai alakulása a dualizmus időszakában (In: *100 éves a kötelező népoktatás*). Budapest, 1968

Mészáros István: *A magyar nevelés története 1790–1849*. Budapest, 1968
Magyar pedagógiai lexikon. Budapest, 1933

Pálinskás József: *Walter magisztertől a tudományegyetemig*. Újvidék, 1984

Lakatos Vince: *Mécsvilágnál* (Jegyzetek a tanyai népoktatás évszázadáról). Budapest, 1979

Pedagógiai lexikon I–IV. Budapest, 1976–1979

Ravasz János és mások: *A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában*. Budapest, 1961

Szöllősy Vágó László: *Iskoláink krónikája* – Fejezetek a kanizsai oktatásügy történetéből. Kanizsa, 1991

Zöldy Pál: *A laikus néptanító intézmény*. Etnographia, 1961. 1.

KÖNYVTÁRAK ÉS LEVÉLTÁRAK:

- Arhiv Vojvodine, Sr. Karlovci
- Matica srpska Könyvtára, Újvidék
- Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest
- Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest
- Somogyi Könyvtár, Szeged
- Történelmi Levéltár, Szabadka
- Történelmi Levéltár, Zenta
- Városi Könyvtár, Szabadka

JEGYZETEK

- ¹ Az óriás fokú elnéptelenedés a középkor elejére emlékeztető viszonyokat teremtett a föld adásvételében: nem a terület nagysága és minősége, hanem a rajta élő munkaerő adta meg a birtok értékét. És lévén ez a vidék jórészt lakatlan, értéke nagyon alacsony volt. A gazdasági érdekek földművelőket és kézműveseket, a védelmi szempontok pedig (az országhatárt a Tisza folyó képezte) fegyverforgatásban jártas határőröket igényeltek. Mindkét érdek az újratelepítés mellett szólt.
- ² Pálinskás József: *Walter magisztertől a tudományegyetemig*. Újvidék, 1984, 35. l.
- ³ *Ratio Educationis totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas* (A nevelés és az egész oktatásügy rendszabálya Magyarországon és kapcsolt tartományaiban)
- ⁴ Idézve Ortutay Gyula *Az iskola nevelési szerepe parasztságunk kultúrájában* című tanulmányából. *Etnographia*, LXXIII. (1962)
- ⁵ *Ratio Educationis Publicae totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias adnexas* (A köznevelés és a művelődésügy átfogó rendje a Magyar Királyságban és kapcsolt tartományaiban)
- ⁶ Pálinskás József, i. m., 60–61. l.
- ⁷ Boros György és mások: *Horgoš 1772–1978*. Horgoš, é. n.
- ⁸ Ravasz János: *A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában*. Budapest, 1961, 98. l.
- ⁹ *Eötvös József válogatott pedagógiai művei* – Miniszteri jelentés a népoktatás helyzetéről, 1870
- ¹⁰ Dr. Stuckner Jánost idézi Ortutay Gyula, 4) alatt feltüntetett tanulmányában
- ¹¹ Magyar Tanítóképző, 1895/X. 80–83. l.
- ¹² Reizner János: *Szeged története*, II. 55. l., illetve III., 292. l.
- ¹³ *Pesti Napló*, 1855. márc. 17.

¹⁴ *Vasárnapi Újság*, 1855/92–94.

¹⁵ Zöldy Pál: A laikus néptanító intézmény – Adalék a dél-alföldi paraszttársadalom történetéhez. *Etnographia*, Budapest, 1961. 1.

¹⁶ Zsoldos Ignác: *Nevelésünk hiányai*. Buda, 1836, 41. l.

¹⁷ Reizner János, i. m., 292. l.

¹⁸ Zöldy Pál, i. m., 99. l.

¹⁹ Zöldy Pál idézett műve alapján

²⁰ Reizner János, i. m., 292. l. (1842. évi adat)

²¹ Bata Veronika: *Orom kultúrtörténete* – kézirat; idézve: Szöllősy Vágó László, *Iskoláink krónikája*. Kanizsa, 1991

²² Lakatos Vince: *Mécsvilágnál* (Jegyzetek a tanyai népoktatás évszázadáról). Budapest, 1979, 22–25. l.

²³ *Vasárnapi Újság*, 1855/92–94.

A levéltári kutatásokban Szöllősy Vágó Veronika nyug. könyvtáros volt a munkatársam.

(A Magyarságkutató Tudományos Társaság 1996. évi kutatása keretében készült tanulmány az Illyés Közalapítvány támogatásával)

HÁBORÚ ÉS EMLÉKEZÉS

A világon utazva a ma már egykori Jugoszláviában dúló háború kezdetéről és menetéről beszéltem és írtam. Az „új Jugoszláviáról”, torzulásairól sok minden elhangzott, és még több mondanivaló van róla. A háborús bűnösöket a nemzetközi bíróságok valószínűleg majd elítélik, bár nehéz elképzelni, miként fogják kiadni őket azok az országok, amelyeknek az állampolgárai: legelőször a rezsimeket kell megdönteni, amelyek ezekben az államokban uralkodnak. A háború következményeit a népek és az egyének fogják megszenvedni: mi, valamennyien együtt, egymástól elkülönítve.

A háború, amely még tart, nem jellemezhető egyformán minden korban. Állami háborúként kezdődött, Milošević hatalmi rendszerének az a döntésével, hogy megtámadja Szlovéniát és Horvátországot, a Jugoszláviáról, a jugoszláv egységről vagy széthúzásról, a föderalizmusról, a nacionalizmusról alkotott különböző felfogások ütközéséből. A Bosznia-Hercegovina elleni támadások, amelyeket a szerb katonaság kezdett, majd az úgynevezett Herceg-Boszniában a horvát katonaság folytatott, többnemzetiségű jelleggel ruházta fel a háborút. A boszniai összetűzések a többi között a polgárháború jellegét öltötték magukra. Egészében a háború nem vallásháború, de egy olyan térségben, amelyre a keresztény szektákra szakadás – a bizánci–latin és a pravoszláv–katolikus szakadás –, valamint a kereszténység és az iszlám szakadás a jellemző, a különféle vallások többek között olyan gyűlöletet hintettek el, amely megmaradt, és amelynek nem szűnt meg a hatása.

A II. világháborúban lezajlott véres vallási, nemzeti, ideológiai és egyéb leszámolások nyomot hagytak az emlékezetben: a háború, legalábbis részben, a második világháború folytatása. A szintérre visszatértek az usztasák meg a csetnikek, ideológiájuk és kizárólagosságaik. Az emlékezés háborújáról van szó. Akár Kelet-Európa más térségeiben is, meghatározott mértékben itt is folytatódott a hidegháború: az egykori

bolsevikok könnyen nacionalistákká vedlenek, szigorúan bezárkózva a sztálini és fasiszta merev gondolatrendszerekbe és magatartási rendszerekbe, könnyen cserélik fel az egyiket a másikkal.

A háborút megkezdő katonaság is időről időre változott. A Szlovéniával kapcsolatos viszonylagosan enyhe beavatkozás idején a szerencsétlen „Jugoszláv Néphadseregben” akadtak olyanok is, akik őszintén meg szerették volna őrizni Jugoszlávia határait. A horvátországi háború alatt a hadseregből kizárták a horvátokat meg a szlovéneket. Bosznia-Hercegovinában a hadseregből kirekesztették a muzulmán bosnyákokat, a macedónokat, és természetesen az albánokat meg a többi kisebbséget. Ezután a támadókat egyre inkább hatalmába kerítő őrjöngésben eltávolították azokat a szerb és Crna Gora-i tiszteket is, akik nem osztoztak a vezérek rögeszméiben és agyrémeiben. Így, mindennek ellenére, a hadsereg összetétele is megváltozott: szedett-vedett „félkatonai” egységek csatlakoztak hozzá, a parancsnoki karba meghatározott számú bűnözőt és gyilkost vettek fel. Boszniában a szoldateszka arrogánsan kitzúzte a hagyományos nacionalista emblémákat. Ilyen etnikai és ideológiai tisztogatások után többé már nem beszélhetünk ugyanarról a Jugoszláv Néphadseregről, amelyhez a horvát katonaságot vezető bosnyák tisztek és előljárók is tartoztak.

Valóban nehéz definiálni a volt Jugoszláviában dúló háborút: az egyik időszakra vonatkozó definíció nem érvényes a másik időszakra. A külföldi intézmények és megfigyelők megfogalmazásai kétértelműséggel telítettek: felcserélik és kiegyenlítik a támadókat és a megtámadottakat, az ostromlókat és az ostromlottakat, a szankciókat és az intervenciókat, a tárgyalásokat és a dialógusokat, a fegyverszünetet és a békét.

Nem kívánom megismételni az elmondottakat és a látottakat, hogyan és hol mennyi gyilkosság, erőszakolás történt meg „etnikai tisztogatás”, hol létesítettek koncentrációs táborokat. Ezt eddig még senki sem magyarázta meg teljesen, és számomra pillanatokra úgy tűnik, hogy szinte megmagyarázhatatlan. Bosznia-Hercegovina úgy elvérzett, mint senki más a délszlávok történelmében: sokkal inkább, mint a horvátok ebben az utolsó balkáni háborúban, sokkal inkább, mint a szerbek abban a második világháborúban, amely a Horvátországban élő szerbjeinkben a legszörnyűbb emlékeket hagyta. Idő kellett ahhoz, hogy a volt Jugoszláviában és másutt is megcáfolódjanak a „fundamentalistákról” szajkózott propagandahazugságok: a százezres áldozatokról szóló számat már felülmúlták, közeledtek a második százcezerhez; egymillió menekült hagyta el az otthonát, készülődött a második millió kiűzése. Nem jelentkezett egy új Šantić, hogy feljajduljon: „Maradjatok!” Nem is jelentkezhett: mert az, aki maradt, áldozattá vált. A költő emlékművét ledöntötték, sírját meggyalázták szülővárosában. Az értelmiségi körökben – amely igen gyakran frusztrált és provinciális – kevesen akadnak, akik a humanitást a nacionalizmus fölé helyezik. A primitív

szelleműek ezt hazaárulásnak tekintik. A nemzeti kultúrának azon a területén, amely a nemzet ideológiájává fajul, könnyű kibúvókat és mellébeszéléseket találni. Itt rejlik a kezdet és a vég miatti bűnösség ropant nagy hányada.

A szerb értelmiségiekre bízom, hogy szólaljanak meg a „Nagy-Szerbia” nevében kiagyalt és elkövetett számos, súlyos bűntettéről, mint ahogyan a szerb kultúra hagyományában a kritikus elmék megszólaltak: Svetozar Marković vagy Jovan Skerlić, Marko Ristić vagy Bogdan Bogdanović. A népet, amely múltjában becsületesen és bátran harcolt fennmaradásáért, történelmében először berántották és betaszították egy szégyenteljes háborúba, Crna Gora-i testvéreivel együtt. Megengedhetetlen azonban a tragédia következményeit szenvedő népet azonosítani azokkal, akik ezt a gonoszságot megparancsolták és végrehajtották, tegnap Pavelić Horvátországában, ma meg Milošević Szerbiájában. Mérje le mindenki a maga oldalán vétkességét és felelősségét.

A magam szemszögéből figyeltem mindazt, ami történt, senkivel sem azonosulva, kivéve a vukovari és a mostari áldozatokat. Az úgynevezett „Herceg-Boszniában”, ahol születtem, és amely számomra az egyetlen és egységes Bosznia-Hercegovina alkotó része volt és marad, vért ontottak. Mostart először a szerb támadók árasztották el gránátokkal. Mindhárom vallású nép vérzett, meg azok is, akiknek a számára a vallás nem fontos. A horvát katonaság egy része, amely kezdetben a „hazai föld” védelmére kelt, kegyetlen hódítóvá fajult, egy rossz szokást és egy rossz politikát követett: fekete egyenruhát öltött, és usztasa harci dalokat harsogott. A Neretva-parti városból elsőként a mostari szerbeknek kellett távozniuk, függetlenül attól, hogy egyáltalán kapcsolatban álltak-e a gonosztevő szerb századokkal (az esetek többségében nem álltak velük kapcsolatban). A muzulmánok az igazságtalanság, elűzetés, gyilkolás, rablás legsúlyosabb áldozataivá lettek a gabelai helikopter-állomáson és Dreteljben. A Neretva bal partján olyan kálvárián mentek keresztül, amilyent nemigen lehetett tapasztalni ezen a vidéken, amely múltjában sok mindent megélt. A nőket, gyermekeket, öregeket, akik nagy nehezen megmentették az életüket, a „harcosok” dölyfösen bugris kutyáknak nevezték, és úgy tekintettek rájuk, mint a nációk a zsidókra. A livnói mecsetet a földdel tették egyenlővé. Lerombolták a régi hidat: lerombolóját elnökileg tábornokká léptették elő. Olyan bűncselekményeket vittek végbe, amelyeknek a többi között számos ártatlan horvát is áldozata lett magában Hercegovinában, de főleg Közép-Boszniában.

A bosnyákok nem feledhetik el, és nem bocsáthatják meg mindazt, amit ellenük elkövettek. Ha a térdre hullás és az ima nem csupán a hit és a szertartás jelképe, hanem a vezeklés és az együttérzésé, egyike szeretnék lenni azoknak, akik letérdelnek, és megbocsátást kérnek muzulmán testvéreinktől, a hívőktől és hitetlenektől: kíséreljék meg legyűzni magukban a gyűlöletet és a bosszúszomjat. A gyűlölet és a

bosszúszomj sokáig az emlékezetben marad, és végül ismét gonoszsággá válik. Hazánkban a háború, mint említettük, az emlékezetből fakadt. Folytatnunk kell az életet ezen a közös területen. Nincs a világon más hely számunkra, senki sem fog adni, és nem is adhat új helyet. Kövessük az embereket, a legjobbakat közülünk, akik ezúttal is, akár az elmúlt háborúban is, mindennek ellenére megőrizték értelmüket és humanitásukat. Ennyi baj és szerencsétlenség után remélhetjük, hogy a jövő egy kis boldogságot is hoz nekünk. Megérdemelték közülünk azok, akik a legtöbbet szenvedtek, és még mindig szenvednek.

Muzulmán származású bosnyákjaink között mindig voltak olyan elmék, akik értelmesen és tartózkodva tekintettek a muzulmán világ alternatívájára: *korszerűsíteni az iszlámot vagy iszlamizálni a modernitást*; az egyik a másikkal nehezen egyeztethető, a leggyakrabban kölcsönösen kizárja egymást. Választani, dönteni kell önmagunkon belül, az egyén és a nép tudatában. A világtörténelem tapasztalatai szerint a laikus közösségek előnybe kerülnek a vallási közösségekkel szemben. Teljesen érthető, hogy bosnyák muzulmánjaink – a rajtuk ejtett súlyos sebek után – identitásuk erősebb igazolásait fogják kutatni. Bízom benne, hogy a legelőrelátóbbak közülük válaszokat találnak az említett alternatívákra. Sikerük lesz a záloga az együttélésünknek, amelyet közösen kell keresnünk mindazok után, ami megtörtént, amit a nemzetek és vallások nevében az esztelenek követtek el.

HORNYIK György fordítása

SZÉKELYEINK A SZÁZADFORDULÓN

HELYZETKÉP

A századfordulón Hertelendyfalva a nyomor ellenére is a rendeződés benyomását kelti. A bukovinai módra épült házak helyére nagyobb, vert falú házak épülnek, befásítják a falut, mozgalom indul a két templom felépítésére.

Mindez új terheket jelentett a telepeseknek. A fennmaradt egyházi jegyzőkönyvekben rendkívüli adókra, véget nem érő adománygyűjtésekre akadunk. Századunk első éveit a szűnni nem akaró követelésekről jegyezték meg a hertelendyek. A falu vajdaságának mondható arculata már ekkor kialakult. Egy-egy „behúzott” – kerítés mögött épített –, rakófából készült faház őrizte a régi táj emlékét. A falu szabályos utcái, fasorai, járdái a település irányított jellegét, az itteni építkezési módot tükrözik.

A templomok alapkőletétele 1901. szeptember 24-én, ünnepélyes keretek között történt. Báró Dániel Ernő és Jablanovszki Miklós szolgabíró mondtak beszédet, melyekben a kormány bőkezűségét méltatták, szorgalomra és kitartó munkára hívták fel a telepeseket. A falu képviselői közül magyarul Lenhardt Ferenc, a falu első tanítója, szlovákul Zatkalik evangélikus lelkész mondtak köszönetet. A telepítő Thomka lelkész ekkor már kifejezett opposícióban volt a hivatalos közegekkel, nyilvánosan nem szerepelt. A templomban elmondott beszédei, egy-egy családi levél sejtetik a rebellis magyar fájdalmait. Csak rokonainak írhatott nyíltabban a telepes falu pénzalapjainak kezeléséről, a hatvanhetes körök kiközösítő magatartásáról, a székelyek elhanyagolásáról; a helyi jegyző, Szabadkai-Berger Ignác közismert machinációiról.

A földművelésügyi miniszter Darányi Ignác által biztosított 24 000 korona nem bizonyult elegendőnek a templomok befejezéséhez. A jegyzőkönyvek újabb adománygyűjtésekről tanúskodnak az 1902-ben történt felszentelés után is.

Hertelendyfalva községben épült
testvér protestáns egyházak két templomának

1902. évi szeptember hó 28-ik napján

megtartandó

FELSZENTELESI ÜNNEPÉLYÉRE

van szerencsénk tiszteletteljesen meghívni.

Kelt Hertelendyfalván, 1902. évi szeptember havában.

A rendező bizottság.

A templomok, az iskolák és a községháza felépítésével a falu főtere elnyeri mai körvonalait, a mai park – valamikori templomkert – fáit is ezekben az években ültették. A felszentelés alkalmából nyomtatott meghívókon láthatjuk a templomteret – ma a XII. vajdasági brigád tér – a telepések egy csoportját és a falu képviselőit.

Az 1884-ben induló iskola hatosztályos elemi iskolává fejlődött a század első éveiben. A falu életében betöltött szerepe miatt érdemes legalább vázlatosan ismertetni fejlődését. 1884-ben egyosztályos a telepessiskola. Mindhárom nép telepesei egy osztályba járnak. A tanítás magyar nyelven folyik. A szlovák és német tanulók heti két órában részesülnek anyanyelvi oktatásban. 1885-ben felépül a második iskolaépület, és megnyitják a második osztályt. A következő években harmadik, majd negyedik osztály nyílik. Az első évben az első és második osztályban 90 tanuló, a harmadik, negyedik és ötödik osztályokban 94 tanuló, összesen 184 tanuló látogatja a Hertelendyfalvi Magyar Királyi Állami Elemi Iskolát. Az 1894/95-ös iskolaévben már 86 tanuló látogatja az első osztályt. A külön első mellett létezik egy összevont első–második tagozat. Az 1899/1900-as évben már 312 tanulója van öt tagozaton az iskolának. Teljes adatok az 1906/07-es iskolaévből maradtak ránk. Ebben az évben az első osztályban 82, a második leánytagozaton 66, a fiútagozaton 69, a harmadik osztályban 65, a negyedikben 62, az összevont ötödik–hatodik osztályban 41, összesen 385 tanuló látogatja az iskolát. Az anyakönyvek aránylag jó látogatottságról tanúskodnak. Ebben az iskolaévben még három iskolaépület épült. Az úgynevezett ismétlőiskola, vagyis a felső tagozatok 1900-ban nyíltak meg. Ezek a tagozatokon mezőgazdasági ismereteket adtak elő.

A tanügyi hatóságok nagy gondot fordítanak a telepessiskola fejlődésére, és elvárják, hogy egész szellemével a magyar állameszmét szolgálja. A rossz hírnek örvendő, ún. magyarosítás évei ezek a Monarchiában. Az oktatásban is kierőszakolt államnyelv a nem magyar nemzetiségűek fokozatos bezárkózásához vezetett. Nemzeti kultúrát hívebben ápoló felekezeti iskola nem létezett Hertelendyfalván. A Gromon Dezső-féle Magyar nyelvterjesztő Egyesület afféle patrónusa a telepessiskolának.

A helyi lapok túlfűtött, magyarkodó szelleme a nemzetiségek áldatlan helyzetéről tanúskodik. A Határőr helyi lap 1894. augusztus 12-ei száma vezércikkben javasolja, hogy „magyar tanító csak az lehet:

- a) ki képesítését állami tanintézetben nyerte;
- b) aki a magyar nyelvet jól beszéli, és írásban tökéletesen bírja;
- c) akinek hazafiasságához, az intézetben tanúsított magatartásához kétség nem fér”.

Ugyanennek a lapnak 1900. június 24-ei száma így támadja az antalfalvi (kovačica) felekezeti iskolát: „A családi tűzhely természetes befolyásának a csökkentésére – figyelmeztet a szerencsétlen cikkíró – az iskolának még van egy nagy feladata s megvan hozzá az eszköze is.” Ezt az „eszközt”, a magyar állameszme szellemében komponált tantervet, ennek utasításait Hertelendyfalván is használták, de nem nagy eredménnyel. Mindenki megmaradt annak, ami volt, mint ahogy ez már lenni szokott. A beolvasztási politika egyedül biztos eredményc, a nemzeti struktúrák leépítése „sikerrel” járt ott is. A legrosszabb a szlovákok szociális mozgékonyasága volt. Ezek konzerválták legjobban a paraszti

életformát. A hivatalos törekvések inkább az intelligencia soraiban jártak némi eredménnyel. Ezek közül valók a magyarosított nevűek, vagy magukat átmenetileg magyarnak vallók. A nép megmaradt nyelvén, szívében hordva a szokott utálatot az uralkodó nemzet minden erőszaka iránt. A magyarosítás évei a szlovákok legrosszabb emlékei közé sorolhatók ma is. Ma is kézlegyintéssel kezdik erre vonatkozó emlékezéseiket. „Magyar vagyok, magyarnak születtem – ezt kellett tudni, ezt kellett szavalni, ha jött a tanfelügyelő.” A rendszerint így kezdődő beszélgetések azonban csakhamar az iskola jó tulajdonságaira terelődnek. A szigorára, a következetességére. Különösen a szigorát emlegeti mindhárom nép öregebbje. Az volt ám az iskola – mondogatják ma is. Az megtanította a gyerekeket emberségre. A méltatások azonban csakhamar a vesszőre terelődnek, mely velejárója volt az akkori oktatásnak, nevelésnek.

Balról az első Zatkalik evangélikus lelkész, középen csizmában Ömböli István református egyházgondnok, majd Szabadkai Berger Ignác jegyző és Thomka Károly

Az első tanítók szinte gyermekként kezelték a telepeseket. Tekintélyük szokatlanul nagyra tűnik a mai összehasonlítások tükrében. A pap és a tanító ők irányították a népet, a falut – erősítgetik ma is a hertelendyek, és gyorsan hozzáteszik, hogy a jegyző a hatalom, és nem a nép embere volt. Ez a megbecsülés azonban inkább az első tanítókra, papokra vonatkozik, akik valóban úttörő munkát végeztek. Alakjuk és talán az egész iskola története feldolgozásra vár. Keveset tudunk eddig a telepés Vajdaság néptanítóiról, akik életüket építették bele ebbe a közép-európai színezetű valóságunkba. A tanítók és a papok voltak a mindenesei a különféle tájakról ide telepített elődeinknek. Keveset írtunk eddig vajdasági vonatkozásban a nemzet napszámosairól. Feledésbe megy lassan a tujafás iskolák tanítója, aki áldásos munkája mellett ráért a nép ügyével, bajával, gondjával foglalkozni. Hozzá fordultunk majd mindenért – mesélik a legöregebbek –, mert még a földművelésben is jó tanáccsal látott el bennünket. Folyamodvány, kérvény megírása, panasztanácskozás a tanítónál történt. A jegyzőhöz a község-házára csak akkor mentek, ha muszáj volt. A tanító úgy ismerte a falut, mint a tenyerét. A pálcás dereses iskola emlékeiből a megbecsülés hangja cseng ki. Sokoldalú küldetést vállaló alak sejlik valamennyi emlékezésben.

Az adásvételi szerződések nagy részén aláírás helyett keresztek találunk. Ezek a keresztek ezután tűntek el. Az itt nevelkedett nemzedék rendszeres oktatásban részesült. Kultúrszintje, írástudása, olvasottsága szembeötlő haladást mutat. Ez az ugrásszerű fejlődés az iskola eredménye elsősorban. Ebben kell látni a moldvai járom szorításaiban vergődő székelység jobb sorsát az Al-Dunán. Az új sors, bár rosszabb volt a vártnál, felemelkedést jelentett. A volt határőrvidék gazdasági és műveltségi szintje magasra felülmúlta Bukovinát, Moldvát. Nagy kárpótlás volt ez a tiszavirágéletű telepessorsért.

Ott a papok voltak egyedüli pásztorai a népnek. Itt egy jól felszerelt állami elemi iskola, lelkes tanítók védtek ügyüket. Nagy dolog volt ez akkori életükben.

A negyvennyolcas körök, ha nem is a leghathatósabban, de támogatták ügyüket. Olvasókört tart fenn a faluban, tanfolyamokat rendez, hitelszövetkezetet nyit a függetlenségi párt, és ellensúlyozza, ahol lehet, a hivatalos közegek mulasztásait. Mindez együtt eredményezte felemelkedésüket. Jövőjük helyesebb látását az iskola segítette elő, a tanítók a lelkükön viselték ügyüket. A tanítás munkája mellett ráérték az első tanítók szellemi néprajzukkal foglalkozni, cikkezni a magyar nyelvőrben, nyelvük akkori állapotáról, varrottasaikat ápolni, biztatni őket az új haza gyorsan változó világában. Helyzetük gyors alakulására kellett értelmesen reagálni, a rétegeződés folyamatában beálló változásokra kellett őket előkészíteni. Ezt a munkát nem a magas kincstár, nem a telepítőbizottság missziói végezték. Ilyen szempontból külön figyelmet

érdemel az első tanítók munkája. Különösen az elemi felső tagozatain és a negyvennyolcas olvasóköriben kifejtett tevékenységük. A felső tagozatokon részesülnek a telepések korszerű mezőgazdasági oktatásban. Itt számolják fel a külterjes gazdálkodás tarthatatlan maradványait. Ennek köszönve közelítik meg a telepések már a századfordulón a vidék gazdasági és kulturális szintjét. A telepesiskola akkori népességének mintegy 40%-a magyar. Ezekben az években az iskolában a következő tanítók működtek:

1. Lenhárt Ferenc 1884–1919
2. Szilvási V. Irma 1895–1899
3. Augusztá Anna 1896–1917
4. Pethes Irén 1898–1912
5. Huszár János 1898–1900
6. Morán Sarolta 1900–1910
7. Ifj. Lenhárt Ferenc 1902–1915
8. Thomka Kálmán 1904–1914

A telepések itt részesülnek először iskola előtti nevelésben, oktatásban. Újdonság volt ez számukra. Az óvodát a szlovákok és németek látogatták inkább. Az iskola jelentőségét, az itt folyó munka minőségét valamennyien kiemelték. Bukovinában tanítómesterek, itt okleveles, rendes végzettségű, rendezett életű tanítók végzik az oktatást korszerűen felszerelt iskolában.

A később bekövetkezett elszegényedésük a telepítés gyengeségeivel, az megszokottnál magasabb szaporulatukkal magyarázható. Ennek könnyebb elviselésére is az iskola, a tanítók készítik fel őket. Az iskolát elvégzők aránylag magabiztosan, találékonyan viselkednek, helyezkednek. A vidék hason sorsú lakosaihoz közelednek. A századelő éveiben épp a közös sors érzése ellensúlyozta a három nép telepeseinél a mesterségesen táplált elkülönülést, tette könnyebbé a felülről érkező politika elviselését. Ami az itt élő népeket illeti, megfértek volna szépen mindig, ha ez nem lett volna ellenére a hivatalos törekvéseknek, hisz egybekovácsolta őket a táj védelme, a vizek lecsapolása, a gátak, a csatornák építése, az elemi csapások elleni harc, az élet emberiesebb arculatának a formálása.

Akkori életérzésükre a népi élet, a folklór elemzése vethetne több fényt. A visszabirtokosítás csak erősítette a hagyományt. A házi úton művelt birtok volt az alapja ennek a még mindig öntörvényű életnek. A székely telepések még mindig maguknak termelnek. A termény piaci értékesítése inkább szükségből eredő, mint betervezett jelenség. Terménytöbbletről aligha eshet szó az adásvételi szerződés éveiben. Kéthárom hold parti földre szorítkozó földműveléssel próbálták biztosítani a szűkös megélhetést. Az első nemzedék munkaerjét maximálisan lekötötte a réti földek feltörése, a gyakori talajvíz, a mocsári növényzet elleni harc, az erdei földek tisztogatása. Ezt a szívós harcot a birtok felapró-

zódása, idő előtti elidegenítése követte. A többség elszegényedése már a századfordulón szembeötlő. Az adásvételi szerződést követő években volt a legviharosabb a megterhelt székely birtokok elidegenítése. Az adatok egy beszűkült élet légkörét festik. Ebben a keretben szokatlan módon élt a hagyomány, mely szinte egyedüli formája emberi kiteljesülésüknek. A vele járó örömök voltak vergődéseik ritka fényei. Az első nemzedék lejtőre jutott gazdasorsa külön nosztalgiával telíti ezt a kapaszkodást, a saját őrzését. Paradoxonnak is tűnhet ez a város peremén. A város ugyanis a kitörés, az oldódás útjait jelentette volna. Kevesen tudták azonban kihasználni a város adta lehetőségeket. A fuvarozás, a tyiriázás, a napszámba járás, a rakparti és a magtári munka lettek volna a megélhetés új formái. Olyan életformák, amelyektől Bukovinából elmenekültek.

Így a birtokot igyekeztek kihasználni. A birtok lehetőségei azonban gyengék voltak. A maguknak tervezett búza adósságaik miatt sokszor fel sem kerül a padlásra. Szegénységükben luxus is volt a drága mag mindennapi használata. Fehér kenyéren csak a gazdák „kényeztették” a családot. Az örökös nincstelenség légkörében erősödött a kedves tárgyak őrzése, a ritka örömök szertartásos átélése, a hagyomány szokatlannak tűnő őrzése.

A kevéssel való beérés ismert magatartásuk. Az állam követelései és a család szükségletei között őrlődő élet szülte azt a sztoikus szemléletet is, amely jellemzi őket. Gyökerei persze mélyebbek. Bukovinába, Moldvába vagy talán még messzibbre nyúlnak. Talán a honvesztettség, a hánykolódás, a máról holnapra való élés évszázados múltja, a televénye ennek az érzésnek, mely apáról fiúra száll. Sokáig járták a kitaszítottság, a székely nyomorúság ismert útjait. A hontalanság útjain kialakult egyszerűség, a kevéssel való beérés volt alapállásuk, a hagyomány pedig az erős vár, a védekezés formája, vagy ahogy ők mondják: „A saját lelkük őrzése” Moldvában is, Bukovinában is, itt is. A hagyomány iránti ragaszkodást az új égalj sem tudja megszüntetni. Nem téveszti meg őket az új státus, a tény, hogy a maguk emberei lettek. A birtokon, de nem a birtokért él a székely telepes. Nem gazdát mímelő magatartás ez. Nem is lustaság. A dőreség ösztönös érzése sejlik egy-egy viszonyulásukban. A halmozó ember ma is a megvetés tárgya. Végsohig racionalizált élet-szemléletük, értékrendjük, fejlődésük különös útjait tükrözik. A dolgok rendeltetése náluk ma is igen határozott. A sors meglepetéseitől nem halmozással és tartalékokkal védekeztek sem a telepes apák, sem az utódok. A holmit inkább őrzik, mint újítyák. Annyit dolgoznak, amennyi a szerényen elképzelt élet biztosításához kell. Ez a szemlélet tükröződik az első nemzedék termelés módjában, háza táján, életformáin. A hatóságok által szorgalmazott korszerű földművelést gúnynak vették az első esztendőkből. „Nem sokat törődtek a fellengzős irányításokkal, örültek, hogy megélték valahogy.” Szegényesen felszerelt gazdaságaikban

kipróbált úton biztosítják a betennivalót. A megélhetést pedig csak a tengeri termelése biztosíthatta. Ezért is vetik a vízmentes parcellákon. Ennek meg kellett lennie, ha tetszett a hatóságnak, ha nem. A „terebúza” volt a csángó kenyér az adásvételi szerződés megkötése után is. A búza árán a birtokot kellett törleszteni. „Legszívesebben a húsvét után vetett csinkvántit” termelték, melyből a jó málé készül. A kis hozamú csinkvántin mellett „lófogút”, vagyis „mélyszemút” is vetettek. Ezt azonban eladásra inkább vagy a jószágnak, „mert málénak nem való”.

Nagy volt a becse a terebúzának a székely telepések gazdálkodásában. Vetése, törése, a panustól való megtisztítása (fosztás) az év csemenyei közé tartozott.

Búzas-kukoricás földművelésük kevés védelmet nyújtott az elemi csapások és az áringadozások ellen. Ez a kettő volt. Máshoz nemigen nyúlhattak. Állattenyésztésük inkább kísérője, mint szerves része gazdálkodásuknak. Tehenet, disznót, jószágot általában maguk miatt és nem a föld miatt tartanak. Gazdálkodásukra vonatkozó érdeklődéseimkor rendszerint már a beszélgetés elején kijelentették: „Az öregeink biza nem vergődtek mindenfélével. Kevéssel beérték. Úgy volt jó, ahogy volt.”

A piaci termelés úttörői, a tejtermékek, a konyhakerti vetemények árusítói, az „abranyicások” itt is a szlovákok és a németek voltak.

Igen nehéz utólag elemezni a hiábavalóság és a letargia akkori érzését. Biztos azonban, hogy magatartásuk elűt az itt élő, úgy-ahogy gyökeret vert honosabbnak mondható szlovákság és németség magatartásától. Elfogadják a vidék gazdálkodási módját, mert nem akarnak ujjat húzni a hatóságokkal, de nem nagyon igyekeznek. Nem sok értelmét látják a törekvésnek. A kevéssel jobb vagy rosszabb élet olyan valami, amiben egyébként is nagy gyakorlatuk van. „Olyan nem jöhetett, amit apáink ki nem bírtak volna.” A hosszú szegénysors szülte leleményesség és a már említett kevéssel beérés jellemzi őket. A birtokból úgy-ahogy meg lehetett élni. Többre nemigen törekedtek. Nagy múltú nyomorúság volt a televénye az élet ilyen értelmezésének, melyből a szociális elesettség jegyei is megmutatkoznak. Maga a székely gazda sajátos figurája a vidéknek, a határnak. Zárkózott, szűkszávú, kerülni kell vele a csipkelődést, mert hamar előkerül a kocsin hordott cséphadaró vagy a villa a kocsi oldaláról. A kocsin nem ülésen ül, mert azt „hegyeskedésnek” tartja. A kocsi aljára vetett zergén, pokrócon vagy kozsuhon ülve hajtja a lovakat. Gazdasági felszerelése már a táj gazdálkodásmódját tükrözi, de hiányosabb, egyszerűbb. A Bukovinából hozott szerszámok közül a csép és a járom maradtak használatban az első nemzedéknél. A nagyobb munkák, a hordás, a törés, a fosztás, az aratás, a cséplés gyakori formája a kaláka. Előfordul a cséppel való cséplés is. Egykettőre kiverik azt a kis magot, ha összefognak a komák hosszú láncai. A század elején megjelenő első székely tulajdonban levő cséplőgép már lépéstartásról tanús-

kodik. Megunták, hogy a németeknek könyörögjenek, s hát vettek egyet. A Varga Lohán Ádám tulajdonában levő gép a falu büszkeségei közé tartozott. A géphez járás már szerencsének számított, mert „a gép mellett biztos kenyeret keres az ember”.

A birtokon kívüli kereseti lehetőségek vállalása azonban inkább az itt született és nevelkedett nemzedék életformája. A telepes apák a birtokot vezetik, gazdálkodnak. Sebestyén Ádám *A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Mádéfalvától napjainkig* című könyvében olvashatjuk, hogy Nagy Benjámint hertelendyfalvi telepes gazda a princípálissal sem cserélne, olyannyira tetszik neki az itteni telepes sors.

Nagy Benjámint a falu módosabbjainak a képviselője. Közismert dolog Vojlovicán, hogy a Bengya háznak vezető szerepe volt a faluban, és hogy az öreg Benjámint az itt kibontakozó művelődési élet nagy mecénása volt.

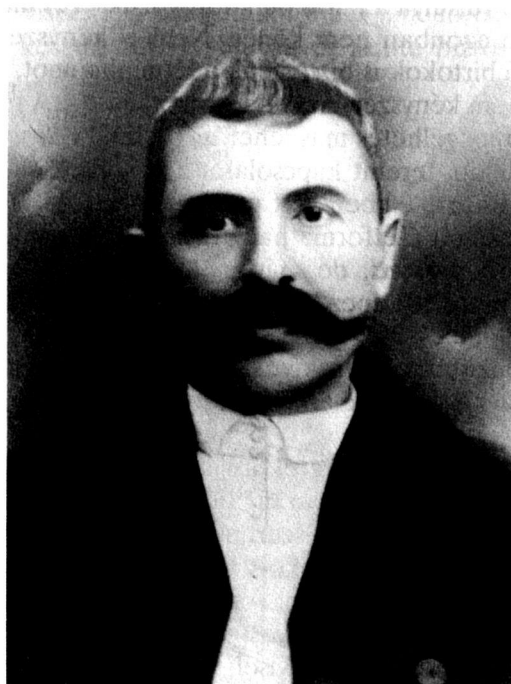
Nem is a falu, hanem a maga nevében mondhatta ezt Nagy Benjámint. Tudjuk, hogy a Bengya ház helyiségeinek igénybevétele nemegyszer történt Isten nevében, vagy „majd megadjuk, ha lesz” módra, „s az bizony nemigen volt”. Így ismerték itt a jó öreg kocsmárost, aki valóban sorsközösséget vállalt övével, akit valóban sajátjuknak tartottak. Hertelenden minden a Bengya háznál zajlott, de a család azért nem sok hasznot húzott a lakodalmakból, az időnkénti kulturális rendezvényekből. A telepesek nagy része cserélt volna, de nem volt kivel és nem volt miért, helyesebben már mit sem igen. Meg kellett azonban becsülni a pénzen megváltott birtokot. Ma már mesébe illő az első nemzedék küzdelme, az erdő irtása, a mocsarak lecsapolása, az élet alapvető feltételeinek a megteremtése. Derekasnak kell mondani ezt a küzdelmet, habár szerények voltak az eredményei. A székely telepesek a maguk módján ellensúlyozták a sors szűkmarkúságát. Beletörődtek a sorsukba. Kapkodás és sietség nélkül művelték a csutakos, sáros, kásás földeket.

A túlzott munkát, a jövőjük ilyen áron való megalapozását nem tartották okos dolognak. „A temetőbe – mondták – az is eljut, aki nem siet.” Az ilyen és hasonló mondások felelevenítése eléggé gyakori a visszaemlékezésekben. Magafajta, az ittenitől elűtő szemlélet cseng ki a sorsukról, az élet értelméről vallott mondásaikból. A székely gazda nem siet, nem kapkod, nem igyekszik szorgalom dolgában túltenni senkin.

Vállalkozásaiban, munkája végzésében szertartásosan lassú. Meghányja-veti a dolgot, kerüli a fölösleges munkát. Szokatlanak is tűnhetett ez a magatartás ebben a körömszakadtáig dolgozni tudó Vajdaságban. A valamikori hegylakók tisztánlátása érzik itteni illeszkedésükben. Egy kicsit sem kapta őket el az itteni taposómalom, a gürcölés láza, a látástól vakulásig dolgozó táj ismert tempója. A hivatalosan is emlegetett versenyt, a telepesek versenyét, melyben valami értelmetlen logika szerint nekik kellett volna győzniük, egyenesen ugratásnak vették. Reálisan látták sorsuk alakulását. Elfogadták a vidék gazdálkodási módját.

Az első cséplőgép

Nagy Benjámin

Lépést is tartottak, már amennyire lehetett, hogy ne essék szó, de nem voltak túlbuzgóak. Zárt közösségük biztosnak hitt várából figyelik a körülöttük zajló életet és saját sorsuk alakulását. Az idegen talajon mozgókat óvatos, figyelő magatartása ez, mely a szűkebb közösségben és annak hagyományában keres menedéket. Olyan életérzés ez, mely a faluba vezet vissza. Oda, ahol a maga módján bőségben ünnepli a keresztelőt, ahonnan asszonyt választ magának, ahol menyegzőjét üli, mert csak ritkán köt házasságot más falubélivel; oda, ahonnan kikísérik majd tisztességgel a kopjafák közé. Sokáig tartott ez a „magik módja szerinti élet”, de ez volt a kapaszkodó, a lábvetés kipróbált módja. Bár paradoxonnak tűnhet ez a város peremén, mégsem az!

A vidék népeit közelebb hozó földtelenek száma még mindig nem elég nagy. A közeledés ugyanis a falvak alsó rétegei által történik inkább. Az újdonsült telepés faluban még nem elég erős ez a réteg. A környező falvak agrárproletariátusa telepés gazdákat lát a székelyekben. Nem paradoxon hát az idegen égaljból idetelepített székelység faluba kapaszkodása. Magatartása volt ez az itteni parasztstruktúráknak, melyeknek lemorzsolódó részei jelentették az oldódás elemeit. Számtalan körülmény erősítette azonban a zártságot, késleltette az oldódást. Többek között az ipar fejletlensége, a nagybirtok hiánya, a nemzetiségi tarkaság, a mesterségesen is táplált elkülönülés és a kisparaszti életmód túlsúlya a tájon. A kitörés szükségét már az első nemzedék érzi, erre azonban nem képes. Nem is kényszeríti rá sorsa. A fogyó, aprózódó birtokok is biztosítják a létminimumot, az élet fonalát. A kitörés még nem kényszer, nem feltétlen szükség. A második nemzedék tör új utat a megélhetés más lehetőségei felé, veti meg biztosabban a lábát az új talajon, teremt kapcsolatot a hasonorsúakkal a vidéken, szakít a klasszikus értelemben vett paraszti sorssal.

Két nemzedék, két életforma haladt itt egymás mellett a századfordulón. Mindkettő paraszti, de már megkülönböztethető. A második nemzedék átmenetfélét képez a törpebirtokosok és az agrárproletárok között. A falu életében még háttérben vannak. A sorukat várják. Kezdeményezésük inkább a falun kívül jut kifejezésre. Minden családban akadnak már olyanok, akik a telepés apák visszavonulását, „a saját sorikat” várják.

Családközösségek nem léteztek az al-dunai székelységnél. Az ilyen közösségek maradványai azonban kimutathatók. Az egy házban élőknel szembeötlő az öregek vezető szerepe. Hagyományokra támaszkodó életmódjuk, az öregek kierőszakolt vezető szerepe a fejlődés kerékkötői lettek már a századfordulón. Az ilyen életmód felszámolása csak hamar el is érkezett. A hagyományos gazdálkodásban gyökerező folklór már a századelő éveiben magán viseli a leépülés jegyeit. A városi áru hatásait. Az ősi formák bomlását a munkássors felé tendáló ízlés és funkciók követik. Mind kevesebb a házilag készített kelme. Az, ami van,

apáról fiúra száll. A pótlás már a vásárokon vagy a városban történik. Az így szerzett holmi elút a régitől. Eleinte a megvetés tárgya. Pénzt kell érte adni, ami külön gondot képez örökös pénztelenségükben. Terjed mégis. Az új holmi térhódítását szükséges rossznak vették. „Nem állhatott meg a régi jó mellett.” Ezért is őrizték oly nagy szeretettel a régit. A régies rokolyák, bundák néha nemzedékeket szolgáltak. Az áttelepülés után folklórjuk egyébként is bizonyos törést szenvedett. Az eredeti pótlása lényegében megszűnik új hazájukban. A Radócon ványolt mentávákat ugyanis nem árulták a pancsovai piacon. A pénztelenség miatt is őrizni kellett a régit. Nem is kölcsönözték szívesen. A féltve őrzött példányok napjainkig élnek. Százéves holmit is látunk néha a Tamási Áron Művelődési Egyesület egy-egy rendezvényén. A folklórt variáló és felszámoló erők igen erősek már a nemzedékváltás éveiben. A rétegződés, az ipari áru térhódítása, a város közelsége a polgáriasodás irányába hatott. Ez a folyamat már Bukovinában indult, ahonnan a szegénység települt át. A gazdasor átmeneti volta, a házilag művelt birtok rövid időre biztosította az ősi formák továbbélését. A kisbirtokra szorult második nemzedék piaci termelése, a napszámos élet magával hozta a népit utánzó vásári holmit és a polgári viselet térhódítását. A polgáriasodást a családi fényképek tükrözik legszembeötlőbben. Nemzedékenként változik a viselet. A piaci holmi mind jobban befolyásolja a még mindig házilag készült ruhák stílusát, és szinte biztosnak ígérkezik a

A századforduló viselete

megállapítás, hogy az első világháború pontot tett egy életformára, egy viseletre, egy rendkívül gazdag folklorra. Maradványaiban napjainkig ér ez a gazdag világ, ismerőit, ápolóit azonban már felderítésekre emlékeztető módon rögzítik, tartják nyilván. Ünnepeyes alkalmakkor még székel kalapot, harisnyát (istrinflit), vagy csizmába gyűrt vászongatyát visel a férfinép. Csakhamar megjelennek a fekete, combhoz szabott el-lenzős vásári nadrágok, a vásári kalap. A lajbi székelyes változata is csakhamar eltűnik. A szűrök, a mentávák és a bundák különféle fajai pótlás nélkül maradnak. A házilag készített szedett ingek, az ágy felsze-relése és a híres székel varrottasok vészelték át legjobban a vásári, az ipari holmi térhódítását. A századforduló éveiből fennmaradt, Pancso-ván készült Rehnitzner-féle fényképek érdekesen tükrözik ezt a gyors változást. A hímzéseket kész sujtások, kész díszek váltják fel. A régi nevek alatt új, a régire csak emlékeztető, a régít utánozó holmi uralkodik el. Továbbra is rékli, krecsán, lajbi az ingre felvett holmi neve, de más-hogy néz ki. Igazi rokolyát, karincát, szép fejre való ruvát, mejjes bun-dát, derékbundát, mintyánbundát, mentávát már Radócon vesznek, ha Andrásfalvára mennek látogatóba vagy Lugoson, Désen pótolják a régi jó holmit.

Szólni csak szönek még, de a ványolt kelmét nem lehetett többé be-szerezni. Nemegyszer hallottam, hogy milyen baj volt a teveszőr és a besztércés rokolyákkal, melyek itteni utánpótlása már elűt a bukovinai-tól. Itt már nem volt szép poharas, koronás, epres, tyúkszem rokolya. Azt vettek hát, ami hasonló volt. A legények még keszkenőt hordanak, melynek horgolva volt a széle, de már készet is lehet kapni Vásárhelyen (Debelyácson) az őszi vásáron. Alakulásában is eredetinek, sajátosnak kell azonban mondani ezt a viseletet, mely megkülönbözteti őket a töb-bi népcsoporttól. A „levetkezés”, a polgáriasodás nem sima folyamat. A féltve őrzött régi holmi sokáig lesz még a legünnepélyesebb alkalmak öltözeke, melyben „járni is tudni kellett, nem úgy, mint a hitvány újban, melynek se füle, se farka”. Az ilyen minősítésekben érezhető az a nosztalgia is, mely a régi feladását kíséri. Az élet fő eseményei, a keresztelő, a lakodalom, a temetés, az ezen való részvétel még mindig az embersé-gesebbnek, méltóbbnak tartott régi viseletben történik. Az identifikáció jeleit kell látni ragaszkodásukban, a régi holmi szokatlannak tűnő őrzé-sében. A viseletként terjedő városi holmi biztosan hódítja a terepet. A rétegződés folyamatában a szegények széles rétege szakít legelőbb a pa-szományos ruvával, veszi fel az „úri” holmit. A második nemzedék so-raiban ható erők azonban a házuk táján is éreztetik hatásukat. A szoba, a lakás berendezése bár egységes ízlésről, szokásos elrendezésről tanús-kodik, a szociális leépülés a foghíjasság jeleit viseli magán. Az eredeti „ruvaláda”, „ládáspad”, „lócák” mellett mind több a vásári ágy, a székel, és a polgárias szekrény is mind gyakrabban előfordul. Házuk tája azon-ban még mindig egységes ízlésről, hagyományos elrendezésről tanúsko-

dik. Szobáikat a fiatalok is hagyományosan rendezik be. Ha föld nem is volt, a szoba berendezése lényegében szokásos, népies maradt. Kárpótlásfélét is láttak abban, hogy a gazdagokra jellemző módon rendezik be szobáikat, varrják törülközőiket, párnavégeiket. „Ezt legalább teheték” – volt leginkább a válasz, ha ilyen irányba tettem fel kérdést. A vásznat ugyanis megszőtték maguk, hímezni meg tudtak minden házban. A hagyományt variáló erők természetesen a tárgyi néprajzban, az anyagi kultúrájukban hatnak biztosabban, észrevehetőbben.

A szellemi néprajz még sokáig marad az identifikáció, a különbözőség jellemzője. A mesék gazdag világa, a balladák, a dalaik, a szokások az igaz örömök forrásai maradnak nemzedékeken át, melyekre egyaránt térnek vissza öregek és fiatalok. Ez köti össze, ez kíséri őket a keresztelőtől a siratóig.

Király Márton és Kelemen Lajos

Szerencsére már begyűjtött, vagy a legújabb begyűjtések tárgyát képezi ez a gazdag világ. Meséik, dalaik, szokásaik jórészt könyvekben vannak már. Korántsem átfésült terület azonban szellemi néprajzuk. A kutatók sokszor fölözö munkát végeztek, a gyöngyszemeket vitték magukkal. Élcelődni, bosszankodni, példálózni, hasonlatokat használni pedig ma is csak a régi nyelven tudnak. A folklórban gyökerező nyelv maradt a reflex nyelve, a kiteljesülés nyelve.

Én a krónikás szemével nézem ma is ezt a világot. Ötven esztendőn át inkább az a tény foglalkoztatott, hogy itt a város peremén, a főváros árnyékában is akadtak újabb meg újabb ápolói, ismerői. Különösnek kell mondani azt az érdeklődést, amit a fiatalok tanúsítanak napjainkig az öregek meséi, szokásai, dalai iránt, hogy a 60-as években is nehézség nélkül híven el tudták játszani a hornyik táncot, hogy ma is csumások járkák be a falut karácsony előtt, hogy a néprajzi gyűjtések valóban eredményesek, hogy dr. Penavin Olga itt hallotta meg legkedvesebb mesemondóját, hogy Kis Lajos valóságos kincset rögzített itt a háború éveiben.

Engem Borsos Tamás kollégám hozott össze 1968-ban a neves kutatóval. Beszélgetésünk is arról győzött meg, hogy sok még a fel nem fedezett, ki nem értékelt kallódó kincs.

A nemzedékváltás éveiben igen gazdag lehetett a világ. A művelődési élet lehetőségeit a szellemi néprajz nyújtotta bőségesen az új nemzedéknek. Ez volt továbbra is a saját, a megkülönböztető, az egybekötő. A második nemzedék új status vivendije sem tudja felszámolni a hagyományt, az ehhez való ragaszkodást. Az élet főbb állomásait, ünnepeit jelölő szokások, szertartásos betartása kiterjed a második, sőt a harmadik nemzedékre is. A bánáti népesség tarkasága vajmi keveset befolyásolhatta folklórjukat, hagyományait. Erdély és Bukovina hatásáról beszélhetünk. Szellemi néprajzuk itteni alakulását a lassú kopás, a lassú elszegényedés jellemzi.

Akkori helyzetük érdekes szemléltetője a táplálkozás, a székely konyha. Mi sem alkalmasabb az életszint bemutatására, mint az étkezés, ennek lehetőségei, kalóriaértéke, minősége, a vele kapcsolatos értelmezések, emlékezések.

Az öregek főztjei kimaradnak a vojlovicai konyhákról. A modern tűzhelyek mellől mesélgető anyók a hol volt, hol nem volt különös hangulatával mondják tollba az üstben, a fekete fazékban, a guduban vagy a kuptorban készülő ételek elkészítési módját, „melyektől úgy laktak, hogy a méreg hasította ki őket, s olyan gyermekeket növeltek, mint egy medvefiú”.

Az idős nénék-anyók meséiből, emlékezéseiből próbáltam rekonstruálni akkori konyhájuk, étkezésük rendjét.

A málé véget nem érő változatai, ma már nem használatos növények, „buzsgyék”, „cibrék”, „pitánok”, lisztes, darás ételek sorakoznak emlé-

Legények a századfordulón

kezetükben. Mert akkor nem úgy volt mint ma – figyelmeztet –, kerül-fordul a menyecske, s hopp a „szamapozslugába” (önkiszolgáló). „Is-tenem – mondják szinte önfeledten –, a són s a cukron kívül alig vettünk valamit a boltban. Még a »savanyítót« is magunk készítettük, hogy ne kelljen érte pénzt adni.” Főzött pityókát törtek össze, málé lisztet tettek hezsa, egy marék buzakorpát, leforrázták és lefődték. Harmadik nap kész volt a finom savanyító. Mindent ezzel savanyítottak. Volt, aki tisztán is szerette. Málé savanyítóval például. Még hogy ették a gyerekek. Egy keverésre kétszer-háromszor is öntöttek vizet, mert erős volt rendszerint. – „Majd elfelejtem – mondja ismerősöm kacagva – mert így volt; odaírhatja – a gyerekek megverték, hogy erős legyen a savanyító.” Egy-egy megjegyzés, figyelmeztetés, feledésbe ment szólásmondás felidézése villant több fényt tisztelettől áradó emlékezéseikre, rosszat kerülő beszélgetéseinkre. – Kétszer ettek, de rendesen – erősítik meg vala-

mennyi házban. – Reggel leginkább málét, de nem úgy, mint ma (mert ma is azt esznek nem egy házban), amint felkelnek, asztalhoz ülnek. Előbb dolgoztak is valamit. Nyolc-kilenc óra körül früstököltek, s akkorra úgy megéheztek, hogy bizony szép temetése volt a málénak.

A gyerekek ki sem bírták várni az egyazon módon érkező ismétlődő reggelit. – Anyánk kivett a málévízből a tűzhely körül ólálkodó gyerekeknek – „málélén nőtt fel” – mondják ma, ha valakinek a szegény sorsát akarják érzékeltetni. Előlegféle volt a híg forró málé a sóvárgó gyerekeknek, melyhez vert tejet öntöttek néha az anyák – így „kényeztették” a kicsi gyermeket.

Táplálkozási lehetőségeiket érzékeltetik a még használatos heccelő megjegyzések is; az olyanok, mint a „mártotta a holdvilágot” (úgy kitörölgette az edényt, hogy a holdvilágot is megláthatta benne), vagy a „kicsi málét sok lapit”, amit Bukovinából hoztak, de itt is időszerű lett.

Szűkösen éltek, ismerik el utólag mindannyian. A kincstárnak valót is a hason kellett behozni. Ebben bár nagy gyakorlatuk volt, rossz emlékként él, és ki-kibuggyan belőlük. Az átlag nyolc-tíz tagot számláló családközösségek a szó szoros értelmében felélik a birtok egész jövedelmét. A törlesztésre szánt búzából elcsípett lisztnek való, a belőle készült málék sorát, mert ma már tudjuk, hogy a málé volt a konyhájuk alfája és ómegája.

A hús fogalma a szalonnával, a sonkával, a kolbásszal keveredik az idősebbeknél, vagyis a szalonna is húsnak számít, sőt, ez volt nem egy esetben a hús a telepések konyháján. Mert most, ha just mondanak, az valóban hús, „mű meg a sonkát, szalonnát is húsnak mondtuk”. Talán ezért volt olyan nagy bece a valódi húsnak. Különösen a tyúkhúsnak. A sült tyúk a keresztelők, a lakodalmak, a radinák éke. A mészárszékbe alig mentek vásárolni. A hébc-hóba előforduló hús bece olyan nagy volt, hogy „azt bizony nem piszkolják el, nem keverik össze krumplival s meggyebbel, mert ha már van, érezze legalább néha az ízét az ember”. A sült tyúk és a csürkemártás híre az egész utcát bejárja, és olyan kivetésnek számít, amit méltán kísér a sóvárgás.

Nagy művészek voltak az üst fölé hajló anyók, kiknek a semmiből kellett változatossá tenniük a málék sorát, kik a „kurászletej” ivásából is ünnepet tudtak csinálni, kik a málé közé gyúrt csipetnyi túróval tették szebbé, emlékezetessé az éhes unokák gyermekkorát, mert „be jó is a túrós málé”.

„Életemben nem ettem annyi cukrot, húst, mint most a háború után”, „Úgy tele vannak az unokáim mindennel, hogy már azt sem tudja az ember, hogy mivel kedveskedjen nekik”. „Anyám, ha markunkba nyomott egy kis túrós málét, volt, hogy megvesszünk örömünkbe” – így a sopánkodó, „fényűzést” rosszálló anyók. „Újra vettek egy zakotát a fiatalok” – mondta kedves ismerősöm a villanysparheltra mutatva, s

azon bosszankodott, hogy mi lesz a sok szárízékkal. „Pedig milyen szívesen elvágogatta volna az öreg a spor mellett ülve a kaszaheggyel.”

Rosszalló felháborodásai hevében csik több fény a „jó régi konyha” jellegzetességeire, mert „olyat is ettek, amiért tán ki is nevetnék őket ma”: a kora tavasszal érkező „szengyőrsalátát” (lat. név) a gyerekek gyűjtik az árokpartokon, útszéleken. Ez volt az első zöldségféle a téli egyoldalú étkezés után, s bizony nagy keletje volt. „Milyen is az ember – jegyezte meg Kuruc Viro – mennyit ettünk, és mikor ma próbálkozok vele, nekem se tetszik már. Az unokáim pedig kinevettek érte. A szegénységében tán minden jó az embernek. Tudja, egész szatyrokkal szedtünk belőle a nyomáson. Ma is van belőle, de sokan már nem is tudják, hogy salátának is lehet használni.”

A lucerna leveléből készült körítések, saláták, a csalán, a takarmányrépa használata inkább szegénység szülte leleményességükről, mint a régi jó konyha változatosságairól beszélő tények, s hogy olyan nagy szeretettel emlékeznek mégis az anyók főztjeire, nemzedékek emléként kísérő kegyelet inkább, mint a múlt dicsőrete. Az élni akarás és az emberség apró himnuszai ezek a visszaemlékezések, a tollba diktált „cibrék”, „pitánok”, „buzsgyék”, „pulimártások”, melyek között fejedelminek számít a sült csirke. Gyenge táplálkozásra utalnak a halotti torok is, melyek tömegesek voltak, olykor valóságos tivornyává fejlődtek, „ahol bizony reafizetett a gazdag ember, mert elvárták tőle, hogy husosfaszulykát főzzön a torra s pitánt es hezza, még pedig turosat vagy tökösöt”.

A levesek előtt szereplő szűz, vagyis üres előjelezés is a szűkös élet emlékeit idézi.

Így meséltek nekem az öreg nénék a századforduló emlékeit, életét idézve a hatvanas években.

A törlesztéses telepes sors étlapja persze napjainkig nyúl. A takarékoság konyhája ez ma Vojlovicán. A gőzgaluska, a főtt terebúza sózva, a sporlapon sült pityókaszeletek, a pénztelen napok a böjtölés étkei. A legidőtállóbb a málé lett, persze csirkemártással. Ma is a jóllakási alkalmak étke. Mert örömeiket ma is a múltba nyúlva ünneplik. A régi, javított étkek hozzák össze a szélesebb családot. Egy kicsit romantikus fényben is mondják már ma a csürkemártásról az apók az elkényeztetett unokáknak, hogy ők bizony ilyenén nőttek fel. Vastag tréfáikban, heccelődéseikben azonban a dunyhába dédelgetett málét mesélik, meg a szengyőrsalátát csicstejjel, vagyis az olyan emlékeket, amikor a kebléből fejt az anya tejet a spenótszerű szengyőrsalátára.

Az ilyen emlékek tükrözik hívebben a falu légkörét, az élet igazi arcát. A századfordulón az újságokat olvasgatva másképp alakul a kép. A település életét kísérő magyar sajtó a falu fehérre meszelt házait, épülő járdáit, rendben tartott árkait, boldog polgárait emlegeti. A csinosodás leple alatt azonban ismert erők alakítják, feshetik világukat.

Már megérkezett az új nemzedék. Minden házban van már három-négy utód. A székely bölcsők népes nemzedékeket ringattak mindig. Negyedszázadnyi ittlétük alatt megduplázódott a számuk. Ez a tény szabta meg elsősorban a falu életét, a szociális mozgás új útjait. Az első két évtized migrációi miatt nehéz pontos képet adni természetes szaporulatukról. Az egyházi adatok sem teljeseek, mert a vadházasságokat nem tüntetik fel. Az utólag keresztelt gyermekek rendszerint nem kerülnek be az egyházi anyakönyvekbe. A nem teljes adatok alapján is magasnak kell mondani a szaporulatukat. Az első húsz év leforgása alatt 470-nel gyarapodott a református magyarok száma a faluban. A katolikusokról és a törvénytelen házasságok gyermekeiről nincs kimutatás. 1884-ben 188 székely családot említenek a helyi adatok Hertelendyfalván 788 lélekkel. Ezt a számot nem vehetjük biztos kiindulóadatnak, mert 1885-ben is érkeztek telepések. A Pallas lexikon Hertelendyfalvára vonatkozó adatai 1891-ben 2146 lakost említenek a faluban, melynek többsége magyar. Az 1896-ban készült egyházi adatok kétszázvalahány református családról számolnak be, 1900-ban 2642 lakost jegyeztek a faluban. A szaporulat munkaerőt is jelentett. A második nemzedék érkezése zárt közösségük oldódását jelentette, új életformák, új utak keresését hozta a faluba.

A SZÉKELY VARROTTAS

A székely varrottas volt folklórjuk hordható, legkönnyebben menthető része.

Ezt vitték magukkal keresztútra emlékeztető vándorlásaik, áttelepedéseik korában. A szétszedhető szövőszéket, az „osztovátát” is, melyen vásznaikat, szőtéseiket szőtték. Ez volt a poggyász elmaradhatatlan része, mellyel egyhamar visszavarázsolták az elvesztett paradicsom szépségeit. Ez volt a magukénak vallott élet fontos része. Szellemisségük kifejezője; szegénységük szép virága volt a varrottas, mely nélkül nem tudtak gyökeret eresztetni az idegen tájon, ide is magukkal hozták. Mindannyiunk szerencséjére!

Hivatalosan is nagy tervek voltak vele a meghonosodás éveiben. „Majdhogynem magunkat is árultuk már, mert rávitt bennünket a szegénységünk. Pénzt adtak a szép holmiért; a pénz meg bizony kellett minden házban. Majd úgy jártunk, mint a földekkel. El-eladtunk egy-egy darabot, hogy a birtokot törlesszük. Így került néha nem egy szép darab a pénzes emberek kezébe. Néhányan váltunk meg az ilyesmitől, de előfordult.” A szükség törvényt bont. Mivoltuk kifejezője, a székely varrottas is kommercializálódott. Szerencsére nem vették be mindig a „rossz tanácsokat”. Csinálták, de a maguk kedve szerint. Bölcsen a maguk kedve szerint öltögettek a pénzért, magukra is vigyázva. A szövő-

székekről természetesen az olcsó tetszetős ipari holmi szedi le a művészi technikákat.

Háziiparuk akkori felkarolásában az egyház segítő kezét látom. Az egyház szorgoskodott munkáik kiárusításán, tanfolyamaik megszervezésén már az intézményesítés szándékával. Jól jött ez akkori szegénységükben. Pénzforrás volt a háziipar nem egy családban. Az újrakeltett guzsalyosokon régi közösségük jóakarata csillan fel előttük. Szerettük az ilyen összejöveteleket – mesélték később. Háziiparuk felkarolásán már az első kormánybiztosok is fáradoztak. Gromom Dezső hívta fel a közvélemény figyelmét értékeikre, mert új színeket, új értékeket jelentett érdekesen konzervált világuk ebben a környezetben. Különösen a varrottas, mert ehhez hasonló nem volt a tájon. Folklorjuk megőrzésében is az egyház volt erős váruk, de a paplak igyekezetében a kereseti lehetőségek biztosítását is észre kell vennünk. Varrottasaik értékesítése komoly pénzforrás volt. A gond ilyen fajtája érződik a tanfolyamok megszervezésében, a „szakemberek”, művészek, iparművészek, mesterek időnkénti angazsálásában, remekeik értékesítésében.

Férfi mejjes bunda

Az első években karjaikon átvetve kínálgatták ezt a féltett és becsült holmit a pancsovai piacon. Az ilyesmitől szerette volna őket megkímélni az egyház. Így lesz tárgyi néprajzuk egy része áruféle, melynek nagy keletje volt. Akkori tanácsadók piacképességre ösztönzik őket. Visontai Kálmán festőművész tart népszerű előadást a környék székely asszonyainak. Figyelmüket arra hívja fel, hogy: „Mostani munkájuk nem eléggé életképes, hogy nem tud versenyezni a gyáriparral.” Új irányt ajánl nekik a kultiválásra: a suba és a ködmönvarrottások készítését. A gondviselés ilyen fajtája szerencsére nem talált meghallgatásra. „Nem akartuk az ilyesmit, és főleg nem úgy akartuk, ahogy azt szerették volna” – mesélték az öregek a negyvenes évek végén. „Csináltuk egy ideig a mejjes bundákat, de a magunk kedve szerint.”

Nagy keletje lehetett a fürge asszonyujjak remekeinek. A századforduló éveiben beinduló népházmozgalom egyik fő mozgatója a székely varrottas volt. Egy 1908-ban beadott folyamodványból látjuk ezt. A kérvény felsorolja a faluban létező és működő intézményeket, melyek lépéstartásról tanúskodnak. Ezért kell idézni teljes egészében ezt a kérvényt:

„Nagyméltóságú Miniszter Ur!

A Hertelendyfalván levő 1200 lélekszámú székelység az alulírott földmivelő körben tömörült. Helyiségünk azonban az alábbi népjóléti intézmények befogadására nem képes. Hertelendyfalván ugyanis a székelység részére nagyméltóságod által ajándékozott népkönyvtár is használatban van, ugyancsak Hitelszövetkezet is van a magyarságnak, alakulóban van a Földbérő Szövetkezet, Állatbiztosító szövetkezet, Fogyasztási szövetkezet, ifjúsági egyesület és olvasóköri. A székelység varottasai és egyéb eredeti magyar motívummal bíró himzései és kézimunkái, különösen kézimunkával készített szőnyegek mindinkább élénkítő keresetnek örvendnek, úgy hogy a termelőknek háziipari műhelyre is szükségük lesz.

Mindezek befogadására a Földmivelőkör, Népház építését határozta el, melynek telkét 2000 korona értékben az egyes telepés kisgazdák lelkes adakozásából már meg is szerezte. Magának az épületnek emelése legalább 8000 koronába kerül. Ezen összeg belátható időn belül sem adakozásból, sem alulírott földmivelőkörnek anyagi eszközeiből nem telik és azért azon tiszteletteljes kérelemmel fordulunk Nagyméltóságodhoz:

Kegyeskedjék ezen népház költségeire részünkre 8000 kor. összeget segélyképp utalványozni:

Hazafias tisztelettel
Ömböli István
alelnök

Thomka Károly
elnök”

A folyamodvány a Földművelési Kör 1907. január – 2 pecsétnyomójával van ellátva.

Női mejjes bunda

A székház felépítése a legnagyobb vállalkozásuk volt a kitelepítés után. Ebben látták közösségük új várát, második otthonukat, öröknék hitt közösségük menhelyét. A tervezett ház tevékenységében a székely varrottasnak, háziiparuknak külön szerep jutott volna. A papnék voltak akkor is remekeik korszerű alkalmazói, értékesítői. Mint valami testamentum, papnéról papnéra szállt ez az áldásos munka. Az ilyen gondviselés inkább a kálvinista egyházat jellemezte. Az egykori „ÖTFALU” lényegében hasonló folklórja szembetűnően gyorsan kopott a székelység katolikus telepeseinél. Hertelendyfalván szinte nem is kellett felújítani, csak kézbe kellett venni egy kicsit, hogy rövid idő alatt visszanyerje régire emlékeztető ragyogását. Az öltés, a szövés tudománya anyáról leányra szállt. A festett tányérok, a törülközők, a párnavégek megőrizték az ősi mintákat.

Maguk sem hajlottak az újdonságokra. Inkább a minták vagy a technikák alkalmazását hagyták jóvá . . . De azt sem mindig. A világháború éveiben csipkeverésre próbálják őket rávenni. Swarz Erzsébet szaktanítónő szorgalmazta volna a csipkeverést mint újdonságot, ám mint hallottam, ez sem volt valami nagy újdonság. Újra csak nagyobb piacképességük érdekében 1500 orsót-köplít készítettek Kolozsváron asszonyaink számára. Harminc székely asszony vett részt a tanfolyamon. Hamar megtanulták. Csinálták is egy darabig. De csakhamar abba is hagyták. „Nem vállaltuk, nem kedvünk szerint volt” – mesélték a negyvenes évek végén. Maradandó az lett, amit magukénak tartottak, amit a lelkükben hordtak, ami az ujjukban volt. A komplikált remek mintákat szinte fejből csinálták. Tudom fejből – mondta egy középkorú öltögető már idekerülésem után –, de már rá-ránézek a mintára. Anyám azt mondja, ha nem ment a fejedbe, ugyan heába tekingetsz.

Ilyen biztonsággal írták a húsvéti tojást, faragták kopjafáikat. A szövőszékhez ülő anyókat csendes tisztelet, komoly odafigyelés kíséri manapság is. Nem kell rendre inteni a házbeliket, mint valami csodára néznek kattogó osztovátára. Bámulják az orsót, a szálak váltását, a hengerre gördülő vászon, a festékes vagy a zsáknak való tekercs növekedését.

Háziiparuk naponta művelt tevékenység a századfordulón nem egy házban, melynek anyagi eredményei sem lebecsülendők. A háború tett pontfélét egy önellátó életmódra.

Utólag is korszerűnek kell mondani akkori szervezkedésüket. Szinte mindazt, ami a földművelőkörben, az akkori olvasókörben történik. Az annexió válság éveiben már aligha jutott egy székely népházra pénz. Megerősödött viszont a felfogás, mely a valóságból, és nem az álmaikból indult ki. Megerősödött a meggyőződés, hogy csak magukra támaszkodhatnak, bármit is hozzon a sors. Csak ilyen hittel, felfogással lehetett tovább kapaszkodni mindenbe, ami a székely mivoltot jelentette a kataklizma napjaiban. Dalaikba, szokásaikba, varrottasaikba, abba a gazdag hagyományba, ami napjainkig ér, ami művelődésük gerincét képezi ma is.

Vetett ágy a presbitérium termében

Borsi Ferenc

A NÉPI CITERAJÁTÉK

Mielőtt idestova kétéves kutatómunkám eredményeiből bármit is papírra vetnék, e dolgozat élén szeretnék köszönetet mondani a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének, hogy tanulmányozásra rendelkezésemre bocsátotta népzenei gyűjteményének ide vonatkozó anyagát, és külön szeretnék köszönetet mondani dr. Tari Lujzának az önzetlen segítségéért, szakmai tanácsaiért, amivel lehetővé tették, hogy ez a munka megszülessen.

1996 márciusa

BEVEZETŐ

A citera a legelterjedtebb és legtöbbek által használt népi hangszerrünk volt egykor a hagyományos közösségek zenei életében, s úgy tűnik, a legtöbbek által használt (ha nem is a legnépszerűbb) népi hangszer a *revival* népzenei életben is. A hangszer gyakoriságát korábban a népi játékosok, ma a műkedvelő előadók kezén azzal magyarázhatjuk, hogy viszonylag egyszerű az elkészítése, s már a legegyszerűbb játéktechnikai ismerettel – amit könnyű elsajátítani – kielégítő hangzást ad.

A néprajztudományban és a népzene kutatásban a citera közkedveltsége, sajnos, inkább kerékkötője mintsem előremozdítója volt a föltáró és földolgozó munkának. 1932-ben Viski Károly *A magyarság tárgyi néprajza* második kötetében a citera közismertsége okán fölöslegesnek tartotta a hangszer részletes leírását és ismertetését. Úgy tűnik, ez a szemléletmód rögzült a későbbi gyűjtések és földolgozó munkák során. Számos olyan területen nem, illetve alig gyűjtöttek, ahol, ha nem is meghatározóan, de jelen volt/van a zenei hagyományban a citera is.

Jellemző sajátosság az is, hogy a gyűjtőmunkák során a citerát inkább a tárgyi néprajz területéről közelítették meg (leírták a hangszertípus-változatokat, elkészítésének módját, részeinek elnevezését), míg magáról a játékról túlnyomórészt csak valóban közismert általánosságokat írtak le.

Az 1960-as évekre kihalni látszó citerahagyomány több, egymástól részben független társadalmi tényező (amatőr mozgalmak, médiumok, népzenei vetélkedők) szerencsés összehatásaként újraéledt egykori játékosok és az újabb műkedvelők kezén. A citerajáték új „divathulláma” által – ha minőségében más módon is – elérte vagy talán meg is haladta egykori népszerűségét. Maga a hangszer-játéktechnika is lendületes fejlődésnek indult, s részben át is alakult. Új hangzásszermű lett általánossá: az addig elsősorban egyéni hangszer most citeraegyüttesekbe szerveződve szólalt meg. Az új formáció új hangzási lehetőségeket hozott. Az együttesek tagjai különféle szereposztásokat, „hangszereléseket” fejlesztettek ki.

A zenekaron belüli vagy önálló utakat járó szólisták pedig új díszítési lehetőségek után kutattak.

A látványos fejlődésnek azonban komoly hátulütője lett, hogy az új előadói stílus és zenei nyelv is részben – vagy helyenként teljesen – elszakadt a magyar népi hangszeres zenei hagyománytól, a népzene stílusjegyeitől.

Jelen dolgozat célja, hogy a figyelmet ismét a hagyományos játékstílus felé irányítsa; megkísérli elemzően feltárni a hagyományos citerajáték összetevőit, azokat – amennyiben lehetséges – rendszerbe foglalni, s a kirajzolódó összefüggésekből az egyéni, területi és általános jellemzőket kiolvasni.

Vizsgálatunk alapjául az MTA Zenetudományi Intézetében támlapokon katalogizált, hangzó anyagot vettük, amely hozzávetőlegesen ötven helységről, mintegy hetven előadó felvételét tartalmazza. (Az előadók névsorát és a térképet lásd a Függelékben.)

Az egyes előadókra vonatkozó részletes jegyzetanyagot külön munkafüzetbe foglaltuk, ezt terjedelmi okokból nem lett volna célszerű közölni. Dolgozatunkba csupán az összefoglaló megállapításokat, gondolatokat foglaltuk bele.

HANGSZERTÖRTÉNETI KITEKINTŐ

A citera helye a népi hangszerek közt – történeti áttekintés

A Hornbostel–Sachs-féle hangszerrendszer szerint a citera az egyszerű chordofon hangszerek osztályába tartozik. Nem túl szerencsés körülmény, hogy az egyszerű chordofon (húros) hangszerek egész osztályát a citerafélék osztályának nevezték el. Ebből kifolyólag népi hangszerünket gyakran rokonítják olyan távol-keleti vagy éppen nyugat-európai, afrikai hangszerekkel, amelyekkel semmilyen közvetlen kapcsolatban nem volt, s amelyek játéktechnikai elve merőben különbözik a magyar citeráétól, csupán alakítani szempontból tartoznak egy főcsoportba. Ilyenek pl. a közel-keleti *qanun*, a madagaszkári *valiha*, vagy a finn *kantele*.

A magyar citera dallamképzési elve megegyezik az ógörög monochordéval, a hangszekrényen elhelyezett beosztás (érintők) révén a kifeszített (szélső) húr(ok) megrövidíthető(k), s a mellettük elhelyezkedő, szabadon zengő hűrok az alaphang, illetve a tonalitás érzetének erősítését hivatottak biztosítani.

Az asztali citeránk közvetlen rokonai tehát a fogólapos, négyszögletes, doboz alakú citeracsaládjának tagjai, amelyek mind a monochordra vezethetők vissza. Ilyen az osztrák-bajor *stájer citera*, a francia *epinette*, a svéd *hummel*.

Vázlatosan tekintsük át ennek a hangszernek a fejlődését, külön figyelmet szentelve a játéktechnikai megoldásoknak.

A legkorábbi kútfőként Boethius (480–524) *De Musica* ötkötetes zeneelméleti könyvét említhetjük, ahol a monochord mint iskolai hangszer, hallásfejlesztési segédeszköz szerepel. A hangszernek a X–XII. századig több mint hetven (!) változata keletkezett *Mensurae Monochordi* elnevezéssel, mindenekelőtt Észak-Franciaországban, a többszólamúság kialakulásának színhelyén, ahol a hangközök tiszta éneklése nyilvánvalóan elsőrendűen fontos volt.

Képzőművészeti alkotások tanúskodnak arról, hogy maga Arezzói Guido is alkalmazta ezt a hangszert zeneoktatásában. Az egyik ábrán a mester mindkét kezében arasznyi pálcikát tart (jobb kezében három ujjja közt, bal kezében – úgy tűnik – marokra fogva). Föltételezhetjük, hogy jobb kezében pengetőt (verőt), bal kezében nyomófát tart.

Arezzói Guido monochorddal

A talányos nevű ókori „polychord monochord” a XIV. században Simon Tunstede angol zeneelmélet-írónál bukkan fel (1369), aki két húr használatát javasolja, továbbá Johannes de Murisnál, aki szerint a monochordnak akár négy húrja is lehetett. Ebben az esetben már elképzelhető, hogy az egy-két dallamhúr mellett már szabadon zengő bordunhúrokról is szó lehet.

A középkori – s még későbbi korszakokra is jellemző – hangszerelnevezések következtelensége miatt (és részletes leírások hiányában), sajnos, szinte lehetetlen nyomon követni hangszerünk továbbfejlődését.

Kronológiailag a következő hiteles forrásadat 1560-ból Dánia területéről származik. A rynkenbyi templom falára harmincegy muzsikáló anglyalt festettek, melyek közül egy citera felépítésű hangszeren játszik.

Angyal citerával (freskórészlet) – másolat

Praetorius a *De organographia* (1619) című művében egy rézhúros pengetős hangszert ír le *Scheitholt* (hasábfa) néven, melynek egy dallamhúrja és három bordunhúrja van. A dallamképző tizennyolc érintőt közvetlenül a fedőlapba építették be. A dallamhúrt egy rövid pálcáscskával nyomják le a bal kézzel, míg az összes húrt a jobb kéz hüvelykujjával ütögetik.

A kutatások az eddigi hangszertörténeti munkák alapján úgy tartják, hogy a fogólapos, négyszögletes doboz alakú citerák a legkésőbb – de elképzelhető, hogy korábban is – a XVI. században alakultak ki, s ezekből fejlődtek ki az Európa különböző népeinél ma is fellelhető népi citeratípusok.

Magyarországon a középkor folyamán számos olyan latin nyelvű írásos emlék keletkezett, amely a *chiuhara-chiuharedo* kifejezést tartalmazza, de a korábbiakban említett elnevezési következetlenségnek köszönhetően nem bizonyítható, hogy ezek az iratok citeráról, illetve citerásról tesznek említést.

A legkorábbi magyar megbízható adat 1774-ből származik Balla Antal tollából. A *Hangról* című tanulmánya egyik fejezetének címe: *Az Tombora és Czimbalom honnét vette eredetét*, s itt a következőket olvashatjuk: „A Czimbalom mellyel nálunk a tanuló Deákok s némely Parasztok élnek, ebből vette eredetét (monochord, a sz. m.) mivel csak az első vagy pedig két első hur le nyomtatván ujj ujj consonas hangot ad az ő megrövidítéséhez képest, a többi pedig adja az harmoniát kivált ha már eleve a Consonans és harmoniát szerző hangok szerént vannak a többi hurok fel vonyattattva.”

Ne lepődjünk meg, hogy Balla cimbalomnak nevezi a fogólapos játékelvű hangszert, hiszen a népi elnevezések között a Dél-Alföldön még ma is (asztali) tamburának nevezik a citerát, a prímtamburát viszont (tök)citerának hívják.

A citerát ismertető legújabb írások közül csupán azokra térünk ki, amelyek magáról a citerajátékról is közölnek értékes – zenei – adatokat.

Az első citeradallam-lejegyzést és játéktechnikai megfigyelést Kodály Zoltán teszi közzé 1907-ben az *Ethnographia* folyóirat XVIII. számában.

Az ide vonatkozó részben Kodály a következőket írja: „Az a fiatal kanászlegény, a ki tollba énekelte a főntebbit, cziterához is ért. Jobbára tánczravalót játszik, de hallgatót is. (. . .) Hangszere a rendes paraszt czitera: két kettős húrja rovatos fogólap fölé van feszítve, a hangsora: d1 e1 fis1 g1 a1 h1 c2 d2 e2 fis2 g2 a2 b2. Nyolcz kísérő húrja közül hét szintén d1-re hangolva, a nyolczadik d-re. Ez a mély húr sárgaréz, a többi tizenegy aczél. A négy dallam játszóhúrt fácskával szorítja le, a pengető tollszárral pedig minden dallamhangnál végigránt a kísérőhúrokon is.”

Kodály azt is megfigyelte, hogy az énekelt és a hangszeren játszott előadásmód között jelentős ritmikai eltérés mutatkozik. Míg az énekben szabadabbak a ritmusértékek, addig a hangszeres előadásnál a dal-
lam „szigorú feszes ritmusban megy lassabbodás, gyorsabbodás nélkül”. (Ezt a jelenséget a legtöbb gyűjtött hangzóanyagban tapasztalhatjuk, ha külön játszik és énekel ugyanaz az előadó.)

Ezen a helyen említjük meg, hogy az első citerás fonográffelvételt is Kodály készítette 1916-ban Nagyszalontán. (Bagosi Lajos nagyszalontai citerajátéka zenci korpuszunk egyik legértékesebb adata.)

A citerajáték részletesebb leírásával – tudunkkal – csupán két szerző foglalkozott mind a mai napig.

Dr. Sárosi Bálint több cikkében és könyvében ír a citera néprajzi ismertetése mellett magáról a citerajátékról, sajnos, egyikben sem átfogó részletességgel. (A művek címét lásd az Irodalomjegyzékben.) A másik figyelemre méltó kutató dr. Várnai Ferenc, aki az 1983. évi *Ethnographia* XCIV. számában egy baranyai (szentimrei) citerás, Takács Imre kapkodó játéktechnikáját írja le kellő körültekintéssel.

Népzenei közéletünkben sajnos elég sok felületes elképzelés és elmélet él a hagyományos citerajátékot illetően (citerázni mindenki tud, mindenütt egyformán játszanak ezen a hangszeren, a népi citerajáték igénytelen stb.). Feltehetően ezen elképzeléseknek tudhatjuk be, hogy ez idáig nem születtek kisebb-nagyobb dolgozatok ebben a témakörben.

SZEMPONTOK A CITERAJÁTÉK-TECHNIKA TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

Ha valaki a hagyományos citerazene stilisztikai és játéktechnikai összetevőit igyekszik boncolgatni, rögtön egy sor megválaszolatlan kérdés tolu eléje: Milyen zenei nyelvezetet igyekszik megvalósítani a népi hangszerjátékos? Milyen zenei lehetőségei vannak, vagyis milyen zenei eszközök állnak rendelkezésére ennek a zenei nyelvezetnek a megvalósítására? Milyen igénnyel válogat az adott játékos a meglévő eszköztárból? Kimutatható-e időbeli rétegződés, illetve táji megoszlás a citerajátékban? Mi az általános, mi a helyi-területi, és mi az egyedi jellemző egy-egy citerajátékos előadásában?

Zenei vizsgálódásaink főként ezen kérdések köré csoportosulnak. A válaszkeresés nyomán nyilván újabb kérdések is fölmerülnek, amelyek a további kutatások irányvonalát körvonalazhatják.

Ahhoz, hogy kérdéseinkre megnyugtatóan biztos válaszokat találjunk, elegendően gazdag forrásanyagra van/lenne szükség, amelynek az egybevető vizsgálata adhat válaszlehetőségeket.

A Magyar Tudományos Akadémia Zenei Intézetének népzenei gyűjteményében mintegy hetven citerás adatközlő felvételeit vizsgáltuk meg a fenti kérdések fényében. Ez az anyag nem teljes, de elég gazdag ahhoz, hogy néhány alapvető kérdésben tisztán lássunk, s kellő biztonsággal vonhassuk le következtetéseinket. Ha az adatközlők területi megoszlását vesszük szemügyre, az első pillantásra megállapítható, hogy forrásadataink az északi, északnyugati, illetve a keleti peremterületekről (Mezőség, Székelyföld) meglehetősen hiányosak. Ezeknek a területeknek a feltérképezése újabb gyűjtő- és kutatómunka feladata lesz, s ezen kutatások pontosíthatják, valamelyest módosíthatják, árnyaltabbá tehetik eddigi megállapításainkat.

Ezen a helyen szólunk arról, hogy vizsgálatainkba nem vontuk be a Gyimesből fölgyűjtött citerás anyagot, mivel úgy véltük, hogy a föl nem gyűjtött közbeeső terület (Erdély és Székelyföld) hasonló jellegű zenei anyaga ismerete nélkül következtetéseink nem lehetnek teljes értékűek. Másrészt a gyimesi anyag tanulságai a következőekben kifejtett pontokkal összhangban vannak, megállapításainkon nem változtatnak, csak a területre vonatkozóan kiegészítik azokat.

Az eddigiekben fölgyűjtött és földolgozott zenei anyag földrajzi megoszlásából kiolvashatjuk, hogy a legtöbb adat az Alföld déli, délkeleti részéből származik, valamivel kevesebb adatunk van az Alföld középső és északkeleti (Szabolcs-Szatmár) területéről, valamint Dél-, Délnyugat-Dunántúlról (Tolna, Baranya, Somogy, Vas és Zala megye).

Gyűjtési időrendben a legkorábbi hangzóanyag Kodály Zoltán már említett 1916-os nagyszalontai gyűjtése, valamint a Pátria lemezsorozatból 1939-ben rögzített szentesi anyag. A folyamatos gyűjtés az '50-es évek végétől napjainkig található.

A '70-es évektől azonban számolnunk kell a rádió-televízió közvetítő hatásával. Úgyszintén a pávaköri mozgalom és a különböző népzenei vetélkedők nyomán alakult ki az „egymástól eltanulás” jelensége is, ettől az időtől tűnnek fel az első nem hivatalos citeraoktatók is. Mindezen tényezők a hagyományos játéktílus háttérbe szorulását, a stilisztikai elemek összemosódását segítették elő.

A CITERAJÁTÉK ELEMZŐ LEÍRÁSA

Ahhoz, hogy két előadó játékát össze tudjuk hasonlítani, mindenképp előttr számba kell vennünk az összes előadói és játéktechnikai elemet, hogy közös alapot teremthessünk az összevetéshez.

A rendelkezésre álló zenei anyagot áttanulmányozva alapvetően öt nagy egységbe csoportosítottuk az előadói és zenei ismérveket, amelyek segítségével jellemezhetjük az egyes felvételeket. Ezen öt egység egy alaphalmaznak tekinthető, s az ebből képzett részhalmazokat egy-egy kódszámmal jelöltük, hogy áttekinthetőbbé tegyük az egyes előadói, zenei és játéktechnikai elemek összetartozását, és az egymástól távolabb eső elemek kapcsolatát, illetve korrelációját. Az egyes kódszámok megjelenése egy-egy előadónál mátrix-szerűen jellemzi felvételeit, ezáltal gyors összehasonlítási lehetőséget teremtve más előadókkal. Egy-egy kódszám visszatérő megjelenése – összefüggő földrajzi területen – tájékoztató stílusjegyek meglétére enged következtetni.

Mint zenei-technikai előfeltételt a hangszer hangolását, húrozását határoztuk meg (0-csoport). Ezen belül négy tényezőt vettünk figyelembe.

- A hangolás minősége, pontossága (01). Leggyakrabban a jól hangolt citera jó játéktechnikájú előadót is jelent.

- A húrfeszítettséget (02) nemcsak hangszertechnikai jellemzőként tekintettük, hanem egy hangzásigény kifejezőként is.

- A húrok viszonylagos száma (03) szintén egyféle hangzásigénnyről tanúskodik. Mint ismeretes, az asztali citerának nincs állandó, meghatározott húrszáma. A húrok száma a hangszerkészítőtől és a hangszerjátékosától is függött (nem minden szögre feszített húrt). Kevesebb húr inkább a bordunkíséretes tamburák, a több húr pedig a pszaltérium, vagy cimbalom hangzásvilágát tükrözi.

- Végezetül a húrokkal kapcsolatban lényeges elemnek találtuk a húrok össz kicsengését (04). A bordunhúrok száma és regisztere sincs megköthető a citeránál. Egy-egy jellegzetes basszushúr sokban segíti a ritmosos tagolást, és dúsítja az összhangzást.

Magát a citerajátékot lényegében két fő összetevőjére lehet bontani:

- a jobb kéz (pengetőkéz) munkájára (1), illetve

- a bal kéz (dallamjátszó kéz) munkájára (2).

1. A jobb kéz a pengetőt (verőt) tartja, s ezzel szólaltatja meg a citera húrjait. A citera húrjai a zenei hangzás létrehozásában háromféle funkciót szolgálnak.

a) *Dallamhúrok*. A fogólap, illetve az érintő sor(ok) fölött húzódó húrok. Ezek lenyomásával (megrövidítésével) jön létre a dallam. A kromatikus citeráknál két csoportba rendeződnek (3+2, 3+3, 4+3 húr) a diatonikus beosztású és a kiegészítő érintő sor fölött, míg a diatonikus citeráknál – ma már igen ritka – egy érintő sor fölött egy csoportban (2, 3 vagy 4 húr).

b) *Kísérő- (vendég-) húrok.* A szabadon zengő dallamhúr magasságában vagy annál mélyebb regiszterben szólnak. Az állandó bordunkíséretet biztosítják különféle ritmizálási lehetőségekkel.

c) *A kisfejek húrjai.* (Nem minden citeratípusnál található meg.) *A dallamzáró hangon* (harmadik érintő) *vagy az a fölötti regiszterben szólnak.* Leggyakrabban do-szo vagy do-szo-do' hangolással, de más megoldások is léteznek. Ezek a húrok a dallam színezésére vagy hangsúlyozási lehetőségekre szolgálnak.

A citerajátékos egy pengetési ciklusban:

- magafelé a vendég- és a dallamhúrokat pendíti,
- visszafelé csak a dallamhúrokat pendíti.

Egy arányos pengetési ciklus (egység) egy nyolcadpárt, vagyis egy negyed értéket tesz ki. (Az aránytalan pendítés kis éles vagy kis nyújtott ritmust eredményez.) Amennyiben csak magafelé pendít a játékos (vagy kétszer vissza az első pendítésre vonatkozóan), az hiányos ciklusnak tekinthető, és szintén egy negyed értéket képvisel.

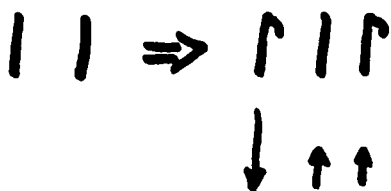
A citerajátéknál alapvető ismérv, hogy a dallamhúrokon a negyed, vagy annál hosszabb értékeket pergeti-e játékos (11) vagy nem (10).

A pergetés (tremolo) minden pengetős hangszernél általános játéktechnikai elem: amikor a nagyobb ritmikai értékeket apró, folyamatos pendítésekkel – megközelítőleg harminckettedekkel – tölti ki. (Nem teljes pergetésnél az értékek tizenhatodok is lehetnek.)

Mivel a citerajáték legkorábbi hangzó adatában igen markáns jellemvonásként jelentkezik a pergetés – más pengetős hangszerekkel analógiában –, arra a feltevésre juthatunk, hogy ez a játékelem nem újkeletű, valószínűleg a hangszer kialakulásával egyidős. Mindenesetre a pergetés hiánya az újabb felvételeken az igénytelenebb, kezdetlegesebb (de nem régiebb) játéktechnika jellemzője.

Amennyiben a játékos nem perget, s nem él különböző ritmizálási, tagolási lehetőségekkel, akkor dallamképzése csupa nyolcados bontásokkal szólal meg (100). Az ilyen előadás játéktechnikailag egysíkú, hangzásában monoton.

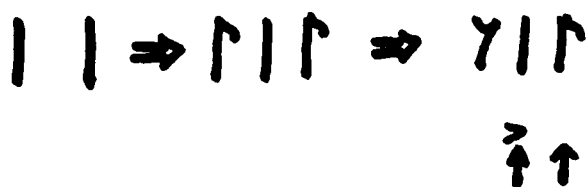
Pergetés híján a dallam ritmizálása gyakran ritmikai átértelmezéssel jár. A legáltalánosabb, hogy két egymást követő negyed érték helyett szinkópát perget a játékos (101).

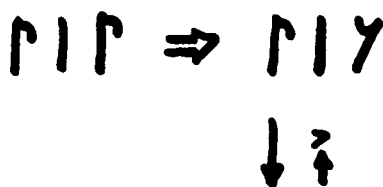
(pengetési iránnyal)

Friss dallamoknál gyakran azok a játékosok is élnek ezzel a megoldással, akik középtempóban pergetik a negyedeket. Játékuk ezáltal lük-

tetőbbé válik. Friss tempóban a szinkópa gyakran hang(súly)-kieséssel valósul meg.

Ritkábban:

A 72 előadó közül 12-nél találkozunk átmeneti pengetési-pergetési technikával (110), amikor csak a lassú, rubato dallamokban pergetnek, a giustóban ritkán, vagy egyáltalán nem. A játékosok zöme viszont perget (72-ből 34). Még hozzá legtöbbször dúsan, igen gazdagon (111). Több játékosnál is megfigyelhető az a technika, hogy az egymást követő negyedeket folyamatosan pergetik, miközben feszesen tagolt giustókíséret szólal meg a vendég húrokon. Ezt az összehangolást (112) csak igen laza pengetési technikával lehet megvalósítani. (Az összehangolás különösen akkor látványos, ha a kísérőhúrok lefogásával – tompított játék – párosul.)

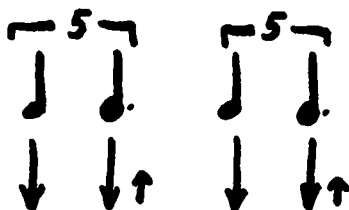
Ennél is összetettebb az osztott pergetéses megszólaltatás a citerán (113). Zenei korpuszunkban csak egyetlen adatközlőtől (Rab István) hallható ez a játékmód, bár a többi népi pengetős hangszereken (ud, szaz) ez a technika ismert és szokványos. Ez a pengetés úgy valósul meg, hogy a negyedek, hármas (triolás) osztásban szólalnak meg, úgy, hogy egy pendítés a kísérőhúrokra, kettő pedig a dallamhúrokra esik.

A dallamhúrok mellett szabadon zengő kísérőhúrokat általában a befelé (játékos felé) irányuló mozdulattal pendítik meg (120), azonban néhány játékos hangsúlyozó visszapendítéskor is érinti ezeket a húrokat (121), különböző ritmuskombinációkat létrehozva az egyébként egyenletes (néha monoton) kíséretben.

Nem ritka az a gyakorlat a 4/4-es csárdás ritmizálásánál, hogy minden második negyed kap hangsúlyt, ami dűvő kíséretet eredményez (122).

Ha a hangsúlyok egy kicsit gyorsabban (hamarabb) következnek, ringó kvintolás aszimmetrikus kíséret jön létre (123).

Érdekességként ez a játékmód két egymástól független, távol eső területen (Dél-Alföld és Délnyugat-Dunántúl) került a gyűjtők szalagjára.

A citerajátékosok felvételei között legkorábbi adatként 1960-ból Cuci József játékában hallhatjuk a kísérőhúrok „lefogásos”, tompított játéktechnikai megszólaltatását (13). Ez a technikai elem elég „frissnek” tűnik a citerajátékban, igazán a '70-es években kezd általánossá válni szolistaánál, illetve egyes citeraegyütteseknél is. Maga a technikai elem kivitelezése úgy történik, hogy a játékos a kísérőhúrok bependítése után azok zengését a nyolcadérték végére, pengető kezével letompítja, s ez egy igen feszes ritmuskíséretet eredményez.

Végezetül a kísérőhúrok használatánál érdekes díszítési lehetőség a sorzáró szüneteknél, vagy a kitartott hangok ideje alatt bependített basszushúr (14) alkalmazása.

A citerajáték stílusát illetően meghatározó elem a kisfejhúrok használata is (15). Itt maga a hangszer típusa is befolyásolja a technikai elem jelenlétét, hiszen a hasáb alakú citeránál eleve nincs is kisfej, így ennek az elemnek az előfordulása fel sem vetődik. (Hasáb alakú citera leggyakrabban az Alföldön fordul elő – mint a régebbi hangszertípus képviselője). A kisfejhúrok tudatos alkalmazása egyféle színezési lehetőség, a hangzási eszmény megvalósításának egyik alkotóeleme.

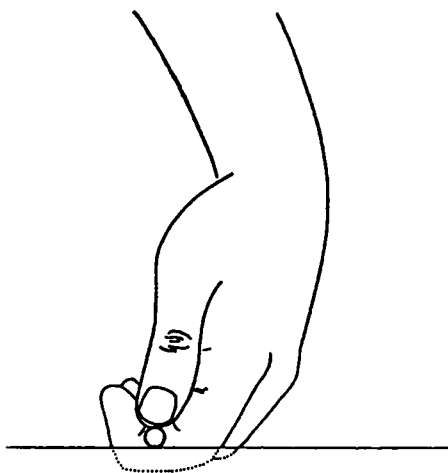
A legegyszerűbb megoldás, amikor a sorzárók kitartott hangjai előtt végigpendítik a kisfej húrjait (150), ebben a felfogásban a nótá utolsó hangját is a kisfejhúrok bependítése teszi nyomatékosabbá. Ebben a hangzási elképzelésben a kisfejhúrok a lassú és kimért közepes tempókban jutnak szerephez.

Egy másik játékstílust tükröz az a megoldás, amikor feszes giustóban ritmushangsúlyok kiemelését szolgálják a kisfej húrjai, ez lehet egy-egy hosszabb hangnál vagy akár minden második negyednél is (151).

Végül ismét másabb a hangzáseszmény, amikor a kisfej húrjait igyekeznek állandóan beleszőni a dallamvezetésbe, ezáltal a hangzás csengő-bongóvá válik. Ezzel a játékfelfogással a Dél-Dunántúl egyes játékosainál találkozhatunk, s ottani elnevezéssel „kapkodó” játéknak hívjuk (152).

2. A dallamjátszó kéz (jobbkezeseknél a bal kéz) munkájában lényegi ismérvként jelentkezik, hogy a játékos nyomóval (20), illetve az ujjai-val (21) szorítja le a dallamhúrokat. A kétféle játékmód alapvetően meghatározza a dallamvezetés és dallamdíszítés lehetőségeit. Nyomó használatakor erőteljesebb a dallam kicsengése, és magától adódik a két távolabbi hang közti glissandók megjelenése, viszont nehezebb a gyors egymás utáni hangközugrások megvalósítása, valamint a belső ún. félhangsor használata. (A belső érintősor használatának elkerülése végett igen gyakran találkozunk a moll jellegű dallamok á-moll szerinti transzponálásával, ami játéktechnikai szempontból igen kényelmes megoldás – eltűnnek az előjelek –, ám zeneelméleti szempontból téves elgondoláson alapszik, hiszen diszharmonia keletkezik a kísérő bordunhúrokkal.)

A nyomóhasználat egyszerűbb formája a marokba fogott, és hüvelykujjal megtámasztott nyomótartás (200). Ebben az esetben a játékos a kiegészítő (belső) érintősort nem használja, kromatikus díszítésekre nincs lehetőség.

A nyomótartás fejlettebb formájának tekintjük, amikor a játékos a nyomó végét hüvelyk-, mutató- és középső ujjja között fogja (201). Ilyen nyomótartásnál lehetővé válik a középső ujjal a belső érintősor, a „félhangok” használata is.

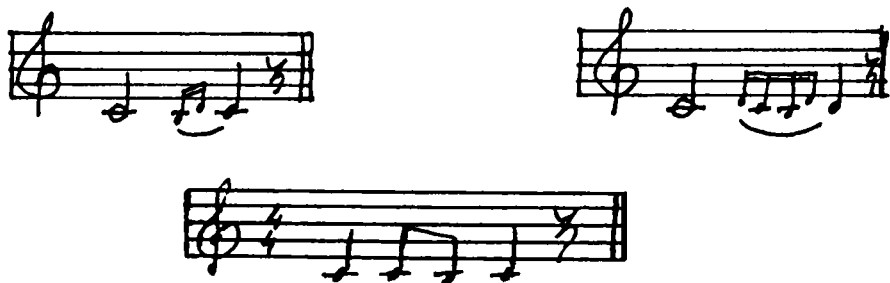

A dallamvezetés, de főleg a dallamdíszítés alapelemei – bár különböző mértékben – azonosak a nyomós és az ujjazó technikánál.

– Nem túl szembeötlő, de szinte állandó eleme a dallamdíszítésnek a súlytalan előkék pendítése nyomós (202) és ujjazó játéknál egyaránt (212). Az előkék leginkább egytagúak, és leggyakrabban ugyanazon a hangon szólnak, mint az őket követő főhang, ritkábban kéttagúak, ilyenkor szekundlépésekkel vezetnek a főhangra.

– A glissandók a legjellemzőbb dallamdíszítő alkotóelemek a citerajátékban. Nyomóhasználatnál (203) szinte mindig alkalmazott elem, de az ujjazó játéknál (213) is megjelenik. Általános az az elképzelés, hogy a glissandók csak a nagyobb hangközök kitöltéseként jelennek meg a citerajáték folyamán. A zenei felvételek áthallgatása során nemritkán találoztunk szándékos díszítő glissandóval, mint a főhangra vezető futammal, függetlenül a megelőző hang távolságától (akár prím hangköz, akár szekund hangköz esetén is).

A sorzáró díszítések mindkét játékmódnál (204 és 214) területi meghatározó ismérvekként jelentkeznek. A sorvégi ornamensek leggyakrabban mordent vagy ritkábban kettős ékesítés formájában jelentkeznek. Ezek leegyszerűsödött, lekopott formulája a nagyszeptimes „bokázó” zárómotívum.

Ügyszintén mindkét játékmódban jelentkezhethetnek a különféle dallamfigurációk (205 és 215). Ezek azonban rendkívül nagy változatosságot mutatnak, az egyéni előadói játék jellemzői.

Végezetül a dallamvezetési elemek közül egy újabbnak mutatkozót veszünk számba. Minden bizonnyal műzei vagy egyéb idegen hatásra jelenik meg az ujjazó játékmódnál a kettős fogás eleme (211). A kettős fogás leggyakrabban terc-fogás, de két előadónál is találkoztunk szekund-, kvart-fogásokkal is. (Jellemző, hogy az egyik felvétel keringő, a másik pedig dudaimitáció!)

A szigorúan játéktechnikai elemek mellett még két kisebb alcsoportot határoztunk meg, amely összetevők jellemzik egy-egy előadó játékát.

3. Az egyik alcsoportot részben a zenei korpusz alapján, és részben – adatok híján – elmondások, visszaemlékezések alapján határoztuk meg. Egykori citerás események résztvevőitől tudunk arról, hogy egy-egy játékos egyéni ötletekkel, különféle effektusokkal színezte citerajátékát. Ilyen például a papírlap befűzése (30) a húrok közé, vagy a dallamhúrok zsineggel húzogatása játék közben.

Hasonló egyéni megoldások az egyszemélyes hangszertársítások (31). Vizsgált zenei anyagunkból két példa akadt ilyen megoldásra, érdekes mód mindkettő az északi területről származik. Az egyik játékos csengettyűt szerelt citerájára, a másik esetben az előadó dob és szájharmonikát szólaltatott meg egyidejűleg citerajátéka kíséretében. (A hagyományban nem volt ritka a levélsípot fújó citerajátékos!)

4. Legvégül, a játékos előadási módja is figyelemre méltó a játéktechnika vizsgálata közben. Az egyik szembeötlő jellemző a tempók megválasztása (40) és azok feszessége. A másik – kicsit rejtettebb – ismérv a dalok választéka (41). Jellemző lehet, hogy inkább általánosan ismert, vagy helyi változatok szólnak meg; játszik-e parlando-rubató, giusto csárdást, frisset stb. (Ez utóbbi jellemző azonban nagymértékben függhet a gyűjtő befolyásától is.)

Az általunk megfigyelt játéktechnikai-előadási összetevőket az áttekinthetőség céljából egy összegző táblázatba foglaltuk egybe, ahol az egyes csoportokon belüli egymásutániség egyféle bonyolultsági-nehezégi sorrendet is tükröz.

A NÉPI CITERAJÁTEK TECHNIKAI ÉS ELŐADÓI ÖSSZETEVŐINEK TÁBLÁZATA

Fő csoport

- 0 Hangolás
- 1 Jobb kéz munkája
- 2 Bal kéz munkája
- 3 Effektusok, hangszertársítások
- 4 Előadói stílus

- 0 Hangolás
- 01 Hangolás pontossága
- 02 Húrfeszítettség
- 03 Húrok viszonylagos száma
- 04 Húrok össz kicsengése

1. Jobb kéz

- 10 Nem perget
- 11 Perget
- 12 Kísérőhúrok hangsúlyai
- 13 Kísérőhúrok lefogása
- 14 Basszushúr-bependítés
- 15 Kisfejhúrok bependítése

10.

- 100 Csak nyolcados bontások
- 101 Szinkópás bontások

11.

- 110 Csak ritkán perget
- 111 Minden negyedet perget
- 112 Összeperget
- 113 Osztott pergetés

120 Negyedenként hangsúly

- 121 Visszapendítéskor is hangsúly
- 122 Második negyedeken hangsúly
- 123 Aszimmetrikus lüktetés

15.

- 150 Sorzárók előtt, kitartott hang
- 151 Ritmikusan
- 152 Kapkodó játék

2. Bal kéz

- 20 Nyomót használ
- 21 Ujjakkal fogja le a húrt

20.

- 200 Félhangot nem játszik
- 201 Félhangot játszik
- 202 Előké
- 203 Sorzárók
- 204 Dallamfiguráció

21.

- 211 Kettős fogás
- 212 Előké
- 213 Sorzárók
- 214 Dallamfiguráció

3. Effektusok

- 30 Papírlap-befűzés
- 31 Hangszertársítás

4. Előadói stílus

- 40 Tempók megválasztása
- 41 Repertoár

MIRŐL TANÚSKODNAK A VIZSGÁLT ANYAG ADATAI

Az elkövetkezőkben az egyenként fölvázolt elemek összefüggéseit, a kirajzolódó játéktílusok jellemzőit mutatjuk be.

Előzetesen még elmondjuk – ami föltehetően mindenkinek nyilvánvaló –, hogy elsősorban az ügyesebb, igényesebb előadók felvételeire összpontosítottunk. Igénytelen, gyenge játékos földrajzi megoszlás nélkül mindenhol található és előadásuk mindenütt egyforma (pergetés nélküli, csupa nyolcados bontásban, díszítőelemek nélkül). A kielélt já-

téktechnikájú előadóknál azonban észrevehetően kirajzolódnak a helyi-területi jellemvonások.

Zenei korpuszunkból alapvetően két egymástól élesen elütő játéktípust különböztethetünk meg: az alföldit és a dél-dunántúlit. Míg az alföldi játékban meghatározó a feszes ritmikai tagolás a kísérőhúrok segítségével, a Dunántúlon a giusto lüktetése oldottabb, a kislejtőhúrok bepengetésével csengő-bongóvá válik a hangzás. Megjegyezzük: a Dunántúlon sem minden játékos játszik kapkodó stílusban, sőt egy-egy játékos nem minden dallamot játszik így, mégis ez a hangzásideál e területen, és csak ezen a területen található meg több egymástól független előadó játékában. Ennek a stílusnak jeles képviselői: Vass Sándor (Csurgó), Márton István (Öreglak), Orbán István (Kadarkút) s a dr. Várnai Ferenc által ismertetett Takács József (Szentimre).

A Dunántúlról még egy érdekes egyedi játékmód került elő, ez azonban csak egyetlen kis területről két adattal dokumentált. Csupán Szentakrót környékéről ismerjük a citerakettős játékot, amikor két játékos játszik egy citerán, az egyik a dallamot és kíséretet, a másik a kontra ritmust szolgáltatva. A két előadó páros: Bogdán Imre és Bogdán Sándor, valamint Nyerges József és Balogh József.

Az alföldi játéktípus csak alapvető vonásaiban foglalható egységes dialektusterületbe, a finomabb árnyalások további három területi egységet mutatnak ki: 1. Dél-, Délkelet-Alföld, 2. az Alföld északkeleti része (Szabolcs-Szatmár), 3. a Tisza-vidék középső szakaszának vidéke.

1. Mint a korábbiakban említettük, a legtöbb adatunk az Alföld délkeleti sarkából (Bihar, Békés, Csongrád és Bács-Kiskun megyéből) származik. A citerahagyomány alighanem ezen a vidéken a legerőteljesebb, a legsokszínűbb. Közös jellemvonásként említhetjük a sorzáró díszítéseket, határozott ritmizálást a kísérőhúrokon, és az előkék gyakori alkalmazását.

Néhány egyéb játéktechnikai elem – ha nem is általánosan – jellemzően innen bukkant fel, mint a negyedhangok összepergetése, a tompított kísérőhúrok használata, továbbá a legtöbb adat innen származik az ujjazó játékról s vele kapcsolatosan a kettős (terc) fogásról. Nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy az első citeraegyüttesek is ezen a vidéken alakultak.

A terület stílusának meghatározó képviselői (a teljesség igénye nélkül): Bagosi Lajos (Nagyszalonta), Meggybalog Mária (Szentés), Cuci József (Hódmezővásárhely), id. Gyuris István (Zsombó), Nácsa János (Dévaványa), Varga Gábor (Sarkadkeresztúr), Süli János (Sándorfalva); az újabb stíluselemek pedig elsősorban Majoros József (Szeged), Budai Sándor (Sándorfalva), Magda Imre (Röszke) és Cserjés János (Móráhalom) játékában fedezhetők fel.

2. Az Alföld északkeleti része eleve sajátos dallamvilágával is külön szigetet alkot, a citerafelvételeken ezek a jellegzetes dallamok az uralkodók. Játéktechnika szempontjából a sorvégi díszítések nem annyira

jellemzőek, mint a Dél-Alföldön, az ügyesebb játékosok itt inkább dallamfigurációval díszítenek, gyakoriak a glissandók és előkék. Erről a területről az átlagosnál több hangszeres eredetű (verbunkos, pittvendaré, kisoláhos) és friss dallam került elő. (Sajnos a terület nyugati határát nem tudtuk megállapítani ez idáig megfelelő adatok híján.) A dialektus jelesebb játékosai: Szántó András, Bíró Károly és Tarcsa Sándor (Nagyecsed) és Kazamér István (Nyírcsaholy).

3. Az Alföld középső részén a Tisza középső szakasza mentén egy nem teljesen egységes, de mégis jellegében különválasztható előadói mód jelentkezik. Néhány kiemelkedő játékos gazdagon díszített játéka fémjelzi ezt a területet. Mindegyiküknél teljesen egyedi megoldások is fellelhetők (mint pl. az osztott pergetés Rabb Istvánnál), néhányuknál pedig azonos megoldások is.

Úgy tűnik, mintha játéukban az alföldi és a dunántúli játéktílus szintézise jelentkezne. (Határozott negyedes feszes lüktetés mellett a kisfejhúrokat is bendítik.)

Néhányuknál a díszítésben egyfajta vibrato (akár ujjal, akár nyomóval a szomszédos hangok gyors változtatása) jelentkezik. Ezt a díszítést Papp Rókus (Tiszaújfalú), Gáspár Lajos (Kunszállás) és Nyikos Ferenc (Nagykörös) játékában fedezhetjük fel.

Sajnos, a területről egyéb értékelhető adat nincs, ezért a stilisztikai és a földrajzi pontosítások a további gyűjtések és kutatások feladata lesz.

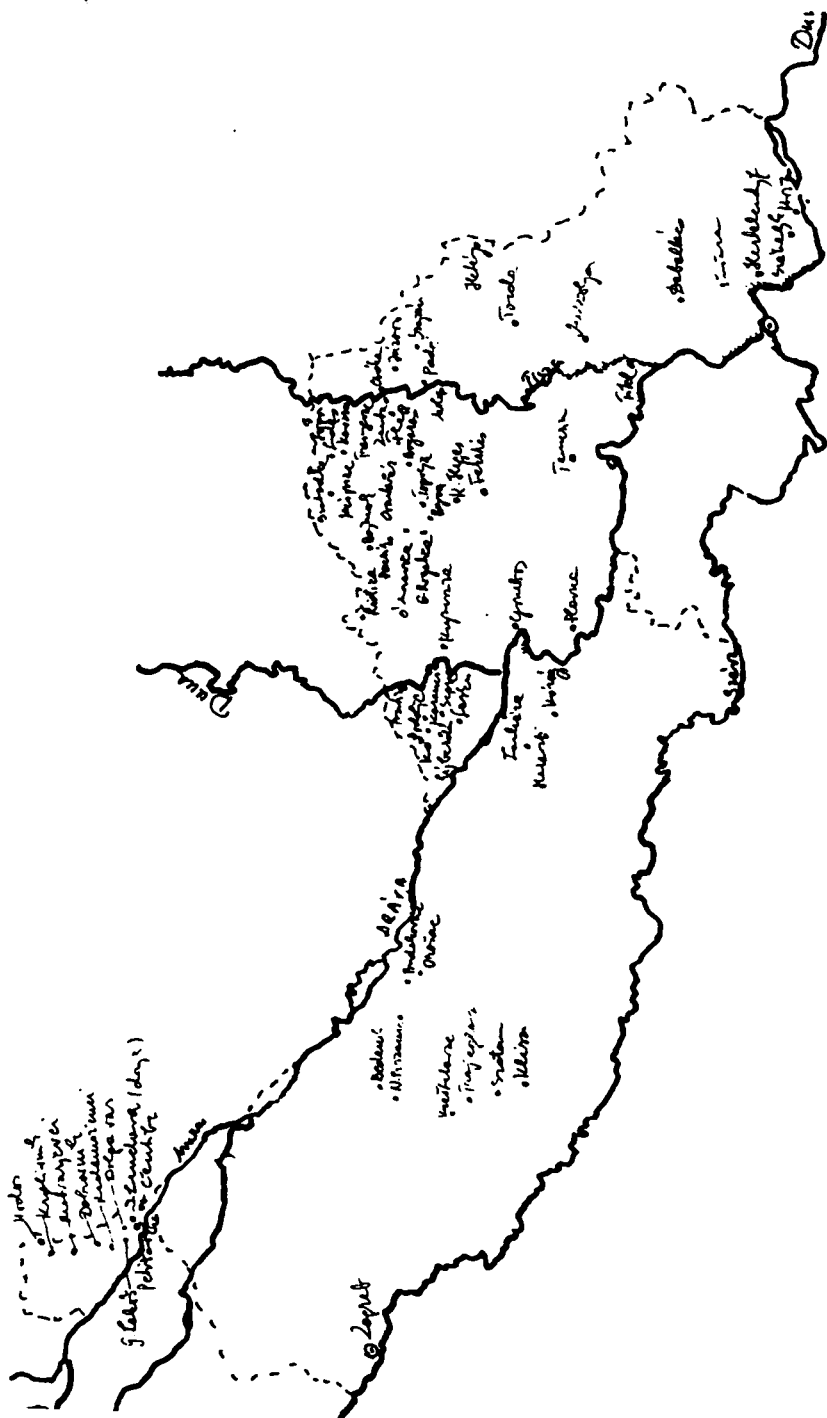
ZÁRÓSZÓ

A citera napjainkban reneszánszát éli. Újrafelfedezése esetenként nem is az áttekintett előzményekből merít, hanem ehelyett stílusidegen kísérletezésre ragadtatta el magát. Sokan, sokféleképpen citeráznak ma. Nemritkán komoly és kemény viták pattannak ki azon, hogyan kell helyesen, stílusosabban citerázni. Dolgozatunkkal arra igyekeztünk irányítani a figyelmet, hogy valójában egykor milyen lehetett a hiteles, hagyományos citerajáték. Elemző-leíró munkánkkal talán sikerült rámutatni, milyen gazdagon árnyalt, s milyen sokszínű volt.

Összegző megállapításaink remélhetőleg új – s kedvezőbb – fényben tüntetik fel a népi hagyományt ezen a téren, új szempontokat keltenek életre a hagyományápolásban, és ösztönzőleg hatnak az újabb gyűjtőmunkákra, az újabb kutatásokra.

Amennyiben ezen remények közül egy is megvalósul, fáradozásunk nem volt hiábavaló.

Tanulmányunk a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola megbízásából készült, konzultáns dr. Tari Lujza, témavezető tanár Ördög Mária volt.

Király Ernő citerelelőhelyei 1962-ig

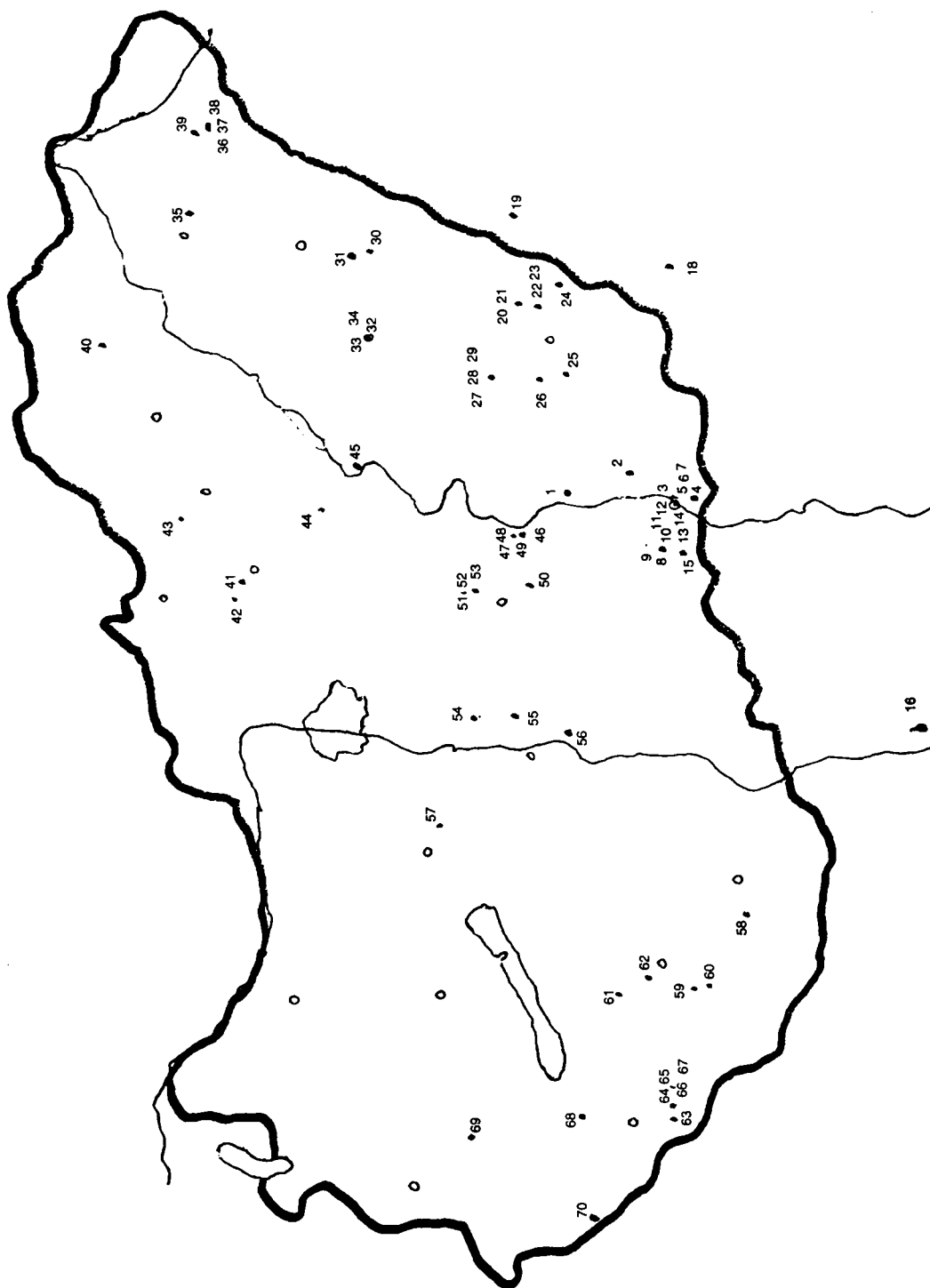
IRODALOM

- Balogh Sándor: *Citeraiskola*. Népzenei füzetek – Néptáncosok Szakmai Háza, Budapest, 1992
- Grove: *Musiklexikon*
- Herman Ottó: *A pokol cséplője*. Magvető, Budapest, 1983
- John Henri Van Der Meer: *Hangszerek*. Prester-Verlag, München, 1983; Zeneműkiadó, Budapest, 1988
- Király Ernő: *A citera* (A jugoszláviai magyarok népi hangszere). Kézirat, 1977
- Király Péter: *A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVIII. század közepéig*. Balassi Kiadó, Budapest, 1995
- Kodály Zoltán: Balladák. In: *Ethnographia* XVIII. 1907. A Magyar Népzene (1937) (A példatárat szerkesztette Vargyas Lajos). Zeneműkiadó, Budapest, 1972
- Leskowsky Albert: *A citera*. A citerabarátok klubja kiadványa
- Ökrös László: A szőregi tökciturások. In: *Alföldi Tudományos Gyűjtemény*. II. köt., 1946–47. Szerk.: Bartucz L., Szeged
- Dr. Sárosi Bálint: Citera és citerajáték Szeged környékén. In: *Ethnographia*, 1961
- Dr. Sárosi Bálint: *Magyar Népi Hangszerek*. Ének-zene szakköri füzetek – Tankönyvkiadó, Budapest, 1973
- Dr. Sárosi Bálint: *Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente* I. Leipzig, 1967
- Dr. Várnai Ferenc: Egy citeraváltozat Baranyából. In: *Ethnographia*, 1983
- Viski Károly: *A magyarság tárgyi néprajza II*. Hangszerek. Budapest, 1934

CITERÁS ADATKÖZLŐK

1. Maszlag Józsefné	Szentes
2. Cuci József	Hódmezővásárhely (Csurgó)
3. Majoros József	Szeged
4. Magda Imre	Röszke
5. Bálint István	Kiskundorozsma
6. Balog Zoltán	Tápé
7. Biacsi Mihály	Tápé
8. ifj. Gyuris István	Zsombó
9. id. Gyuris István	Zsombó
10. Bánfi Béla	Sándorfalva
11. Berta István	Sándorfalva
12. Budai Sándor	Sándorfalva
13. Kiss Mátyás	Sándorfalva
14. Süli János	Sándorfalva
15. Cserjés János	Mórahalom
16. Lovász Imre	Doroszló
17. Szilasi Mihály	Muzslya
18. Tóth Imre	Simonfalva
19. Bagosi Lajos	Nagyszalonta
20. Varga Gábor	Sarkadkeresztúr
21. Padkás János	Sarkadkeresztúr
22. Cseke Sándor	Sarkad (Vaskút)
23. Sajti Mihály	Sarkad
24. Fekete Mihály	Gyulavári
25. Albert István	Csorvás (Mátraszentimre)
26. Nagy József	Kondoros
27. Kádár Ferenc	Dévaványa
28. Nácsa János	Dévaványa
29. Pálfi Imre	Dévaványa
30. Nagy Imre	Szentpéterszeg
31. Fekete Lajosné	Derecske
32. Borus András	Püspökladány
33. Gali Sándor	Püspökladány
34. Keserű Péter	Püspökladány
35. Sitkó Ignác	Pócspetri
36. Bíró Károly	Nagyecsed
37. Szántó András	Nagyecsed
38. Tarcsa Sándor	Nagyecsed
39. Kazamér István	Nyírcsaholy
40. Siráki József	Cekéháza
41. Benkocs András	Gyöngyöspata
42. Szabó Imre	Szurdokpüspöki
43. Pál András	Váraszó
44. Fodor Pál	Jászládány
45. Rab István	Tiszaroff
46. Papp Rókus	Tiszaújfalu
47. Bársony Mihály	Tiszaalpár

48. Palásti András	Tiszaalpár
49. Palásti István	Tiszaalpár
50. Gáspár Lajos	Kunszállás
51. Nyikos Ferenc	Nagykőrös
52. Tóth János	Nagykőrös
53. Papp Dénes	Nagykőrös
54. Balog István	Kunszentmiklós
55. Kiss Sándor	Szabadszállás
56. Kothenc József	Dunapataj
57. Horvát Istvánné	Szabadegyháza
58. Takács József	Szentlőrinc
59. Orbán István	Kadarkút
60. Balatinc István	Hedrehely
61. Márton István	Öreglak
62. Rominek István	Somodor
63. Vass Sándor	Csurgó
64. Bogdán Imre	Szenta
65. Bogdán Sándor	Szenta
66. Balogh József	Szenta–Szőlőhegy
67. Nyerges József	Szenta–Szőlőhegy
68. Deli János	Orosztony
69. Badacsonyi Lajos	Mikosszéplak
70. Pék István	Rédics
71. Tankó András	Gyimesközéplek
72. Bilibó Béla	Gyimesfelsőlok

A forrásadatok területi megoszlása

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Borsi Ferenc zenepedagógus, a népművészet mestere – Újvidék–Nyíregyháza

Dr. Matvejević Predrag filozófus, egyetemi tanár – Zágráb

Mirnic Károly mgr. nyugalmazott szociológus, statisztikus – Szabadka

Nagy Sívó Zoltán tanár, a pancsovai gimnázium nyugalmazott igazgatója

Dr. Pénzes János, a bácskai egyházkerület megyés püspöke – Szabadka

Dr. Sefcsich György gépészmérnök, a szabadkai Építészeti Kar docense – Szabadka

Dr. Somogyi Sándor mezőgazdasági mérnök, egyetemi rendes tanár – Szabadka–Keszthely

Dr. Szöllősy Vágó László tanár, a Vajdasági Magyar Művelődési Szövetség titkára – Szabadka

LÉTÜNK – társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. Kiadja a Forum Könyvkiadó Kft., Újvidék. Szerkesztőség: 21 000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1. Tel.: (021) 57–216, illetve 611–300 (600-as mellék). Előfizethető a 45700–603–8–10750-es zsírszámlára. Kérjük, a számlán tüntessék fel: „Létünk”. Egyes szám ára 10 dinár, kettős szám 20 dinár. Előfizetési díj egy évre 40 dinár, külföldre 200 dinár, illetve 25 dollár. Készült a Forum Holding Nyomdájában, Újvidéken. YU ISSN 0350–4158

